श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

विराटपर्व – (४ थे पर्व)

४

विराटपर्व.

४ विराटपर्व.

प्रवेशपर्व १. पृ. ३७९–४१०.

समयपालनपर्व २. पृ. ४११–४१४.

कीचकवधपर्व ३. पृ. ४१४–४५०.

गोहरणपर्व ४. पृ. ४५०–४८०.

विषयानुक्रमणिका.

४ विराटपर्व.

गोहरणपर्व ४. पृ. १–७५.

वैवाहिकपर्व ५. पृ. ७६–८३.

---

५ उद्योगपर्व.

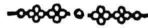
सेनोद्योगपर्व १. पृ. ८७–१२८.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

४ विराटपर्व.

प्रवेशपर्व १.

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

अध्याय १ ला.

[१ पांडवांचा विराट-नगरांतील अज्ञातवासाविषयीं संकेत.]

(१) जनमेजय[1] म्हणाला—हे वैशंपायन महर्षे, माझे पूर्वपितामह[2] दुर्योधनाच्या भीतीनें व्याकुल होऊन विराट-नगरामध्यें अज्ञातवासांत कसे राहिले ? त्यावेळीं दुर्योधनाचे हेर त्यांचा शोध करीत सर्व राष्ट्रांतून संचार करीत असतील !

---

१ वनपर्व अध्याय ३१४ यांत सांगितल्याप्रमाणें शम-दमादि ज्ञानसाधनांत तत्पर व अशनाया-पिपासा इत्यादि षडूर्मींनीं रहित असलेला धर्म यमधर्मांच्या आज्ञेप्रमाणें आपली प्रिय भार्या व भ्राते यांसह वेषान्तर करून कसे राहिले हें जाणण्याच्या इच्छेनें जनमेजय वैशंपायनास हा प्रश्न करीत आहे. या प्रश्नांत त्या राजानें यमधर्मांच्या आज्ञेचाच अनुवाद केला आहे. या पर्वांत ज्ञानी पांडवांचें अज्ञातवासांतील आचरण कसें होतें, तें सविस्तर वर्णिलें असून त्यापासून पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे, हें निराळें सांगावयास नकोच.

२ माझा पूर्व—पिता परिक्षित, त्याचे पितामह पांडव.

तथापि त्यांना न कळतां ते तेथें गुप्तपणें कसे राहूं शकले ? महाभागा द्रौपदी मोठी पतिव्रता व सतत श्रीकृष्णचिंतन करणारी होती. तथापि ती साध्वी पारतंत्र्याचें दुःख अनुभवीत विराट-नगरांत एक वर्षभर कशी राहिली ?

वैशंपायन—हे राजा, तुझ्या पूर्वपितामहांनीं विराट-नगरांत गुप्त रीतीनें कसा वास केला, तें मी तुला सविस्तर सांगतों. सावधान चित्तानें ऐक. धार्मिकश्रेष्ठ युधिष्ठिराला यमधर्मापासून पूर्वोक्त वर मिळाले असतां तो आपल्या आश्रमास परत आला व त्यानें घडलेला सर्व वृत्तान्त ब्राह्मणांस निवेदन केला. यम-धर्मापासून परत मिळविलेल्या दोन अरणी ब्राह्मणास परत दिल्या. कारण त्या ब्राह्मणाच्या अरणी परत मिळविण्यासाठींच पांडव त्यांचें हरण करणाऱ्या मृगरूपी धर्माच्या मागोमाग गेले होते.

हे महात्मन्, त्यानंतर त्या उदार युधिष्ठिरानें आपल्या सव अनुजांस एकान्तांत एकत्र बोलाविलें व द्रौपदीसह शांतचित्तानें बसलेल्या त्या वीरांस तो धर्मपुत्र म्हणाला—"हे वीरहो, राज्यापासून वियुक्त झालेल्या आमचीं हीं बारा वर्षें कशीं तरी आज पार पडलीं आहेत; उद्यांपासून तेरावें वर्ष सुरू होणार. आतां आपल्याला एक वर्ष कष्टकर अज्ञातावस्थेंत घालवावयाचें आहे. यास्तव अर्जुना, आमचे शत्रु आम्हांस ओळखूं शकणार नाहींत, अशा कोणत्या प्रदेशांत किंवा नगरांत राहून आपण हें वर्ष घालवावें, असें तुला वाटतें, तें मला सांग."

ज्येष्ठ भ्रात्याचें हें वचन ऐकून महाधनुर्धर अर्जुन त्यास म्हणाला—हे नरेंद्रा, धर्मानें तुला वर दिला आहे. त्याच्याच कृपेनें आम्ही अनायासानें एक वर्षभर अज्ञातवासांत राहूं शकूं. आपल्याला गुप्तपणें रहाण्यास अशीं कांहीं रमणीय व गुप्त राष्ट्रें मी तुला सांगतों. त्यांतील एकादें स्थान तूं नियत कर. कुरुदेशाच्या आसपास अनेक रम्य देश आहेत, तेथें अन्नहि विपुल आहे. पंचाल, चेदि, मत्स्य, शूरसेन, पटच्चर, दशार्ण, नवराष्ट्र, मल्ल, शाल्व, युगंधर, विपुल कुंतीराष्ट्र, सुराष्ट्र व अवंति या देशांतील कोणत्या उत्तम देशांत रहाणें तुला आवडतें तें सांग. म्हणजे आपण सर्व एक वर्ष तेथेंच घालवूं.

त्यावर युधिष्ठिर म्हणाला—हे महाबाहो, त्या भगवान् प्रभूनें आपल्याला कोठें रहावयास सांगितलें आहे, तें तूं ऐकलेंच आहेस. सर्व भूतांचें नियमन करणाऱ्या धर्मराजानें जें सांगितलें आहे, तें अगदीं सत्य आहे. 'तुम्ही आपा-

पल्या स्वरूपानें जरी पृथ्वीवर संचार करीत राहिलां, तरी माझ्या प्रसादानें तुम्हांला या त्रैलोक्यांतील कोणीहि ओळखणार नाहीं.' असा त्या महात्म्यानें आम्हांला वर दिला आहे. यास्तव आपण सर्व आपसांत निश्चित संकेत करून रमणीय व सुखावह अशा विराट नगरींतच निर्भयपणें राहूं. मत्स्य देशाचा राजा विराट बलवान् असून पांडवांवर त्याचें प्रेम आहे. तो धर्मशील, दाता व वयोवृद्ध असल्यामुळें आम्हांलाहि नित्य प्रिय आहे. यास्तव हे वत्सा, आपण हें कष्टाचें वर्ष त्याच्याच नगरींत त्याचीं उचित कामें करीत घालवूं. यास्तव आपण त्याचीं कोणकोणतीं कार्यें करण्यास समर्थ होऊं याचा विचार करूं या. हे कुरुनंदनांनो, तुमच्यांतील कोण, कोणतें कर्म करण्यास समर्थ आहे, तें आपापल्या इच्छेप्रमाणें सांगा.

अर्जुन म्हणाला—हे पुरुषश्रेष्ठा, विराटाच्या राष्ट्रांत तूं काम कसें करिशील ! हे साधो, त्या विराटनगरींत कोणतें कर्म करून आपल्या मनाचें रंजन करून घेशील ! कारण हे राजा, तूं स्वभावतःच मृदु, दाता, ऱ्हीमान्, धार्मिक व सत्यपराक्रमी आहेस. तेव्हां हे पांडवा, संकटग्रस्त झालेला तूं तेथें काय करशील ! याविषयीं मला मोठी चिंता वाटत आहे. प्रभो, सामान्य जन अनेक क्लेश सहन करून अधिक दुःखें भोगण्यास तयार झालेला असतो, पण राजाला तसा दुःखाचा परिचय नसतो, तेव्हां तूं या घोर आपत्तींतून कसा पार पडशील ?

अर्जुनाचें हें स्नेहपूर्ण भाषण ऐकून मनांत व्याकुल झालेला **युधिष्ठिर** धीर स्वरानें म्हणाला—हे कुरुनंदनहो, विराटराजापाशीं जाऊन मी कोणतें कर्म करीन तें ऐका. 'कंक'-नामक ब्राह्मणाचें रूप धारण करून मी त्या महात्म्या राजाचा सभासद होईन. 'कंक'-शब्दाचा अर्थ छद्मद्विज म्ह० कपट वेषधारी ब्राह्मण असा आहे, किंवा 'यम' असाहि त्याचा अर्थ होतो. मी यमाचा पुत्र असल्यामुळें 'आत्मा वै पुत्र नामासि' या श्रुतीला अनुसरून मला पित्याचें नांव धारण करण्यानें अनृत भाषणाचा दोष लागणार नाहीं. मला द्यूताची अत्यंत आवड आहे. तेव्हां विराटसभेंत वैडूर्यरत्नें जडविलेले सुवर्णयुक्त हस्तिदंताचे, तांबडे व काळे ठिपके असलेले सुंदर फांसे हातांत घेऊन मी द्यूताचा डाव चालवीन व विराटराजाला त्याचे बांधव व अमात्य यांसह संतुष्ट करीन. अशा प्रकारें हृष्ट झालेला तो राजा मला केव्हांहि ओळखूं शकणार नाहीं आणि त्या राजानें जर मला प्रश्न केलाच तर 'मी पूर्वीं युधिष्ठिराचा प्राणाहूनहि प्रिय

सखा[1] होतों' असें त्याला सांगेन. मी तेथें कशा प्रकारें राहीन हें तुम्हांला सांगितलें. आतां हे वृकोदरा, तूं विराटराजाच्या घरीं कोणतें काम करून आपल्या मनाचें रंजन करून घेशील तें सांग. ४. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ भीमाचें उत्तर. २ युधिष्ठिराचा अर्जुनास विराटनगरांतील निवासाविषयीं प्रश्न व त्याचें उत्तर.]

(२) **भीमसेन** म्हणाला—हे धर्मज्ञा, विराटराजापाशीं जाऊन 'मी पौरोगव[2]-नांवाचा बल्लव आहें' असें त्यास सांगेन. मी कुशल सूपकार असल्यामुळें स्वयं-पाकघरांतील पाकसिद्धीचें काम उत्तमप्रकारें करीन. त्याच्या प्रवीण बल्लवांनीं या पूर्वीं केलेले जे भक्ष्य-भोज्यादि पदार्थ त्यांहूनहि उत्तम पदार्थ तयार करून मीं त्या राजाला प्रसन्न करीन. मी आपल्या कौशल्यानें इतर सूपकारांचा जरी पराभव केला, तरी त्यांनाहि उत्तम पाकक्रिया शिकवून त्यांचेंहि प्रेम संपादन करीन. मी काष्ठांचे मोठमोठे भारे घेऊन येईन. तें माझें महत्कर्म पाहून तो विराट राजा मला सूदाध्यक्ष नेमील. हे भारता, माझीं तीं अतिमानुष कर्मे पाहून त्या राजाचे इतर भृत्यहि मला राजाप्रमाणेंच मान देतील. मी भक्ष्य, अन्न, रस-पान, इत्यादिकांचा यथेष्ट विनियोग करूं लागलों म्हणजे इतर लोकांनाहि राजाप्रमाणें प्रिय होईन. बलाढ्य गज व मत्त वृषभ यांचा निग्रह करण्याचा प्रसंग आल्यास मी तो करून समाजामध्यें जे प्रतिमल्ल उपस्थित होतील, त्यांच्याशीं मल्लयुद्ध करून मी राजाचा संतोष वाढवीन. माझ्याशीं

---

१ येथील 'सखा' या शब्दानें युधिष्ठिराचा आत्मा विवक्षित आहे, कारण आत्माच सर्व पदार्थांहून अधिक प्रिय आहे, ही गोष्ट वेदान्त शास्त्र व प्रत्येक जीवाचा अनुभव, यांवरून सिद्ध आहे. त्यामुळेंहि युधिष्ठिराकडे मिथ्या भाषणाचा दोष येत नाहीं. २ व्यवहारामध्यें स्वयंपाकघरांतील मुख्य बल्लवाला 'पौरोगव' म्हणतात. 'पुरोगु' म्हणजे वायु. कारण गर्भाशयस्थ गर्भामध्यें वायूच्या किरणाप्रमाणें असलेले प्राण प्रथम आविर्भूत होतात व त्यानंतर इतर इंद्रियांचा आविर्भाव होतो, हें शास्त्रसिद्ध आहे. त्या पुरोगूचा म्हणजे वायूचा जो पुत्र तो पौरोगव, असा या शब्दाचा यौगिक अर्थ आहे. त्यामुळें भीमाकडेहि असत्य भाषणाचा दोष येत नाहीं.

मल्लयुद्ध करणाऱ्या प्रतियोद्ध्यांस मी ठार मारणार नाहीं. उलट आखाड्यांत ते मरण पावणार नाहींत, अशाच प्रकारें मी त्यांस चित करीन. हे राजा, मला जर त्या विराटराजानें प्रश्न केला, तर मी ' युधिष्ठिरापाशीं मत्त गजाबरोबर क्रीडा करणारा व त्यांना जिंकणारा, तरुण वृषभाचें दमन करून त्यांना नम्र करणारा, सूपकर्ता व मल्लांशीं युद्ध करणारा होतों ' असें त्यास सांगेन. राजा, याप्रमाणें मी आपलें खरें स्वरूप मोठ्या यत्नानें कोणालाहि कळूं न देतां राजगृहीं राहीन. मी हें तुला सत्यप्रतिज्ञेनें सांगत आहें. यास्तव मी विराट नगरींत गुप्तपणें कसा राहूं शकेन याची चिंता तूं करूं नको.

(२) युधिष्ठिर म्हणाला—पूर्वीं यमुनातीरावर श्रीकृष्णासह बसलेल्या ज्या महाबाहु कुरुनंदन पुरुषश्रेष्ठापाशीं अग्नि खांडववन दग्ध करण्याच्या इच्छेनें ब्राह्मणाचें रूप घेऊन आला, तो महाबलवान् धनंजय कोणतें कर्म करील? ज्यानें आपल्या एकाच रथावर आरूढ होऊन इंद्राला जिंकिलें, सर्प व राक्षस यांचा संहार करून याचना करणाऱ्या अग्नीला तृप्त केलें व सर्पराज वासुकीची भगिनी जी उलूपी तिचें आपल्या सौंदर्यानें हरण केलें, तो प्रतियोद्ध्यांतील श्रेष्ठ अर्जुन विराटराजाच्या गृहीं कसलें काम स्वीकारील? हे वृकोदरा, ताप देणाऱ्या सर्व पदार्थांत सूर्य, द्विजांमध्यें ब्राह्मण, सर्पांत विषारी सर्प, तेजस्वी पदार्थांमध्यें अग्नि, शस्त्रांमध्यें वज्र, गायींमध्यें विशाल वशिंड असलेला वृषभ सरोवरांत सागर, वृष्टीमध्यें पर्जन्य, नागांमध्यें ' धृतराष्ट्र '-नांवाचा नाग, गजामध्यें ऐरावत, प्रिय आप्तांमध्यें पुत्र व सुहृदांत भार्या श्रेष्ठ आहे; ज्याप्रमाणें त्या त्या जातीच्या पदार्थांत हे पूर्वोक्त पदार्थ विशिष्ट आहेत, त्याप्रमाणेंच सर्व धनुर्धरांत हा तरुण गुडाकेश श्रेष्ठ आहे.

हा बुद्धिमान् अर्जुन इंद्राहून निकृष्ट नाहीं किंवा वासुदेवाहूनहि न्यून नाहीं. ज्यानें इंद्रलोकीं पांच वर्षें राहून स्वसामर्थ्यानें अद्भुत अस्त्रविद्या संपादन केली व देवतुल्य तेजानें युक्त होऊन दिव्य अस्त्रें प्राप्त करून घेतलीं, त्या माझ्या पराक्रमी भ्रात्याला मी बारावा रुद्र, तेरावा आदित्य, नववा वसु, किंवा दहावा ग्रहच समजतों! ज्याच्या सम असलेल्या दीर्घ बाहूंवर धनुष्याच्या दोरीचें घर्षण होऊन वृषभाच्या स्कंधावरील घट्ट्याप्रमाणें घट्टे पडले आहेत तो हा गांडीवधर अर्जुन पर्वतांतील हिमालयाप्रमाणें, नद्यांतील समुद्राप्रमाणें, देवांतील इंद्राप्रमाणें, वसूंतील अग्नीप्रमाणें, वनचरांतील सिंहाप्रमाणें किंवा पक्ष्यां-

तील गरुडाप्रमाणें मानवांमध्यें वरिष्ठ आहे. हा गांडीव धनुष्य धारण करणारा श्वेताश्व बीभत्सु विराटगृहीं कसा कालक्षेप करील ?

अर्जुन म्हणाला—हे महाराज, मी क्लीब आहें, अशी प्रतिज्ञा करून तेथें राहीन. हे राजा, माझ्या दोन्ही बाहूंवर जे प्रत्यंचेचे मोठाले घट्टे पडलेले आहेत, त्यांवर कंकणें धारण करून मी ते लपवून टाकीन. मी कानांमध्यें चकाकणारीं रत्नांचीं तेजस्वी कुंडलें घालीन. शंखवलांनीं माझे दोन्ही हस्त भूषित करीन. याप्रमाणें मी क्लीबाचा वेष घेईन, मस्तकावरील जटांची वेणी घालून 'बृहन्नला' हें नांव धारण करीन. हे राजन्, स्त्रीभावानें वारंवार प्राचीन राजांचीं चरित्रें कथन करून राजाच्या अंतःपुरांतील स्त्रियांचें व स्वतः राजाचेंहि रंजन करीन. त्याचप्रमाणें विराटराजाच्या स्त्रियांना नृत्य, गायन व विविध वाद्यांचें वादन शिकवीन. प्रजेच्या सद्वर्तनाची प्रशंसा करून मी आपल्या बुद्धीनें हें कपटक्लीबरूप धारण करून स्वतःचें स्वरूप गुप्त राखीन. हे राजेंद्रा, मला जर विराटाच्या राणीनें विचारिलें तर 'मी युधिष्ठिराच्या घरीं द्रौपदीची परिचारिका होतें' असें सांगेन आणि हे राजा, अशाप्रकारें अग्नि जसा उपायानें गुप्त राखावा, त्याप्रमाणें मी विराटराजाच्या मंदिरांत सुखानें राहीन. ४. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ नकुल-सहदेव व द्रौपदी यांनीं केलेलें आपापल्या कार्याचें दिग्दर्शन.]

(१) **वैशंपायन**—हे वीरा, धार्मिकांतील श्रेष्ठ व पुरुषप्रवीर असा जो तुझा प्रपितामह अर्जुन, तो असें भाषण करून स्वस्थ बसला असतां धर्मराज युधिष्ठिर आपल्या तिसऱ्या भ्रात्याला म्हणाला—"बा नकुला, तूं त्या विराटनगरीमध्यें राजाचें कोणतें कार्य स्वीकारून आपला काल घालविशील ? त्या

---

१ काव्यामध्यें 'र' आणि 'ल' यांचा अभेद मानितात. बृहत् म्ह० फार मोठा जो नर तो बृहन्नर ! म्हणजे नारायणाचा सखा हाच नर. येथें स्त्रीलिंगासाठीं 'आ' प्रत्यय लावून व 'र'चा 'ल' करून 'बृहन्नला' हें रूप सिद्ध केलें आहे. त्यामुळें अर्जुनाकडे मिथ्यावादित्वाचा दोष येत नाहीं. २ 'परिचारिका' या शब्दाचा रूढ अर्थ 'सेवा करणारी दासी,' व यौगिक अर्थ 'सर्वतः संचार करविण्याचें जिचें शील आहे, ती परिचारिणी, असा आहे. जी परिचारिणी तीच परिचारिका होय. अर्थात् द्रौपदीचा भर्ता हा या शब्दांतील गूढ आशय आहे.

राजाच्या राज्यांत तूं कोणतें कार्य करण्याचें मनांत आणिलें आहेस, तें मला सांग. वत्सा, तूं सुकुमार, शूर व अत्यंत दर्शनीय आहेस, त्यामुळें तूं केवळ सुखोपभोगासच योग्य आहेस. तथापि माझ्या अनयामुळें तुम्हां राजपुत्रांवर व या राजकन्येवर हा दुर्धर प्रसंग ओढवला आहे."

नकुल म्हणाला—हे पूज्य भ्राता, मी विराटराजाच्या नगरीमध्यें अश्वाध्यक्ष होईन. मी अश्वांचें रक्षण करण्यामध्यें व त्यांचें परीक्षण, शिक्षण इत्यादि कार्यांमध्यें प्रवीण आहें. मीं अश्वविद्या उत्तम प्रकारें संपादन केली आहे. मी अश्विनिकुमारांचा पुत्र असल्यामुळें स्वभावतःच आयुर्वेद जाणतों. यास्तव मी त्या ग्रंथांना जाणणारा असल्यामुळें 'ग्रांथिक' असें आपलें अन्वर्थ नांव सांगून त्या राजापाशीं राहीन. राजा, मला हें काम अतिशय प्रियहि आहे. अश्वविद्या व चिकित्सा यांत मी विशारद असून, हे कुरुराजा, तुझ्याप्रमाणेंच मलाहि अश्वांची फार आवड आहे. त्या विराट-नगरामध्यें जे कोणी मला विचारतील त्यांना 'पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें मला पूर्वीं आपल्या सर्व अश्वांवर अधिकारी नेमिलें होतें,' असें सांगेन व याप्रमाणें मी त्या मत्स्य राजाच्या नगरांत गुप्त रीतीनें राहीन. तेथें मला कोणी ओळखील याविषयीं तूं मनांत शंकाहि बाळगूं नको.

नकुलाचें हें वचन ऐकून युधिष्ठिर आपल्या चवथ्या भ्रात्यास म्हणाला—"सहदेवा, तूं त्या राजाच्या जवळ कसा विहार करशील? योग्य व प्रिय असें कोणतें काम स्वीकारून तूं तेथें गुप्त रीतीनें रहाशील?"

सहदेव म्हणाला—हे गुरो, मी त्या राजाचा गो-परीक्षक होईन. हे राजा, मी गायी व बैल यांची परीक्षा करण्यांत फार कुशल आहें. गायींचें रक्षण व दोहन कसें करावें, हें मी उत्तम प्रकारें जाणतों. मी 'तंतिपाल' या नांवानें तेथें प्रसिद्ध होईन व मोठ्या सावधानतेनें विहार करीन. हे राजा, खांडवप्रस्थामध्यें असतांना तूं नेहमीं मला गायी व बैल यांच्यावर देखरेख करावयास सांगत होतास. त्यामुळें मला त्यांच्याविषयींचें

१ ज्या दीर्घ व स्थूल रज्जूला लहान लहान दावीं लावून त्यांना गुरें बांधून ठेवितात, त्या रज्जूला 'तंति' म्हणतात. अशा दावणीचें पालन करणारा तो तंतिपाल, हें अन्वर्थक लौकिक नांव असून 'तंति' म्ह० वाक्. मी तुझ्या वचनाचें पालन करणारा असल्यामुळें 'तंतिपाल' या शब्दाचा गूढ अर्थहि अन्वर्थ आहे. त्यामुळें मला मिथ्या भाषणाचा दोषहि लागत नाहीं.

उत्तम ज्ञान प्राप्त झालें आहे. गायींचीं लक्षणें, स्वभाव, शुभ चिह्नें आणि इतरहि सर्व मी उत्तम प्रकारें जाणतों. उत्तम लक्षणानें युक्त असलेल्या वृषभांनाहि मी त्यांच्याकडे पहातांच ओळखूं शकतों. ज्या वृषभांच्या मूत्राचें अवघ्राण केल्यानें वंध्या गायीहि गर्भ धारण करितात त्या बैलांनाहि मी जाणतों. दीर्घ परिचयामुळें मला हें कार्य मनापासून आवडतें. यास्तव मी तेंच काम स्वीकारून विराटनगरांत राहीन. मला तेथें कोणीहि ओळखणार नाहीं. मी आपल्या कार्यानें त्या राजाला संतुष्ट करीन.

सहदेवाचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिर मोठ्या खेदानें म्हणाला—ही आमची प्रिय भार्या द्रौपदी आम्हांला प्राणांहूनहि अधिक संमत आहे. कुलवृत्तीप्रमाणें ही आम्हांला परिपालन करण्यास योग्य आहे. यास्तव पार्वतीप्रमाणें असलेली ही भामिनी कृष्णा कोणतें कार्य स्वीकारून त्या राजनगरांत राहील ? सामान्य स्त्रियांप्रमाणें हिला कोणतेंच गृहकृत्य करण्याची संवय नाहीं. ही यशस्विनी राजकुमारी अतिशय सुकुमार असून केवल सुखोपभोग घेण्यासच योग्य आहे. ही महाभाग्यवती कृष्णा पतिव्रता आहे. तेव्हां ती विराटनगरांत कशी राहूं शकेल? ज्या दिवशीं हिचा जन्म झाला, त्या दिवसापासून ही भामिनी पुष्पमाला, विविध सुगंध, विचित्र अलंकार, नानाप्रकारचीं वस्त्रें यांचा उपभोग कसा घ्यावा, एवढेंच जाणते. हिला क्लेशांचें नांवहि माहीत नाहीं. तेव्हां ही बाला पारतंत्र्यांत कशी राहील ?

युधिष्ठिराचें हें चिंतायुक्त भाषण ऐकून द्रौपदी म्हणाली—महाराज, व्यवहारामध्यें 'सैरंध्री' व 'भुजिष्या' या नांवाच्या स्त्रिया असतात. त्या स्वतंत्रपणें रहातात आणि वरिष्ठ प्रतीच्या कर्मानें आपली उपजीविका करितात. 'सैरंध्री' या शब्दाचा अर्थ अंतःपुरांतील परिचारिका किंवा राजभार्या असा आहे व 'भुजिष्या' याचा अर्थ पालन करणारी असा आहे. उत्तम स्त्रिया या दोन श्रेष्ठ कार्यांवांचून दुसरी कोणतीहि परिचर्या करीत नाहींत, हें सर्व लोकांना माहीत आहे. त्यामुळें इतर लोक त्यांच्याकडे दोषदृष्टीनें पहात नाहींत. हे प्रभो, राजानें व राणीनें मला विचारल्यास 'मी सैरंध्री आहें, वेणी-फणी करण्यांत कुशल आहें, मी युधिष्ठिराच्या घरांत द्रौपदीची परिचारिका होऊन पुष्कळ

---

१ 'राहूचें शिर' याप्रमाणें द्रौपदीची परिचारिका हा गौणप्रयोग आहे. युधिष्ठिराची द्रौपदीरूप परिचारिका असा याचा अर्थ असल्यामुळें द्रौपदीकडे मिथ्यावादित्व येत नाहीं.

दिवस राहिलें होतें ' असें त्यांस सांगेन. विराटराजाची यशस्विनी भार्या जी सुदेष्णा तिच्याजवळ मी जाईन व मी माझें स्वरूप प्रकट न करतां तिची परिचर्या करीन. ती राजपत्नीहि माझें रक्षण करील. हे राजन्, आपल्याला माझ्यासाठीं खिन्न होण्याचें कारण नाहीं.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे कृष्णे, तूं नेहमींच शुभ भाषण करितेस. हे भामिनि, तूं मोठ्या राजकुलांत उत्पन्न झाली आहेस. तुला पाप कसें तें ठाऊक नाहीं. तूं मोठी साध्वी व सद्व्रतामध्येंच स्थित आहेस. यास्तव ज्याप्रकारें आमचे पापी शत्रु पुनः सुखी होणार नाहींत व हे कल्याणि, ते तुला ओळखणार नाहींत, असेंच वर्तन तूं ठेव. ४. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ पांडवांनीं आपल्या परिवाराची पंचालदेश व द्वारका-नगरी यांकडे केलेली रवानगी. २ धौम्य ऋषीचा पांडवांना हितोपदेश व त्याचें त्यांच्या अग्नींसह पंचालदेशीं गमन.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, याप्रमाणें त्या सर्वांनीं आपापलीं अज्ञातवासांतील कार्यें कथन केलीं असतां युधिष्ठिर म्हणाला—" हे वीरांनो, तुम्हीं कोणतीं कामें करून रहाणार तें सांगितलेंत व दैवयोगानें मलाहि जें कार्य स्वीकारणें उचित वाटलें तें मींहि तुम्हांला सांगितलें. आतां हा आपला पुरोहित अग्निहोत्रादिकांचीं पात्रें अरणी, होमसाधनभूत धेनु, यांसह सूद-पौरोगवादिकांबरोबर द्रुपदराजाच्या घरीं जाऊन आपल्या अग्नीचें रक्षण करो. त्याच्याच बरोबर द्रौपदीच्या दासीहि पंचाल देशास जाऊं द्या. इंद्रसेनादि सारथि आमचे रिकामे रथ घेऊन सत्वर द्वारकेला जाऊं देत. या सर्वांनीं ' पांडव आम्हांला द्वैत-वनांत सोडून कोठें निघून गेले तें कांहीं ठाऊक नाहीं, ' असें सांगावें. कारण आपला हा संकेत एकांतांत झालेला आहे, त्याची कोणालाच माहिती नाहीं. तेव्हां असें सांगण्यानें त्यांच्याकडे मिथ्यावादित्वाचा दोष येणार नाहीं.

(२) राजा जनमेजया, याप्रमाणें त्या भ्रात्यांनीं आपल्या भार्येसह आपसांत पृथक् पृथक् कर्मांचा संकेत करून धौम्यमुनीचा निरोप घेतला. त्यावेळीं त्या ऋषीनें त्यांस असा हितोपदेश केला. धौम्य म्हणाला—हे पांडवहो, तुम्हांला

ब्राह्मणांशीं व सुहृदांशीं कसें वागावें हें चांगलें अवगत आहे. त्याचप्रमाणें विजययात्रेच्या प्रसंगीं, युद्धामध्यें किंवा अग्निहोत्रादिकांत कसें वर्तन ठेवावें, हेंहि तुम्हीं उत्तमप्रकारें जाणतां. तथापि मी तुम्हांला थोडीशी राजनीति सांगतों, ती ऐका. हे युधिष्ठिरा, तूं आणि अर्जुनानें कृष्णेचें रक्षण करावें. कारण कोणीहि स्वतंत्रपणें रहाणारी स्त्री साध्वी जरी असली तरी प्राकृतजन तिच्याविषयीं अन्यायाची कल्पना करूं लागतात, हें तुम्हांला विदितच आहे. विद्वानालाहि सुहृदांनीं प्रेमानें अवश्य बोध करावा. त्यायोगें धर्म, अर्थ व काम या तिहींची प्राप्ति होते, असा सनातन न्याय आहे. यास्तव हे राजपुत्रहो, ज्यायोगें तुम्ही या राजगृहांत राहून सर्व दोषांतून पार पडाल, अशा रीतीनें राजगृहीं कसें रहावें तें मी तुम्हांला सांगतों. लक्षपूर्वक ऐका. हे कुरुनंदनहो, राजगृहीं रहाणें विवेकी मनुष्यासहि दुःसह होतें. कोणी अपमान करो किंवा सन्मान करो, त्याकडे दुर्लक्ष करून तुम्हांला हें एक वर्ष अज्ञातवासांत काढलें पाहिजे. म्हणजे चौदाव्या वर्षीं तुम्ही सुखानें विहार कराल. राजाची भेट घ्यावयाची झाल्यास प्रथम द्वारपालाकडून त्याची अनुज्ञा घ्यावी व नंतर आंत प्रवेश करावा. राजावर केव्हांहि विश्वास ठेवूं नये. 'मी राजाला मान्य आहें' अशा विश्वासानें राजा एकांतांत संकेत करीत असतां तेथें जाऊं नये. कारण पुत्रादि प्रियजनावरहि विश्वास न ठेवणारा राजा, आपला रहस्य स्फोट होईल, या भीतीनें त्याला तत्काल मृत्यूच्या स्वाधीन करील. दुसऱ्याबरोबर वैर होऊं नये म्हणून, ज्यांवर कोणीं हक्क सांगणार नाहीं, अशाच आसनावर बसावें. राजगृहीं रहाणारानें 'मी राजाला प्रिय आहें.' असें मानून परक्याचें वहान, पर्यंक, उच्चासन, गज व रथ, यांवर केव्हांहि आरोहण करूं नये. नगरांतील द्यूत, मद्य, वेश्या इत्यादि, ज्या ज्या स्थलीं बसलें असतां 'हा शत्रूचा हेर असावा, किंवा द्यूतकार असावा' अशी दुष्टबुद्धि हेरांना शंका येईल, अशा ठिकाणीं राजमंदिरांत रहाणारानें केव्हांहि बसूं नये.

हे पांडुपुत्रहो, राजानें विचारल्यावांचून त्याला कधींहि उपदेश करूं नये. कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसून रहावें व पराक्रमादि योग्य कालीं त्याचा स्तुतीनें सत्कार करावा. परंतु हे कौंतेयांनों, स्तुतिहि यथार्थ असेल तीच करावी, अन्यथा करूं नये. कारण राजे नेहमीं मिथ्या भाषण करणारांकडे दोषदृष्टीनें पहातात. त्याचप्रमाणें ते अनृतवादी मंत्र्यांचाहि अवमान करितात. सुज्ञ पुरुषानें राजस्त्रियांशीं, अंतःपुरांतील लोकांशीं, राजाला द्वेष्य असलेल्या व त्याचा द्वेष कर-

णाऱ्या माणसांशीं केव्हांहि मैत्री करूं नये. राजाच्या न कळत क्षुल्लक गोष्टहि करूं नये. अशा प्रकारें विचारपूर्वक राजाच्या संनिध राहिल्यानें त्याची केव्हांहि मानहानि होत नाहीं.

आपण राजसभेसारख्या उत्कृष्ट स्थानीं जरी जात असलों व तेथें आपल्याला नित्य श्रेष्ठ आसन जरी मिळत असलें तरी राजानें 'स्वस्थानीं बैस' अशी आज्ञा केल्यावांचून त्यावर बसूं नये. उलट जात्यंधाप्रमाणें तें स्थान आपल्याला जणुं काय दिसतच नाहीं, असें समजावें. राजमर्यादेचा विचार करून जोंवर राजा कांहीं बोलला नाहीं, किंवा त्यानें आसन दाखविलें नाहीं, तोंवर उभेंच रहावें. कारण नरश्रेष्ठ भूपाल मर्यादेचें उल्लंघन करणाऱ्या आपल्या पुत्राचा, पौत्राचा व भ्रात्याचाहि सत्कार करीत नाहींत. राजाची अग्नीप्रमाणें किंवा देवाप्रमाणें मोठ्या यत्नानें सेवा करावी. मिथ्या आचरणानें त्याची आराधना केल्यास तो तत्काल नाश करितो, यांत संशय नाहीं. त्याच्याशीं अति सलगी केल्यास तो अग्नीप्रमाणें जाळतो व अवज्ञा केल्यास देवाप्रमाणें सर्वस्वाचा अपहार करितो. आपला स्वामी असलेला राजा जें जें करावयास सांगेल, तें तें करावें व जें जें विचारील त्याचें उत्तर द्यावें. प्रमाद, शौर्यादिकांचा गर्व व कोप यांना सर्वथा वर्ज करावें. कार्य व अकार्य यांचा विचार करण्याचा प्रसंग आला असतां जें परिणामी सुखावह व प्रिय असेल तेंच सांगावें. पण प्रिय व हित या दोहोंचा एकत्र असंभव आहे, असें वाटल्यास प्रिय वचन सोडून जें हितावह असेल, तेंच बोलावें. परिणामीं हितावह न होणारें प्रिय भाषण केव्हांहि करूं नये.

सर्वार्थसंपादन करून देणाऱ्या राजाच्या गोष्टीमध्यें सर्वदा अनुकूल असावें. त्याचा इष्टार्थ संपादन करण्यासाठीं यत्न करावा. राजाचें ज्यामध्यें अहित असेल व जें त्याला प्रिय नसेल तें कधींहि बोलूं नये, त्याच्या प्रतिकूल वागूं नये किंवा त्याचें कार्य करण्यांत आळस करूं नये. 'मी या राजाला फार प्रिय आहें,' असें समजून त्याच्याशीं थट्टा विनोद करूं नये. त्याची अविच्छिन्न सेवा करावी. सावधान चित्तानें सतत त्याचें हित व प्रिय करावें. त्याला जें अनिष्ट असेल त्याचें सेवन करूं नये. त्याला अप्रिय असलेल्या लोकांबरोबर भाषण करूं नये. राजानें दिलेल्या स्वस्थानापासून कधींहि ढळूं नये. विद्यावान् पुरुषानें त्याच्या डाव्या किंवा उजव्या बाजूला बसावें व विचित्र कथांनीं त्याचें चित्तरंजन करावें. हातांत शस्त्रें धारण करून राजाचें रक्षण करणारे जे त्याचे भृत्य असतात, त्यांचें

स्थान राजसिंहासनाच्या पाठीमागें नियत केलेलें आहे. शूर व विद्वान् पुरुषानें राजाच्या समोर केव्हांहि बसूं नये. कारण शास्त्रानें त्याचा निषेध केला आहे. राजाच्या समक्ष भृत्यांना वेतन देण्याचें कार्य चाललें असतां हांक मारल्या-वांचून उतावळपणानें पुढें जाऊन तें कधीं घेऊं नये. कारण अशाप्रकारचें धाष्टर्य केल्यास तें सामान्य लोकांच्या मनांतहि अप्रीति उत्पन्न करितें, मग भूपतीविषयीं काय सांगावें ! राजानें एखाद्या वेळीं असत्य भाषण केल्यास तें इतर लोकांमध्यें प्रकट करूं नये. मिथ्या भाषण करणारे लोक जसे राजांना आवडत नाहींत, तसे पंडितंमन्यहि त्याच्या तिरस्कारास पात्र होतात. आपल्या स्वामीची अकीर्ति होईल, असें भाषण कधींहि करूं नये. मी मोठा शूर किंवा बुद्धिमान् आहें, असें समजून गर्विष्ठ होऊं नये. राजाचें हिताचरण करणारा पुरुष त्याला प्रिय होतो व सुखोपभोग घेतो. राजापासून फार मोठें ऐश्वर्य जरी मिळालें किंवा एखादें प्रिय स्थान प्राप्त झालें तरी राजाचें प्रिय व हित करण्यामध्यें दक्ष असावें. ज्याचा कोप अनर्थावह व प्रसाद अति हितावह असतो, त्याचें अहित कोणता विचारी पुरुष चिंतील ?

क्रोध व स्वाभाविक चापल्य यांचे सूचक असलेले ओष्ठ, बाहु व जानु यांचें चालन राजासमोर कधींहि करूं नये. त्याचें भाषण संपल्यावांचून मध्येंच बोलूं नये. राजसभेंत श्वासोच्छ्वास, संभाषण, शिंक, जांभई इत्यादि देहधर्म दुस-ऱ्याच्या लक्षांत येतील अशा रीतीनें करूं नयेत. इतर राजसेवकांकडून कांहीं हास्यास्पद प्रकार घडल्यास आपण अतिशय हृष्ट होऊं नये व एकाद्या उन्म-त्ताप्रमाणें मोठमोठ्यानें हसूं नये. कारण श्रेष्ठ लोक तेवढ्याच कारणावरून त्याला क्षुद्र समजूं लागतात. त्याचप्रमाणें असें कांहीं निमित्त घडलें असतां मोठ्या धैर्यानें काष्ठाप्रमाणें निर्विकारहि राहूं नये. कारण इतका गंभीरपणा धरल्यास ‘ हा मूढ आहे,| याला कांहीं कळत नाहीं. ’ असें म्हणतात, यास्तव अशाप्र-संगीं प्रसन्नतेचें द्योतक असें मृदु स्मित करावें.

जो अल्प लाभानें हृष्ट होतो, तो अल्पशा अपमानानेंहि व्यथित होईल, यांत संशय नाहीं. जो राजसेवेमध्यें एकाग्र चित्तानें गढून जातो तोच राजगृहांत टिकतो. जो राजा, राजपुत्र व त्याचे मुख्य मुख्य आश्रित यांच्या गुणांचें सर्वदा वर्णन करितो, तोच विद्वान् प्रिय अमात्य होऊन दीर्घकाल त्या अधिकारावर स्थिर राहतो. ज्या अमात्याला राजानें कांहीं कारणावांचून प्रति-बंध किंवा दंड केलेला असतो त्यानेंहि राजाची निंदा करूं नये. उलट प्रसंगीं

स्तुतीच करावी. म्हणजे त्याला त्याचें गेलेलें ऐश्वर्य पुनः प्राप्त होतें. जो राजाच्या देशांत रहात असेल, किंवा त्याच्या कडून मिळणाऱ्या वेतनावर उपजीविका करीत असेल, त्यानें प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष राजाच्या गुणांचें वर्णनच करावें. जो अमात्य कांहीं तरी निमित्तानें लोकांना दंड करण्याची सल्ला देतो, तो राजाला जरी प्रिय असला, तरी बहुजनविरोधामुळें त्या स्थानावर दीर्घकाल राहूं शकत नाहीं. राजापासून आपल्याला धन-मानादिकांचा सर्वदा लाभ होईल, या गोष्टीकडे लक्ष देऊन राजाशीं दुसऱ्या कोणालाहि संवाद करावयास लावूं नये. उलट 'राजा तुमच्यासारख्यांशीं संभाषण करणार नाहीं,' असें सांगून इतरांना राजाच्या महत्त्वाचा प्रत्यय आणून द्यावा. युद्धामध्यें किंवा परराष्ट्रांतील लोकांशीं भाषण करण्याचा प्रसंग आला असतां राजाच्या अपेक्षेनें आपलें शौर्य किंवा युक्तिवादित्व अधिक प्रकट करावें, म्हणजे 'या राजाचा अमात्यहि जर इतका शूर व दीर्घदर्शी आहे, तर राजा किती शूर असेल !' असं वाटून शत्रु वचकतो व त्यामुळें राजा संतुष्ट होतो. जो पुरुष नेहमीं उत्साही, बुद्धिबलानें युक्त, शूर, सत्यवादी, अनिष्ठुर, जितेंद्रिय व सुशिक्षित असून छायेप्रमाणें राजाला अनुसरतो, तोच राजगृहांत राहूं शकतो. राजानें दुसऱ्या भृत्याला हांक मारिली असतांहि जो, तो येण्यापूर्वीच राजापाशीं जाऊन 'काय आज्ञा आहे ?' असें विचारतो, तोच राजाला प्रिय होतो व राजसेवेंत दीर्घकाल राहूं शकतो. जो राजपुरुष धन, स्त्रिया इत्यादिकांचें रक्षण व बाह्य शत्रूंचा पराभव यांतील कोण-तेंहि कार्य सांगितलें असतां साशंक किंवा भयभीत होत नाहीं, उलट मोठ्या धैर्यानें तें कार्य पार पाडतो, तोच राजाला प्रिय होतो.

बा युधिष्ठिरा, राजकार्यासाठीं आपलें घर सोडून जातांना जो स्त्री, पुत्र, अन्न, पान, इत्यादि सुखसाधनांचें चिंतन करीत नाहीं तर प्रवासादि दुःखानें सुख मिळविण्याची इच्छा करितो, तोच राजगृहांत वास करूं शकतो.

हे पांडवा, भृत्यानें राजासारखींच वस्त्रें, अलंकार इत्यादिकांचें धारण करूं नये. राजाच्या जवळ अनम्रतेनें कधींहि उभें राहूं नये. तर सर्वदा नम्रताच धरावी. राजानें कोणत्याहि कार्यामध्यें नियुक्त केलें असतां कोणीं लांच वगैरे दिल्यास त्याला स्पर्शहि करूं नये. कारण जो राजभृत्य अशा अन्यायानें धन मिळवितो, त्याला बंधन किंवा वध अवश्य प्राप्त होतो. राजानें जें वाहन, वस्त्र, अलंकार, किंवा दुसरें कांहीं दिलें असेल तेंच सतत धारण करावें. त्यामुळें तो भृत्य त्याला अधिक प्रिय होतो.

हे कुंतीपुत्रहो, याप्रमाणें मोठ्या यत्नानें आपापल्या चित्ताचें नियमन करून हें तेरावें वर्ष तुम्ही राजगृहीं अज्ञातवासांत घालवा आणि आपल्या उच्च शीलानें पुनः ऐश्वर्य प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करा. हे वीरांनो, एवढें हें वर्ष निघून गेलें म्हणजे तुम्ही स्वदेशास प्राप्त होऊन यथेच्छ क्रीडा करा.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे पूज्य धौम्यमुने, आपण आम्हांला या वेळीं योग्य उपदेश केला आहे. हे ब्राह्मणा, तुझें कल्याण होवो. माता कुंती किंवा महा बुद्धिमान् विदुर यांवांचून आम्हांला असा उपदेश करणारा कोणी नाहीं. आतां या प्रसंगीं आम्हीं या दुःखांतून तरून जावें, आमचें प्रस्थान सुखावह व्हावें व आम्हीं विजयी व्हावें म्हणून जें शांतिक व पौष्टिक कर्म करणें उचित असेल, तें आपण करा.

राजा जनमेजया, युधिष्ठिरानें अशी प्रार्थना केली असतां द्विजश्रेष्ठ धौम्यानें प्रस्थानसमयीं विहित असलेलें सर्व स्वस्त्ययन यथाविधि केलें. त्या महात्म्यानें त्यांचे अग्नि प्रज्वलित केले व त्यांना पूर्वसमृद्धि प्राप्त व्हावी व त्यांनीं सर्व पृथ्वीला जिंकावें, म्हणून त्यांत मंत्रयुक्त हवन केलें. तेव्हां याज्ञसेनीसह पांची पांडवांनीं अग्नि व तपोधन ब्राह्मण यांस प्रदक्षिणा घातली आणि ते वीर तेथून निघून गेले. द्रौपदीला पुढें करून पांडव द्वैतवनांतून एकाएकीं गुप्तपणें निघून गेले असतां जप करणारांमध्यें श्रेष्ठ असलेला धौम्यमुनि त्यांचीं अग्निहोत्रें घेऊन पांचाल देशास निघून गेला. इंद्रसेनादि सूतहि युधिष्ठिराच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांचे रथ व अश्व घेऊन यादवांकडे गेले आणि पांडवधनाचें रक्षण करीत ते कोठें गेले याची वार्ता कोणालाहि कळूं न देतां द्वारकानगरींत सुखानें राहिले. ४. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ पांडवांचें प्रयाण. २ शमीवृक्षांवर शस्त्रांचें आधान. ३ विराटनगरींत प्रवेश.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, ते वीर पांडुनंदन कमरेला तलवारी लटकावून, पाठीवर बाणांचे भाते बांधून आणि हातांत चर्ममय तलत्राण व अंगुलीत्राण घालून यमुनेच्या तीरावरून कडे-कडेनें जाऊं लागले. नंतर ते पायांनींच यमुनेच्या दक्षिण तीरावर येऊन पोंचले. वनवासापासून निवृत्त

झालेले व मत्स्यदेशाकडे जाण्याची इच्छा करणारे ते महाबलाढ्य धनुर्धर दुर्गम पर्वतावर आणि गहन वनांत रहात रहात व मार्गामध्यें मृगांना वेध करीत निघाले. ते दशार्ण देश उत्तरेला व पांचाल देश दक्षिणेला टाकून त्या दोहोंच्या मधून यकृल्लोम व शूरसेन या राष्ट्रांचें उल्लंघन करून 'आम्ही मत्स्यदेशांतील व्याध आहोंत' असें सांगत वनांतून संचार करूं लागले. त्यांनीं शस्त्रें धारण केलीं होतीं, ते निस्तेज झाले होते व त्यांनीं जटा वाढविल्या होत्या. त्यामुळें ते धनुर्धर पांडव व्याधासारखेच भासत होते. त्यांचा इष्ट प्रदेश जवळ येतांच कृष्णा युधिष्ठिराला म्हणाली—"हे प्रभो, ही पहा अद्यापि आपल्याला पाऊल-वाट व विविध शेतेंच दिसत आहेत. यावरून विराटाची राजधानी पुष्कळ दूर असावी, हें उघड आहे. यास्तव आपण आतां एक रात्र येथेंच राहूं. कारण मी अतिशय थकल्यें आहें."

द्रौपदीचें हें वचन ऐकून युधिष्ठिर धनंजयाला म्हणाला—'हे वीरा, तूं या पांचालीला उचलून घे. एवढ्या वनांतून बाहेर पडलों कीं आपण राजधानींत प्रवेश करून तेथेंच वास करूं.

राजा, पारिक्षिता, युधिष्ठिराची ही आज्ञा कानीं पडतांच एखाद्या बलाढ्य गजराजाप्रमाणें अर्जुनानें द्रौपदीला उचलून घेतलें व तिला आपल्या स्कंधावर बसवून तो निघाला. अल्पावधींतच ते नगराच्या समीप आले, तेव्हां अर्जुनानें द्रौपदीला खालीं उतरविलें. राजधानी जवळ येतांच युधिष्ठिर अर्जुनाला म्हणाला—"हे धनंजया, आपण हीं सर्व शस्त्रें कोठें बरें ठेवून नगरांत प्रवेश करावा? कारण आपण जर या आयुधांसह नगरांत गेलों तर नगरवासी लोकांना निःसंशय भय वाटेल. हे वत्सा, तुझें हें गांडीव धनुष्य फार मोठें व लोकांत अतिशय प्रसिद्ध आहे. या आमच्या शस्त्रासह जर आम्हीं नगरांत प्रवेश केला, तर सर्व लोक आम्हांला तत्काल ओळखतील, यांत मुळींच संशय नाहीं आणि 'आमच्यांतील एकाला जरी कोणीं ओळखिल तरी आम्हीं पुनः वनवास करूं'

१ 'स्वराष्ट्रं प्रेप्सवः' असें मूळांत आहे. पांडव मार्गात कोणी विचारल्यास आम्ही मत्स्यदेशांतील व्याध आहोंत, असें सांगत चालले होते. म्हणून 'मत्स्यदेशाकडे जाण्याची इच्छा करणारे' असा येथें अर्थ केला आहे. 'पण—स्वराष्ट्रं प्रेप्सवः—स्वराज्य परत मिळविण्याची इच्छा करणारे'—असाहि याचा अर्थ ध्वनित होतो.

अशी आमची प्रतिज्ञा असल्यामुळें आम्हांला बारा वर्षें पुनः वनांत जावें लागेल."

अर्जुन म्हणाला—हे पुरुषश्रेष्ठा, या श्मशानासमीप उच्चप्रदेशीं हा एक विशाल शमीवृक्ष दिसत आहे. त्याच्या शाखा गहन असून त्या दूरवर पसरल्या आहेत व आपण येथें शस्त्रें ठेवीत आहोंत, हें पहाणारा कोणी मनुष्यहि आसपास दिसत नाहीं. शिवाय हें स्थान आडमार्गाला आहे, याच्या सभोंवार हिंस्र पशु व सर्पादिकांचें वसतिस्थान आहे. विशेषतः याच्या समीपच हें भयाण श्मशान आहे. त्यामुळें आपलीं शस्त्रें येथें सुरक्षित रहातील. यास्तव आपण या शमीवृक्षावर सर्व आयुधें ठेवून नगरांत प्रवेश करूं आणि त्यांत ठरल्याप्रमाणें निर्भयपणानें विहार करूं.

हे पांडवेया, याप्रमाणें राजा युधिष्ठिराला बोलून तो शूर पार्थ आपलीं शस्त्रें ठेवण्याच्या उद्योगास लागला. ज्या गांडीव धनुष्याच्या योगानें अर्जुनानें एका रथावर आरूढ होऊन देव, मनुष्य, इतर सर्व शूर राजे आणि विस्तीर्ण राष्ट्रें यांस जिंकिलें, त्या महाघोष करणाऱ्या व शत्रूंचा नाश करणाऱ्या भयंकर धनुष्यावरील गुण त्या कुरुपुंगवानें उतरविला. युधिष्ठिरानें ज्या धनुष्याच्या योगानें कुरुक्षेत्राचें रक्षण केलें, त्याची प्रत्यंचा उतरली. नंतर ज्या धनुष्यानें महापराक्रमी भीमसेन युद्धांत पांचालांना जिंकून विजयी झाला, दिग्विजयांत अनेक वीरांचा व नृपांचा पराभव केला, वज्रानें पर्वत विदीर्ण झाला असतां त्याचा जसा प्रचंड ध्वनि व्हावा तसा ज्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून शत्रु रणांगणांतून पळून जातात आणि ज्या धनुष्याच्या साह्यानेंच भीमसेनानें युद्धामध्यें जयद्रथाला रथांतून खालीं ओढलें, त्या प्रचंड धनुष्याची दोरी वृकोदरानें सोडली. त्यानंतर महाबाहु, मितभाषी, आरक्तवदन व कुरुकुलांतील सर्व रूपवानांहूनहि सुस्वरूप असलेल्या नकुलानें ज्या धनुष्याच्या योगानें पश्चिम दिशा जिंकली, त्या यशस्वी धनुष्याची 'ज्या' उतरली. शेवटीं आचारसंपन्न माद्रीपुत्र सहदेवानें ज्याच्या योगानें दक्षिण दिशा जिंकिली, तें धनुष्य गुणविरहित केलें. नंतर त्या सर्वांनीं आपलीं दीर्घ व दीप्त खड्गें, भाते व तीक्ष्ण बाण इत्यादि सर्व शस्त्रें एकत्र केलीं व तीं धनुष्यांसह बांधलीं.

हे भारता, त्यानंतर कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें 'हे वत्सा, या वृक्षावर चढून हीं सर्व आयुधें त्यावर व्यवस्थित ठेव.' अशी नकुलास आज्ञा केली. तेव्हां नकु-

लानें त्या शमीवृक्षावर चढून त्याच्या फांद्यांच्या फटींत व ढोलींत तीं ठेविलीं. त्या वीरानें जेथें तीं सुरक्षित रहातील व पर्जन्याच्या वृष्टीचा प्रवेश होणार नाहीं अशा गूढ भागांत रज्जुपाशांनीं दृढ बांधून ठेविलीं. नंतर शवाची दुर्गंधी व अमंगलता यांच्या भीतीनें लोक त्या शमीवृक्षाला दुरूनच टाळतील अशा आशयानें त्या पांडवांनीं एक मृत शरीर आणून तें त्या वृक्षावर टांगून ठेविलें आणि 'ही आमची ऐंशी वर्षांची माता आहे. आमच्या पूर्वापार कुलधर्मांप्रमाणें आम्हीं हें शव वृक्षाला टांगून ठेविलें आहे' असें तेथें समीप असणाऱ्या व त्यांचें हें कृत्य पहाणाऱ्या गोपालादिकांस सांगून ते शत्रूंचा संहार करणारे परंतप पांडव नगराकडे वळले. तेव्हां युधिष्ठिरानें आपसांत जय, जयंत, विजय, जयत्सेन व जयद्बल अशीं सांकेतिक नांवें ठरविलीं. नंतर त्या सर्वांनीं पूर्वप्रतिज्ञेप्रमाणें अज्ञातवासाचें तेरावें वर्ष विराटगृहीं घालविण्यासाठीं त्या विस्तीर्ण राजधानींत प्रवेश केला. ४. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ युधिष्ठिरानें केलेलें दुर्गास्तवन. २ दुर्गेचें दर्शन व तिचा पांडवांना वर.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें त्या सुरम्य विराटनगरींत जात असतां धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें त्रिभुवनेश्वरी दुर्गादेवीचें मनांत असें स्तवन केलें.

"यशोदेच्या गर्भांतून उत्पन्न झालेल्या, नारायणानें वर दिलेल्या, नंदगोपाच्या कुलांत जन्मलेल्या, मंगलप्रद, कंसानें शिळेवर आपटलें असतां अंतरिक्षांत गेलेल्या, दिव्य मालांनीं शोभणाऱ्या, दिव्य वस्त्रें व ढाल-तलवार यांस धारण करणाऱ्या, दुर्गम संकटांतून तारणाऱ्या, सदा कल्याणकारक असलेल्या या वासुदेवभगिनीचें जे स्मरण करितात त्यांना ती चिखलांत रुतलेल्या दुर्बल गायीप्रमाणें पापापासून तारिते. अशा त्या भगवतीचें साक्षात् दर्शन होण्यासाठीं राजा युधिष्ठिरानें आपल्या भ्रात्यांसह तिला संबोधून विविध स्तोत्रांनीं तिचें स्तवन करण्यास आरंभ केला.

---

१ शमीवृक्षावरील आयुधांचें रक्षण करीत असल्यामुळें त्या शवाला पांडवांनीं आमची 'माता' असें म्हटलें. आपल्या आयुधांचें रक्षण करणें हा क्षत्रियांचा धर्म असल्यामुळें त्यांनीं त्या आपल्या कृतीस 'कुलधर्म' म्हटलें आहे. या दृष्टीनें त्यांच्याकडे अनृतवादित्व येत नाहीं.

हे देवि, तूं वर देणारी ब्रह्मचारिणी, कुमारी व कृष्णस्वरूपिणी आहेस. तुला नमस्कार असो. हे भगवति, तुझा आकार बालसूर्यासारखा असून तुझें मुख पूर्ण चंद्रासारखें आहे. तूं चतुर्भुज विष्णुस्वरूपिणी व चतुर्मुख ब्रह्मस्वरूपिणी आहेस. तूं सुंदर अवयवांनीं युक्त आहेस. हे देवि, मयूरपिच्छासारख्या चित्र-विचित्र वर्णांचीं इंद्रनीलादि रत्नें जडविलेलीं कंकणें, केयूर व गदा यांस धारण करणारी तूं भगवान् विष्णूची कांता जी लक्ष्मी, तिच्या सारखीच भासत आहेस. हे आकाशगामिनि, तुझें ब्रह्मचर्यस्वरूप विशद आहे, त्यावरून तूं लौकिक लक्ष्मी-सारखी चंचल नसून अनन्यगामिनी आहेस, हें व्यक्त होतें. तूं नीलमेघासारखी कृष्णवर्ण असून तुझें वदन संकर्षणासारखें आहे. तूं अष्टभुजांनीं शोभत आहेस. त्यांतील तुझे दोन बाहु वर व अभय देणारे असल्यामुळें उत्कृष्ट आहेत. तुझ्या तिसऱ्या हातांत पात्र, चवथ्या हातांत कमल व पांचव्या हातांत घंटा आहे. बाकीच्या तीन हातांत तूं पाश, धनुष्य व महाचक्र धारण करितेस. हींच तुझीं विविध आयुधें आहेत. तुझे दोन्ही कर्ण कुंडलांनीं विभूषित झाले असून हे विश्वव्यापिनि, तूं चंद्राशीं स्पर्धा करणाऱ्या आपल्या मुखानें शोभत आहेस. तूं सर्पशरीराकार वेणी घालून व सुंदर केशरचना करून त्यांवर विचित्र मुकुट धारण केला आहेस.

हे देवि, मंदरपर्वत जसा वासुकीच्या वेढ्यानें शोभतो, तशी तूंहि भुजंगाकार मेखलेनें विराजमान होतेस. मयूरपिच्छाच्या उंच ध्वजानें तूं सुशोभित झाली आहेस. हे देवि, कौमार्यव्रतांत स्थित होऊन तूं स्वर्गाला पावन केलें आहेस. हे महिषासुरमर्दिनि, त्रैलोक्याच्या रक्षणासाठीं तूं देवाकडून पूजिली व स्तविली जातेस. हे सुरेश्वरि, मजवर प्रसन्न हो, दया कर आणि कल्याणकारक हो. तूंच जया व विजया असून युद्धामध्यें विजय देणारीहि तूंच आहेस. यास्तव हे वरदे, मलाहि तूं विजयी कर. सांप्रत तूं मला वर दे. पर्वतश्रेष्ठ विंध्याद्रीवर तुझें शाश्वत निवासस्थान आहे. हे कालि, महाकालि, तुला मद्य-मांस व पशु प्रिय आहेत. तूं वरदा असल्यामुळें प्राचीन ब्रह्मादिकहि तुझी आज्ञा शिरसा वंद्य मानितात. हे कामचारिणि, जे मानव आपला दुःखभार उतरण्यासाठीं नित्य प्रभातकालीं तुझें स्मरण करितात किंवा तुला वंदन करितात, त्यांना या लोकीं संतति किंवा संपत्ति यांतील कांहींहि दुर्लभ होत नाहीं. तूं संकटांतून तारितेस म्हणून लोकांमध्यें ‘ दुर्गा ’ या नांवानें प्रसिद्ध आहेस.

हे महादेवि, महारण्यांत क्लेश पावत असलेल्या, महासागरांत बुडत अस-

लेल्या किंवा चोरांनीं अडविलेल्या जनांची तूंच परम गति आहेस. हे दुर्गे, जे नर अगाध जलांतून तरून जातेवेळीं किंवा निबिड अरण्यांतील दुर्गम मार्गांत तुझें स्मरण करितात ते कदापि क्लेश पावत नाहींत. तूं कीर्ती, श्री, धृति, सिद्धि, ह्री, विद्या, संतति, मति, संध्या, रात्री, प्रभा, निद्रा, ज्योत्स्ना, कांति, क्षमा व दया आहेस, तुझें पूजन केलें असतां मनुष्याचें बंधन, मोह, पुत्रनाश, धनक्षय, व्याधि, मृत्यु व भय या सर्वांचा अभाव होतो. यास्तव हे देवि सुरेश्वरि, राज्यभ्रष्ट झालेला मी तुला शरण आलों आहें. मी नम्र होऊन तुला शिरसा वंदन करीत आहें. हे कमलनयने, माझें रक्षण कर. हे सत्यस्वरूपे, तूं आम्हांला सत्यरूप हो. हे भक्तवत्सले दुर्गे, हे शरणीय देवि, मला आश्रय दे."

(२) हे भारता, याप्रमाणें युधिष्ठिरानें स्तवन केलें असतां त्या देवीनें प्रकट होऊन त्याला दर्शन दिलें. ती त्या पांडवाजवळ येऊन म्हणाली—" हे राजन्, माझें वचन ऐक. संग्रामामध्यें तुझा लवकरच विजय होईल. माझ्या प्रसादानें कौरवसेनेला जिंकून तूं निष्कंटक झालेल्या पृथ्वीचें राज्य पुनः भोगशील. हे महाबाहो, माझ्या प्रसादानें भ्रात्यांसह तुझें परम कल्याण होईल. तुला सौख्य व आरोग्य प्राप्त होईल. जे निष्पाप लोक माझें संकीर्तन करितील, त्यांस संतुष्ट झालेली मी राज्य, आरोग्य, आयुष्य व पुत्र देईन. हे राजा, तूं जशी माझी स्तुति केलीस त्याप्रमाणें जे कोणी प्रवासांत, नगरांत, युद्धांत, गहन अरण्यांत, समुद्रांत, दुर्गम पर्वतावर किंवा शत्रूपासून उद्भवलेल्या संकटप्रसंगीं माझें स्मरण करतील, त्यांना या लोकीं कांहींहि दुष्प्राप्य होणार नाहीं.

हे पांडवहो, जो मनुष्य हें श्रेष्ठ स्तोत्र भक्तीनें ऐकेल किंवा पठण करील, त्याचीं सर्व कार्यें सिद्धीस जातील. हे कौंतेयहो, मी तुम्हांवर प्रसन्न झालें आहें. विराटनगरींत राहिलेल्या तुम्हां सर्वांना माझ्या प्रसादामुळें कौरव किंवा इतर नगरवासी जन ओळखणार नाहींत."

राजा जनमेजया, ती वरदा देवी शत्रुनाशक युधिष्ठिराला असें बोलून व पांडवांचें रक्षण करून तेथेंच अंतर्धान पावली. ४. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ युधिष्ठिराचें विराटसभेंत गमन. २ त्याला मिळालेला राजाश्रय.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, त्यानंतर अगोदर राजा युधिष्ठिर सभेमध्यें बसलेल्या राजा विराटाकडे आला. त्यानें वैडूर्य-रत्नजडित सुवर्णाचे फांसे

तांबड्या व पांढऱ्या सोंगट्या व पट असें द्यूताचें साहित्य एका वस्त्रांत गुंडाळून तें आपल्या खांकेंत धरलें होतें. कुरुवंशाची वृद्धि करणारा तो महायशस्वी युधिष्ठिर मत्स्यदेशाच्या कीर्तिमान् अधिपतीकडे जेव्हां चालला तेव्हां नरेंद्राकडून सत्कार केला गेलेला तो महात्मा विषारी महासर्पाप्रमाणें लोकांना दुष्प्रेक्ष्य झाला. देवाप्रमाणें अलौकिक स्वरूपानें व सामर्थ्यानें युक्त असलेल्या त्या पुरुषश्रेष्ठाकडे लोक पहात राहिले. तो वीर्यवान् युधिष्ठिर मेघसमूहांनीं आच्छादित झालेल्या सूर्याप्रमाणें किंवा भस्माच्छादित अग्नीप्रमाणें दिसत होता. शरत्कालच्या शुभ्र मेघांनीं झांकलेल्या चंद्राप्रमाणें सभेंत येत असलेल्या त्या पांडवाला दुरूनच पाहून विराटराजा आश्चर्यचकित झाला. पूर्ण चंद्राच्या प्रभेप्रमाणें ज्याचें मुख प्रसन्न आहे व ज्याचा प्रभावहि अवर्णनीय आहे, असा तो भव्यपुरुष आपल्याच पुढें उभा आहे, असें पाहून त्यानें जवळ बसलेल्या मंत्र्यांना व स्तुतिपाठकांना 'हा आज प्रथमच आपल्याकडे कोण आला आहे?' असा प्रश्न केला.

तो म्हणाला—" हा श्रेष्ठ पुरुष एखाद्या राजासारखा सभेकडे अवलोकन करीत आहे. त्यावरून हा ब्राह्मण नसावा, हा कोणीतरी पृथ्वीपति असावा, असें मला वाटतें. यानें जरी ब्राह्मणाचा वेष घेतलेला आहे, तरी तो 'जातिब्राह्मण आहे,' अशी माझी मनोदेवता मला सांगत नाहीं. पण याच्या बरोबर कोणी दास नाहीं, रथ नाहीं किंवा हत्ती नाहीं! तथापि याच्याकडे सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिल्यास हा इंद्राप्रमाणें शोभत आहे. याच्या आजानुबाहुत्वादि शरीरचिह्नांवरून हा मूर्धाभिषिक्त राजा असावा, असें अनुमान होतें. एखादा मत्तगज जसा कमलिनीकडे जातो, तसा हा निर्भयपणें माझ्या समीप येत आहे. (या वचनानें विराटानें आपल्या पराभवाची शंका प्रकट केली आहे.)

जनमेजया, तो भूपाल जों असे अनेक तर्क करीत आहे, तोंच युधिष्ठिर त्याच्या समोर येऊन म्हणाला—" हे राजा, मी द्विज असून उपजीविकेसाठीं तुझ्या समीप आलों आहें. माझें सर्वस्व नष्ट झालें आहे. यास्तव हे निष्पाप राजा, मी तुझ्या आश्रयास रहाण्याची इच्छा करितों. हे विभो, मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें वर्तन करीन." ब्राह्मणाचें हें भाषण ऐकून विराट राजाला अतिशय आनंद झाला. 'हे द्विजा, तुझें स्वागत असो' असें बोलून त्यानें त्याचा सत्कार केला. विराटानें प्रीतियुक्त मनानें त्या राजसिंहाचा स्वीकार करून

त्यास म्हटलें—"हे श्रेष्ठा, मी स्नेहानें तुला जो प्रश्न करीत आहें, त्याचें मला यथार्थ उत्तर दे. तूं कोणाचा कोण आहेस? कोणत्या राजाच्या राष्ट्रांतून येथें आला आहेस? तुझें गोत्र व नाम काय आहे? तूं कोणत्या विषयांत कौशल्य संपादन केलें आहेस?"

विराटराजाचे हे प्रश्न ऐकून युधिष्ठिर निर्विकार चित्तानें म्हणाला—हे राजन्, मी पूर्वीं युधिष्ठिराचा सखा होतों. मी व्याघ्रपात् गोत्रामध्यें उत्पन्न झालेला वैयाघ्रपद्य विप्र आहें. मी द्यूतामध्यें अनुकूल फांसे टाकण्यांत प्रवीण आहें. हे विराटा, मी 'कंक' या नांवानें प्रसिद्ध आहें.

युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून विराट म्हणाला—हे श्रेष्ठा, तुझ्या आगमनानें मी अतिशय प्रसन्न झालों आहें. मी तुला इष्ट वर देतों. मी सर्वथा तुझ्या अधीन झालों आहें. या मत्स्यदेशाचें अनुशासन तूंच कर. मला कुशल द्यूतकार सर्वदाच प्रिय आहेत. तूं देवासारखा दिसतोस, त्यामुळें तूं खरोखर राज्याला पात्र आहेस.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे मत्स्यराजा, द्यूतप्रसंगीं द्यूतकारांतील पराभूत झालेला राजा किंवा राजपुत्र यांच्याशींहि धनासाठीं कलह उत्पन्न झाल्यावांचून रहात नाहीं. यास्तव हे राजा, तुझ्या प्रसादानें मीं द्यूतांत जिंकलेलें धन कोणींहि तत्काल मला दिल्यावांचून राहूं नये, एवढाच वर तूं मला दे. द्यूतामध्यें सत्याचा लेशहि नसतो. पराजित झालेले द्यूतकार आपल्या विजयी प्रतिपक्षाशीं नित्य कलह करितात. मला कलहाची मोठी भीति वाटते. यास्तव तूंच त्यांतील सत्य काय आहे हें जाणून माझें धन मला देववावेंस, एवढीच माझी इच्छा आहे.

युधिष्ठिराचें हें न्याय्य भाषण श्रवण करून विराटराजा म्हणाला—हे श्रेष्ठा, क्षत्रियादि इतर कोणी जर तुझें अप्रिय करतील, तर त्यांना मी

---

१ मी युधिष्ठिर आहें व आतां तुझा सखा होण्याची इच्छा करीत आहें. असाहि अर्थ 'अहं युधिष्ठिरः पुरा तव सखा स्यासम्' असा अन्वय लावल्यानें होतो. २ व्याघ्राप्रमाणें प्राण्यावर झडप घालणारा जो यम त्याच्या गोत्रांत झालेला म्हणून वैयाघ्रपद्य. ३ ब्राह्मणादिकांना धनादिकांच्या योगानें तृप्त करीत असल्या-मुळें किंवा धर्मपुत्र असल्यामुळें विप्र आहें. ४ बृहदश्वापासून अक्षविद्या संपादन केल्यामुळें मी त्याचा शिष्य आहें, असा भावार्थ.

देहान्त दंड करीन व जे ब्राह्मण तुझें अप्रिय करतील त्यांना मी आपल्या राष्ट्रांतून घालवून देईन. आज येथें जमलेल्या सर्व नागरिकांनीं व राष्ट्रांतील लोकांनीं हें माझें वचन ऐकून ठेवावें. माझ्या राष्ट्राचा मी जसा प्रभु आहें तसा हा कंकहि आहे. हे कंका, तूं माझा मान्य सखा आहेस. तुला विपुल वस्त्रें, भोजन व पेय पदार्थ प्राप्त होतील. मीं तुझ्यासाठीं माझें द्वार अहोरात्र उघडें ठेविलें आहे. तूं माझें धन, स्त्रिया इत्यादि अंतर्गृहांतील ऐश्वर्य व सैन्य, उपवनें इत्यादि बाह्य ऐश्वर्य यांचें यथेष्ट पर्यालोचन कर. हे कंका, जे दरिद्रीलोक अनुवादासाठीं तुझ्याजवळ येतील, त्यांचें म्हणणें ऐकून घेऊन तूं राजदर्शनाच्या अवसराची वाट न पहतां वाटेल तेव्हां मला येऊन सांगत जा, म्हणजे मी त्यांस सर्व प्रकारचें धन देईन. मजपाशीं तुला कोणत्याहि प्रकारचें भय नाहीं. ब्राह्मणांच्या वृत्तीला एक क्षणाचाहि विलंब लावूं नये, असा माझा आशय आहे.

हे भारता, याप्रमाणें विराटराजाशीं त्या पुरुषश्रेष्ठाचा परिचय होऊन त्याच्यापासून श्रेष्ठ वर व स्नेह यांची प्राप्ति झाली व तो बुद्धिमान् कुरुनंदन मोठ्या आदरानें व सुखानें तेथें राहिला. त्याचें तें वेषांतर कोणालाहि ओळखतां आलें नाहीं. ४. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ भीमसेनाचें राजसभेंत गमन व त्याला मिळालेला राजाश्रय.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, त्यानंतर ज्याचें शरीरबल भयंकर आहे, जो आपल्या अंगकांतीनें देदीप्यमान दिसत आहे, सिंहाच्या लीलागतीप्रमाणें ज्याची गति आहे, असा एक धिप्पाड पुरुष हातांत चिमटा, पळी, झारा, मांसादि पदार्थ तोडण्याचा कोशरहित तीक्ष्ण सुरा इत्यादि आयुधें हातांत घेऊन सूदाच्या रूपानें आपल्या सूर्यासारख्या परम तेजानें सर्व लोकांस प्रकाशित करीत मत्स्यराजापाशीं येऊन उभा राहिला. त्या वेळीं त्यानें कृष्णवर्ण वस्त्र परिधान केलें होतें व त्याचें शरीर मेरूप्रमाणें अभेद्य दिसत होतें. समीप आलेल्या त्याला पाहून राजा सभेंत बसलेल्या लोकांस म्हणाला—" हा तरुण पुरुष कोण बरें असावा ! याचे स्कंध सिंहासारखे उन्नत असून हा अतिशय रूपवान् दिसत आहे. या पुरुषाला मीं पूर्वीं कधींहि पाहिलेलें नाहीं. हा सूर्यासारखा तेजस्वी दिसत आहे. पुष्कळ विचार करूनहि याचा आशय कळत नाहीं.

हा कोणत्या निश्चयानें येथें आला आहे, हेंहि तत्त्वतः माझ्या ध्यानांत येत नाहीं. याला पहातांच हा गंधर्वराज आहे कीं साक्षात् इंद्र आहे, अशी भ्रांति होते. यास्तव माझ्या दृष्टीसमोर येऊन उभा राहिलेला हा कोण आहे, हें समजून घ्या व त्याला जें इष्ट असेल तें द्या. विलंब लावूं नका."

राजा विराटाच्या या वचनानें प्रेरित झालेले त्याचे भृत्य सत्वर त्या धर्मानुज कौंतेयापाशीं जाऊन राजाच्या आज्ञेप्रमाणें त्याची विचारपूस करूं लागले. तेव्हां त्या भृत्यांस कांहींच उत्तर न देतां तो उदारबुद्धि पांडव राजापाशीं येऊन असें अदीन वचन बोलूं लागला—" हे नरेंद्रा, मी सूद म्हणजे स्वयंपाकी आहें. मला बल्लव म्हणतात. मी उत्तमोत्तम षड्रस व चतुर्विध अन्न तयार करितों. मला आपल्या आश्रयास ठेवून घे."

हें ऐकून विराट म्हणाला—हे बल्लवा, तूं सूद आहेस, या तुझ्या बोलण्यावर माझा विश्वास बसत नाहीं. तूं मला सहस्रनेत्र इंद्रासारखा दिसतोस. तुझी स्वाभाविक अंगकांति, स्वरूप व पराक्रम यांच्या योगानें तूं कोणी सामान्य मनुष्य नसून नरश्रेष्ठ असावास असें मला वाटतें !

त्यावर भीमसेन म्हणाला—हे नरेंद्रा, मी खरोखरच स्वयंपाकी आहें. मी तुझा परिचारक आहें. उत्तम प्रकारचे विविध पदार्थ कसे करावे, हें मी चांगलें जाणतों. पूर्वीं युधिष्ठिरराजानेंहि मीं तयार केलेल्या विविध पदार्थांचा स्वाद घेतलेला आहे. हे पृथ्वीपते, मला मल्लयुद्धाची फार आवड आहे. माझ्या शरीर-बलाची बरोबरी करणारा एकहि मनुष्य नाहीं. मी यापूर्वी अनेकवेळां मत्त गज व सिंह याच्या अंगावर धांवून गेलों आहें. हे निष्पाप राजा, मला आश्रय दे. मी तुझें सर्वदा प्रिय करीन.

त्या पुरुषाचें हें अद्भुत भाषण ऐकून विराटराजा संतुष्ट झाला व म्हणाला— "हे बल्लवा, मी प्रसन्न मनानें तुझे इष्ट मनोरथ पूर्ण करितों. तुझ्या इच्छेप्रमाणें तूं माझ्या स्वयंपाकघरांत बल्लवाचें काम कर. तुझें काम इतरांच्या कामासारखें असेल, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. कारण तूं समुद्रवलयांकित पृथ्वीला पात्र आहेस. त्यामुळें तुझें महानसांतील कर्महि असामान्य असेल, यांत संशय नाहीं. बल्लवा, तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी तुला माझ्या महानसावर सत्कारपूर्वक नेमितों. तेथें पूर्वींच नेमलेले जे माझे सूद आहेत त्या सर्वांवर मीं तुला मुख्य नेमिलें आहे. यास्तव तूं आपलें इष्ट कार्य करावयास स्वयंपाक गृहांत जा."

राजा जनमेजया, याप्रमाणें त्या भीमसेनाची महानसांतील अधिकारावर नेमणूक झाली असतां तो वीर अल्पावधींतच विराटराजाला आपल्या गुणांनीं अतिशय प्रिय झाला व त्या मत्स्यनगरींत तो मोठ्या सुखानें राहूं लागला. त्या अलौकिक वीराला तेथील सामान्य लोक किंवा विशिष्ट राजभृत्य यांतील कोणींहि ओळखूं शकलें नाहीं. ४. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ विराटगृहीं द्रौपदीचा प्रवेश.]

(१) वैशंपायन—राजा पारिक्षिता, त्यानंतर द्रौपदी सैरंध्रीचा वेष धारण करून एखाद्या आर्त स्त्रीप्रमाणें विराटाच्या नगरांत आली. त्यावेळीं तिनें आपले कुरळे, काळे, सडक, बारीक व मृदु केंस मागें सारून त्यांना गांठ दिली व त्या शुभ स्मित करणाऱ्या कमलनयनेनें ते आपल्या उजव्या बाजूला झांकून टाकिले. तिनें एकच मळकट वस्त्र परिधान केलें होतें. ती राजमार्गानें एखाद्या वेड्या स्त्रीप्रमाणें चालूं लागली. तेव्हां तिला पाहून त्या नगरांतील अनेक पुरुष व स्त्रिया तिच्याजवळ आल्या. त्यांना पाहून ती धांवूं लागली. तिच्या मागून तो स्त्री-पुरुषांचा समूहहि जाऊं लागला व त्यांतील कांहीं स्त्रिया तिला गांठून ' तूं कोण ? या नगरांत कां आली आहेस ? तुझी काय करण्याची इच्छा आहे ? ' असें विचारूं लागल्या. तेव्हां त्या स्त्री-पुरुषांस उद्देशून कृष्णा म्हणाली—"मी सैरंध्री आहें. येथें कांहीं काम मिळावें म्हणून आल्यें आहें. माझें पोषण करून मला योग्य असें काम कोणीं सांगितल्यास तें करण्याची माझी इच्छा आहे."

हे राजा, तिचें तें अलौकिक रूप व विचित्र वेष पाहून आणि मधुर भाषण ऐकून ही केवल अन्नाकरितां येथें आलेली दासी असावी, असें कोणालाहि वाटलें नाहीं. इतक्यांत विराटराजाची अतिप्रिय भार्या केकयराजपुत्री सुदेष्णा आपल्या राजमंदिरांतून राजमार्गाकडे पहात असतां द्रौपदी तिच्या दृष्टीं पडली. जिचें स्वरूप अप्रतिम आहे, अशा त्या एकवस्त्रा अनाथ द्रौपदीला पाहून तिचें मन द्रवलें. तिनें आपल्या दासी पाठवून तिला जवळ बोलावून घेतलें व म्हटलें—" बाई, तूं कोण आहेस व येथें कोणत्या उद्देशानें आली आहेस ? " राणीचा हा प्रश्न ऐकून द्रौपदीनें वर सांगितलेलेंच उत्तर तिला दिलें.

हे राजेंद्रा, द्रौपदीचें तें दीनवचन ऐकून सुदेष्णा म्हणाली—"हे भामिनि, 'मी सैरंध्री आहें.' असें तूं सांगतेस. पण सैरंध्रीस्त्रिया तुझ्या सारख्या अप्रतिम स्वरूपानें युक्त नसतात. तुझ्या आकारावरून तूं अनेक दासी व दास यांना आज्ञा करणारी अनेक भृत्यांची स्वामिनी असावीस, असें मला वाटतें. कारण तुझ्यामध्यें श्रेष्ठ स्त्रीचीं सर्व लक्षणें आहेत. तुझ्या पायांचे घोटे बाहेर दिसत नाहींत. तुझ्या मांड्या एकमेकींस स्पर्श करीत आहेत. तुझा शब्द, बुद्धि व नाभि हीं तिन्ही गहन आहेत. तुझी नासिका, दोन नेत्र, दोन कान, नखें, वक्षःस्थल व कंठ हे सहा अवयव उन्नत आहेत. तुझ्या हाता-पायांचे तळवे, नेत्रांचे अपांगभाग, ओष्ठ, जिह्वा व नखें हीं पांच स्थानें रक्त कमलाप्रमाणें लाल आहेत. तुझें भाषण हंसाप्रमाणें मनोहर आहे. तूं श्यामवर्ण असून, तुझे केशादि इतर भाग व शरीरप्रदेश चित्ताकर्षक व पुष्ट आहेत. तूं काश्मीर देशांतील अश्वेप्रमाणें मंदगतित्वादि लक्षणांनीं संपन्न आहेस. तुझ्या नेत्रांच्या पापण्या वक्र असून तुझे नेत्र कमलासारखे सुंदर आहेत. ओष्ठ पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणें लाल आहेत. कटि कृश असून कंठ शंखाप्रमाणें तीन रेखांनीं युक्त आहे. तुझें मुख पूर्णचंद्राप्रमाणें आह्लादकारक आहे. तुझ्या अंगांतील शिरा गूढ आहेत. खरोखर जिचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणें आहेत, जिच्या शरीराचा सुगंध शारदकमलाप्रमाणें आहे व जिनें आपल्या हातांत शारदकमल घेतलें आहे, अशा लक्ष्मीच्या स्वरूपाप्रमाणें तुझें स्वरूप अलौकिक आहे.

यास्तव हे कल्याणि, तूं कोण आहेस तें खरें सांग. तुझ्या सारखी स्त्री सैरंध्री किंवा दासी असणें केव्हांहि शक्य नाहीं. तूं कोणी तरी यक्षी, देवी, गंधर्वी, अप्सरा, देवकन्या, नागस्त्री, या नगराची देवता, विद्याधरी किंवा किन्नरी यांपैकीं कोणी तरी आहेस. अथवा तूं साक्षात् चंद्रप्रिया रोहिणीहि असशील; किंवा अलंबुषा, मिश्रकेशी, पुंडरीका, मालिनी, इंद्राची इंद्राणी, वरुणाची वारुणी, विधात्या प्रजापतीची किंवा त्वष्ट्याची भार्या, इत्यादि अनेक देवी, देवांमध्यें प्रसिद्ध आहेत! हे शुभे, त्यांच्यापैकीं तूं कोण आहेस तें मला खरें सांग."

सुदेष्णेचें हें आदरयुक्त भाषण ऐकून द्रौपदी म्हणाली—हे राज्ञि, मी देवी, असुरी, राक्षसी किंवा गंधर्वी यांतील कोणीहि नाहीं. मी अंतःपुरामध्यें केशप्रसाधनादि कार्य करणारी सैरंध्री आहें. मी प्रसंगीं कुमारावस्थेंत असलेल्या

राजाच्या अपत्यांचें पोषणहि करिल्यें, हें मी तुला सत्य सांगत आहें. मी केशप्रसाधन कसें करावें हें चांगल्याप्रकारें जाणत्यें. अंगाला लावण्याच्या अप्रतिम उट्या तयार करिल्यें. मल्लिका, इतर जातीचीं कमलें, चंपक पुष्पें इत्यादिकांच्या विचित्र व सुंदर माला गुंफित्यें. मीं कृष्णाची प्रिय भार्या[1] जी सत्यभामा व कुरुकुलांतील अद्वितीय सुंदरी जी पांडवपत्नी कृष्णा यांची पुष्कळ दिवस सेवा केली आहे. मला जेथें जेथें उत्तम भोजन मिळतें, तेथें तेथें मी सुखानें रहात्यें. मला अवश्य तितकीं वस्त्रें मिळालीं, म्हणजे मी तेवढ्यानेंच संतुष्ट होऊन तेथेंच रममाण होत्यें. देवी द्रौपदीनें स्वतःच माझें 'मालिनी' असें नांव ठेविलें आहे. हे देवि, त्या नरश्रेष्ठ पांडवांच्या पत्नीवर दुर्दैवानें दुर्धर प्रसंग ओढवल्यामुळें हे देवि सुदेष्णे, मी आज तुझ्या घरीं चालून आल्यें आहें.

द्रौपदीचें तें करुणवचन ऐकून सुदेष्णा म्हणाली—हे भामिनि, तूं जें सांगत आहेस, तें सर्व खरें आहे, याविषयीं मला मुळींच संशय वाटत नाहीं; पण राजा अत्यासक्तीनें जर तुझी इच्छा न करील, तर मी खरोखर तुला आपल्या मस्तकावर वाहीन. पण तुला पाहिल्यावर तो तुझी इच्छा करणार नाहीं, असें कधींहि घडणार नाहीं. कारण हे सुंदरि, या राजगृहांत व माझ्या अंतःपुरांत ज्या स्त्रिया आहेत, त्याहि तुजवर आसक्त होऊन तुजकडे पहात आहेत ! तूं स्त्रियांनाहि मोह पाडतेस, मग पुरुष तुला पाहून मोहित होतील, यांत काय आश्चर्य आहे ! हे भामिनि, माझ्या अंतःपुरांत असलेल्या या वृक्षाकडे पहा. तेहि तुझ्यापुढें जणुं काय नम्र होत आहेत. तेव्हां तूं कोणत्या पुरुषाला मोह पाडणार नाहींस ? हे शुभे, विराटराजा तुझें हें अलौकिक रूप पाहून मला सोडून सर्वथा तुजवर आसक्त होईल. हे कमलनयने, तूं आपल्या अनुरक्त दृष्टीनें ज्या पुरुषाकडे पहाशील, तोहि तत्काल कामवश होईल. मग हे स्मितवदने, जो पुरुष तुला सतत पाहील, तो कामासक्त झाल्यावांचून कसा राहील ! हे सुभ्रु, एखाद्या पुरुषानें आपल्या वधासाठींच जसें वृक्षावर आरोहण करावें, त्याप्रमाणेंच मीं तुला आपल्या अंतर्गृहांत आश्रय देणें, म्हणजे स्वतःचा नाश

---

१ कृष्णाची प्रिय भार्या जेव्हां खांडवप्रस्थास येत असे, तेव्हां ही द्रौपदी कौतुकानें तिचें केशप्रसाधनादि कार्य करीत असे व आपलेंच आपण आराधन करणेंहि संभवतें. 'मालिनी' हें नांव तिनें स्वतःच ठेविलें होतें. त्यामुळें तिच्याकडे मिथ्यावादित्वाचा दोष येत नाहीं.

करून घेणेंच आहे. ज्याप्रमाणें खेकडी आपल्या मृत्युरूप गर्भाला धारण करिते, त्याचप्रमाणें तुला आपल्या अंतःपुरांत ठेवून घेणें म्हणजे आपल्या मृत्युरूप गर्भालाच धारण करणें आहे.

सुदेष्णेचें हें भीतीयुक्त वचन ऐकून द्रौपदी किंचित् स्मित करून म्हणाली— " हे राजपत्नि, तूं भिऊं नको. मी विराटला किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि पुरुषाला केव्हांहि प्राप्त होण्यासारखी नाहीं. कारण हे भामिनि, माझे पांच तरुण गंधर्व पति आहेत. ते एका महाबलाढ्य गंधर्व राजाचे पुत्र असून माझें सतत रक्षण करीत असतात. त्यामुळें मी एखाद्या सिंहिणीप्रमाणें परपुरुषाला भयंकर दुःख देणारी आहें. शिवाय मी सांप्रत तीक्ष्ण व्रताचरण करीत आहें. त्यामुळें कोणताहि परपुरुष माझा अभिलाष करण्यास समर्थ नाहीं. जो मला उच्छिष्ट अन्न देणार नाहीं व मजकडून आपलें पादप्रक्षालन करवून घेणार नाहीं, त्याच्यावर माझे गंधर्वपति प्रसन्न होतील. शिवाय माझा हा क्लेशकालहि फक्त एक वर्षभरच आहे. अशा नियमानें जो मला एक वर्षभर राहूं देईल, त्याचें परम कल्याण होईल. जो पुरुष मला इतर प्राकृत स्त्रियांसारखी सामान्य समजून माझा अभिलाष धरील, तो त्याच रात्रीं हा लोक सोडून परलोकीं जाईल.

शिवाय हे राज्ञि, मलाहि माझ्या शीलापासून भ्रष्ट करण्यास कोणीहि समर्थ नाहीं. माझे गंधर्वपति कांहीं कारणानें सांप्रत जरी दुःख भोगीत आहेत, तरी ते मला अत्यंत प्रिय आहेत. हे शुभमुखि, ते गुप्त रीतीनें माझें नित्य रक्षण करीत असतात."

द्रौपदीचें हें सत्यवचन ऐकून सुदेष्णा प्रसन्न झाली व तिला म्हणाली— " हे नंदिनि, तूं आपल्या या वृत्तान्तानें मला संतोष देत आहेस. मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें तुला आपल्या अंतःपुरांत ठेवून घेईन. तुजकडून कोणीहि पुरुष आपले पाय धुववून घेणार नाहीं व तुला कोणी उच्छिष्टहि देणार नाहीं. तुझें हें व्रत खंडित होणार नाहीं, असाच मी यत्न करीन."

राजा जनमेजया, याप्रमाणें विराटभार्येनें कृष्णेचें सर्व प्रकारें सान्त्वन केलें असतां ती साध्वी द्रौपदी पतिधर्मपरायण होऊन त्या नगरांत सुखानें राहूं लागली व सुदेष्णेच्या आश्रयानें रहाणाऱ्या तिला कोणींहि तत्त्वतः ओळखिलें नाहीं. ४. १. ९.

अध्याय १० वा.

[१ सहदेवाचा राजाश्रय.]

(१) वैशंपायन—राजा पांडवेया, त्यानंतर सहदेवहि गोपांचा उत्तम वेष धारण करून व त्यांच्याच भाषेचा आश्रय करून विराटराजाकडे आला. तो राजमंदिरासमीप असलेल्या गुरांच्या गोठ्याजवळ येऊन उभा राहिला. राजानें आपल्या प्रासादांतून त्याला पाहिलें. त्याचें अद्भुत स्वरूप पाहून राजाला मोठा विस्मय वाटला व त्यानें भृत्यांना त्याला आपल्या समीप आणण्याची आज्ञा केली. आपल्या अंगकांतीनें देदीप्यमान झालेला तो पुरुषश्रेष्ठ आपल्याकडे येत आहे, असें पाहून राजा आसनावरून उठून त्याच्याजवळ गेला व "बाबा, तूं कोण आहेस ? कोठून आलास ? तुझी काय इच्छा आहे ? मीं तुला यापूर्वी कधींच पाहिलेलें नाहीं ! तुझा जो कांहीं सत्य वृत्तान्त असेल तो मला सांग." असें बोलला.

राजाचें हें वचन ऐकून शत्रुतापन सहदेव त्याच्या समीप गेला व मेघगर्जनेसारख्या गंभीर ध्वनीनें त्यास म्हणाला—"मी 'अैरिष्टनेमि'-नामक वैश्य आहें. मी पांडवांचा गोसंख्य होतों. मी त्यांच्या गायींचें पोषण करीत असें. पण सांप्रत ते राजसिंह कोठें आहेत, तें मला माहित नाहीं. यास्तव हे राजा, मी तुझ्या आश्रयानें रहाण्याची इच्छा करीत आहें. कारण कांहीं तरी उद्योग केल्यावांचून माझी उपजीविका चालणें शक्य नाहीं. महात्म्या पांडवांचा आश्रय सुटल्यामुळें मला आतां तुजवांचून दुसऱ्या कोणत्याहि राजाकडे जाण्याची इच्छा नाहीं."

त्याचें हें आश्चर्यकारक भाषण ऐकून विराटराजा त्याला म्हणाला—"हे वीरा, तुझ्या आकारावरून तूं समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा राजा असावास, किंवा कोणी ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय तरी असावास, असें मला वाटतें. तूं अलौकिक स्वरूप-

१ 'माझ्या रथचक्राची गति कोठेंहि कुंठित होत नाहीं,' असा या नांवांतील गूढ आशय आहे. २ वेश म्हणजे रूपान्तर प्रकट करणें, हेंच ज्याचें कर्म आहे तो वैश्य. ३ 'गो'-शब्द इंद्रियवाचक आहे. ज्ञानेंद्रियें पांच आहेत. पांचाची संख्या ज्याला आहे, तो गोसंख्य. मूळांत 'कुरुपुंगवानां गोसंख्यः' असे शब्द आहेत. त्यांतील 'कुरुपुंगवानां' ही निर्धारणे षष्ठी असल्यामुळें पांडवांतील पांचवा पांडव मी आहें, असा याचा गूढ आशय आहे. त्यामुळें सहदेवाकडे मिथ्यावादित्व येत नाहीं.

ान् आहेस. त्यावरून तुझ्याठिकाणीं वैश्यकर्म संभवत नाहीं. यास्तव हे ात्रुकर्शना, तूं कोण आहेस हें मला तत्त्वतः सांग. तूं कोणत्या राज्यांतून येथें भालास ? तुला कोणती विद्या अवगत आहे ? तूं आमच्या घरीं कोणतें कर्म करून रहाशील आणि वेतन काय घेशील ? हें सर्व मला सांग."

सहदेव म्हणाला—हे राजा, पांच पांडवांतील ज्येष्ठ भ्राता जो युधिष्ठिर याच्या शंभर शंभर गायींचें एकेक अशीं आठ कोटि खिल्लारें होतीं. याशिवाय याच्यापाशीं आणखींहि दोन कोटि पशु होते. मी त्या सर्वांची गणना करणारा व त्यांवर देखरेख करणारा होतों. मला ते सर्व 'तंतिपाल' या नांवानें ओळखात. गायींची व बैलांची परीक्षा कशी करावी, हें मला चांगलें अवगत आहे. यांचें भूत, भविष्यत् व वर्तमान वृत्त मी एका क्षणांत जाणूं शकतों. दहा योजनें दूर पसरलेल्या गायींचेंहि परीक्षण मी अल्पावधींत करूं शकतों, त्या महात्म्यानें माझे हे सर्व गुण चांगल्या प्रकारें जाणले होते. त्या कुरुराज युधिष्ठिरानें माझें हें कौशल अनेकदा अनुभविलेलें आहे. अल्पावधींत गायींची वृद्धि कशी करावी, त्यांच्यामध्यें गुरांचा कोणताच रोग कसा पसरूं देऊं नये, यांचे सर्व उपाय मी जाणतों. हे राजा, माझ्या ठिकाणीं ही अशा प्रकारची विद्या आहे. त्यांच्या मूत्राचें अवघ्राण केल्यानें वंध्या गायीहि प्रसूत होतात, अशा प्रशस्त लक्षणांनीं युक्त असलेल्या वृषभांस मी ओळखूं शकतों.

सहदेवाचें हें कौशल ऐकून प्रसन्न झालेला राजा त्यास म्हणाला—हे तंतिपाला, मजपाशीं एकसारख्या रंगांच्या व मिश्र रंगांच्या एक कोटि गायी आहेत व इतरहि जातिवंत पशु आहेत. ते सर्व त्यांच्या पालकांसह मी तुझ्या स्वाधीन करितों. आजपासून ते तुझ्या देखरेखीखालीं राहोत.

हे जनमेजया, याप्रमाणें विराटराजानें ज्याच्या गुणांचा योग्य सत्कार केला आहे, असा तो नरश्रेष्ठ सहदेव तेथें सुखानें राहिला. त्याला तेथें कोणीहि ओळखिलें नाहीं. त्या उदार राजानें त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्याला योग्य वेतनहि दिलें. ४. १. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ अर्जुनाचा विराटगृहीं प्रवेश.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, त्यानंतर रूपसंपत्तीनें युक्त असलेला व स्त्रियांचे अलंकार धारण करणारा एक धिप्पाड पुरुष राजगृहाच्या तटाजवळील उंचवट्यावर

उभा असलेला लोकांच्या दृष्टीं पडला. त्यानें आपल्या कानांत सुंदर कुंडलें धारण केलीं असून हातांत शंखवलयावर शुभ सुवर्णकंकणें घातलीं होतीं. त्याचे बाहू दीर्घ असून केंस पाठीवर मोकळे सुटले होते. तो गजगतीनें चालत असून आपल्या प्रत्येक पावलानें भूमीला कांपवीत होता. तो विराटाच्या सभेजवळ येऊन पोंचला. आपल्या सभेमध्यें प्रवेश करीत असलेल्या त्या कपटवेषधारी, शत्रु-नाशक, असामान्य शरीरकांतीनें विराजमान होणाऱ्या, गजेंद्रतुल्य महेंद्रपुत्रास पाहून राजा आपल्या सर्व सभासदांस ‘ हा कोण ? कोठून येत आहे ? याचें मीं कधीं नांवहि ऐकलें नाहीं. ’ असें विचारूं लागला. पण राजाला सभासदां-तील कोणीहि त्याची माहिती सांगूं शकला नाहीं. तेव्हां विराटराजा मोठ्या विस्मयानें त्यांस म्हणाला—“ अहो, मनोधैर्यानें युक्त असलेला हा पुरुष देवासारखा दिसत आहे. हा श्यामसुंदर तरुण मत्त गजेंद्रासारखा निर्भयपणें सभेंत प्रवेश करीत आहे. यानें आपल्या हातांत शंखवलयें व शुभ सुवर्णकंकणें घातलीं आहेत. यानें आपली वेणी पाठीवर मोकळी सोडली असून कानांत कुंडलें घातलीं आहेत व हा आपले दोन्ही हात पसरून लीलेनें सभेंत येत आहे. याच्या गळ्यांत पुष्पमाला असून याचे केंसहि काळेभोर आहेत. यानें जरी स्त्रीवस्त्र परिधान केलें आहे, तरी हा एखाद्या कवच धारण करणाऱ्या सशर धनुष्मानाप्रमाणें शोभत आहे. हा आपापल्या वहानावर आरूढ होऊन शत्रूंवर चाल करून जाणाऱ्या सेनापतीप्रमाणें दिसत आहे. यास्तव याची विचारपूस मीच स्वतः करितों.”

इतकें बोलून तो विराटराजा त्याला म्हणाला—हे वीरा, तूं कोण आहेस ? तुझ्या आकृतीवरून तूं जो वेष धारण केला आहेस तसा नसावास ! कारण क्लीबांची आकृति अशी नसते. तूं कोणी तरी दिव्य पुरुष असावास असें मला वाटतें. तूं माझ्या पुत्रासारखा किंवा प्रत्यक्ष माझा आत्माच आहेस. हे वीरा, मी आतां वृद्ध झालों आहें; माझ्या वरील राज्यकारभार अमात्यावर सोंपवावा, अशी माझी इच्छा आहे. यास्तव तूंच माझा अमात्य होऊन मत्स्य-देशाचें राज्य कर.

विराटाचें हें अनुकूल वचन ऐकून अर्जुन म्हणाला—हे नृपश्रेष्ठा, मी गायन, वादन व नृत्य करितों. मी नृत्यकलेंत प्रवीण व गायनांत कुशल आहें. तुझ्या उत्तरा कन्येला नृत्य शिकविण्याकडे माझी योजना कर. हे राजा, मला

अशाप्रकारचें रूप कशामुळें प्राप्त झालें तें अत्यंत शोकजनक वृत्त तुला सांगून काय करावयाचें आहे ! कारण तें ऐकून तुलाहि खेद होईल. यास्तव मी मातृ-पितृहीन 'बृहन्नला'-नांवाची कन्या किंवा पुत्र आहें असें तूं समज.

यावर विराट म्हणाला—हे बृहन्नले, मी तुझा मनोरथ पूर्ण करितों. तूं माझी कन्या उत्तरा व तिच्या सख्या यांना नृत्य शिकीव. परंतु तूं हें कार्य करावेंस असें मला वाटत नाहीं. तें तुला उचित नाहीं. तूं समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य करण्यासच योग्य आहेस.

राजा जनमेजया, त्या मत्स्यराजानें अर्जुनाला असें सांगून आपल्या अनेक मंत्र्यांचा विचार घेतला. बृहन्नला नृत्यादि कलेत प्रवीण आहे हें जाणून स्त्रियांकडून त्याच्या क्लीबत्वाची परीक्षा करविली व त्याविषयीं खात्री झाल्यावर त्यानें त्याला आपल्या कन्येच्या अंतःपुरांत पाठविलें. तेथें तो प्रभु धनंजय विराटाच्या कन्येला, तिच्या सख्यांना व परिचारिकांना गायन-वादन शिकवूं लागला. अल्पावधींतच तो त्या सर्व अंतःपुरजनांना प्रिय झाला. याप्रमाणें वेष पालटून राहिलेल्या व त्या सर्वांचें प्रेम संपादन करून सर्वदा दक्ष असलेल्या धनंजयाला अंतःपुरांत किंवा बाहेर कोणींहि ओळखूं शकलें नाहीं. ४.१.११.

अध्याय १२ वा.

[१ नकुलाला विराटाचा आश्रय.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, त्यानंतर अश्वशालेमध्यें अश्वाची पहाणी करीत असलेल्या विराट-राजाला आणखीं एक अद्भुत पुरुष दिसला. इतर लोकांनाहि तो अभ्रांतून बाहेर पडलेल्या सूर्यमंडलासारखा भासला. तो सूक्ष्म दृष्टीनें अश्वांचें अवलोकन करीत इकडे तिकडे फिरत आहे, असें त्या मत्स्यराजानें पाहिलें व त्या नरश्रेष्ठानें आपल्या भृत्यांस म्हटलें—" हा देवासारखा दिसणारा मनुष्य कोठून आला आहे ? हा माझ्या अश्वांकडे लक्षपूर्वक पहात आहे. त्यावरून तो अश्वपरीक्षक व अश्वविद्यानिपुण असावा, असें मला वाटतें. हा वीर देवासारखा शोभत आहे, त्याला सत्वर माझ्या समीप घेऊन या. "

तेव्हां राजाज्ञेनें त्याच्या समीप आलेला नकुल म्हणाला—" हे भूपते, तुझा विजय असो. तुझें कल्याण होवो. मीं अश्वपालाचें काम केलेलें असून अश्वविद्येंत निपुण आहें. तूं जर मला आपल्या अश्वशालेवर नेमशील तर मी तुला सर्वदा संमत होईन."

त्याचें तें भाषण ऐकून विराट म्हणाला—" हे प्रियदर्शना, मी तुला वहानें, धन व गृह देतों. तूं माझ्या गृहीं अश्वपाल होण्यास योग्य आहेस. परंतु तूं कोण आहेस ? तूं कोणाच्या पदरीं होतास ? कोठून आलास व तुला कोणती विद्या अवगत आहे तें मला सांग. "

नकुल म्हणाला—पांच पांडवांतील ज्येष्ठ भ्राता जो युधिष्ठिर, त्यानें पूर्वी मला आपल्या अश्वशालेवर नेमिलें होतें. मी अश्वांच्या जाति व त्यांचें लक्षण जाणतों. मला त्यांना चांगलें शिक्षण देतां येतें. दुष्ट अश्वांचें दोषनिराकरण व अश्वांच्या सर्व व्याधींवरील औषधोपचार मला ठाऊक आहेत. माझ्या शिक्षेंतील अश्व कधींहि भित्रा निपजत नाहीं. घोडीहि कधीं नाठाळ निघत नाहीं. मग घोडा दुष्ट कसा निघणार ! मला पांडव युधिष्ठिर व सर्व लोक 'ग्रंथिक' म्हणजे अश्वशास्त्रज्ञ या नांवानें ओळखतात.

विराट म्हणाला—हे ग्रंथिका, माझी सव अश्वशाला मी आज तुझ्या स्वाधीन करीतों, माझे सव सारथि व अश्वपालक या सर्वांवर मी तुझी नेमणूक करितों. हे देवतुल्य नरश्रेष्ठा, तुला जर हें मान्य असेल तर तुला वेतन काय देऊं तें सांग. तुला हें अश्वपालाचें कम अनुरूप नाहीं. तथापि तूं राजाप्रमाणें तेजस्वी असल्यामुळें मला अतिशय संमत आहेस. तुझें हें प्रियदर्शन मला युधिष्ठिराच्या दर्शनाप्रमाणेंच वाटत आहे. हर हर ! ते निष्पाप पांडव भृत्यांवांचून वनामध्यें कसे बरें रहात असतील !

हे भारता, याप्रमाणें विराटराजानें संतुष्ट होऊन सत्कार केलेला व श्रेष्ठ गंधर्वासारखा असलेला तो तरुण नकुल राजाचें प्रेम संपादन करून तेथें राहिला. त्याला कोणींहि ओळखलें नाहीं. अशा प्रकारें ते पृथ्वीपति अमोघदर्शन पांडव आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें विराटगृहीं मोठ्या दक्षतेनें राहून कष्टानें कालक्षेप करूं लागले. ४. १. १२.

येथें पहिलें पांडवप्रवेशपर्व समाप्त झालें.

समयपालनपर्व २.

अध्याय १३ वा.

[१ पांडवांचें विराटगृहीं वास्तव्य. २ भीमसेनानें केलेला जीमूतमल्लाचा वध.]

(१) **जनमेजय**—हे विप्रश्रेष्ठा, याप्रमाणें त्या महा पराक्रमी कुरुनंदन पांडवांनीं गुप्तवेषानें विराट-नगरांत राहून पुढें काय केलें ?

वैशंपायन—हे भारता, मत्स्यराजाच्या गृहांत आपापल्या कार्यांनीं राजाला संतुष्ट करीत गुप्त वेषानें रहाणाऱ्या त्या पांडवांनीं तेथें काय केलें तें सर्व सांगतों, ऐक. महात्म्या यम-राजाच्या व तृणबिंदूच्या प्रसादानें ते विराटाच्या नगरींत राहून अज्ञातवासाचा काल अशाप्रकारें घालवूं लागले. जनमेजया, युधिष्ठिर विराटराजाचा सभासद होऊन राजा, राजपुत्र व इतर लोक यांस प्रिय झाला. द्यूतांतील रहस्य जाणणारा तो पांडव सूत्रबद्ध पक्ष्याप्रमाणें द्यूतामध्यें त्या सर्वांस आपल्या इच्छेप्रमाणें क्रीडा करावयास लावीत असे. तो पुरुषश्रेष्ठ युधिष्ठिर द्यूतामध्यें विराटराजाला जिंकून जें धन मिळवीत असे, तें गुप्तपणानें आपल्या भ्रात्यांस देत असे. भीमसेनहि मत्स्यराजाकडून मिळालेलें विविध प्रकारचें मांस व इतर अनेक खाद्य पदार्थ युधिष्ठिराला जणुं काय विकत देत असे.

अर्जुनाला अंतःपुरांत जीर्ण वस्त्रें मिळत असत, तीं तो आपल्या सर्व भ्रात्यांना जणुं काय मोबदला घेऊनच देत असे. गोपालांचा वेष घेऊन राहिलेला सहदेवहि दहीं, दूध, तूप इत्यादि सर्व पांडवांना देत असे. नकुल अश्वपालाचें काम करून संतुष्ट झालेल्या राजाकडून जें धन मिळवीत असे, तें तोहि आपल्या चौघां बंधूंना देत असे आणि तपस्विनी कृष्णा, त्या आपल्या पांची भर्त्यांकडे पहात जणु काय त्यांची ओळखच नाहीं, अशाप्रकारें बाह्यतः वागत असे. याप्रमाणें ते पांची महारथ भ्राते परस्परांचा गुप्तपणें परामर्ष घेत त्या विराटराजाच्या गृहांत रहात होते. गर्भ ज्याप्रमाणें मातेच्या उदरांत अव्यक्त राहून क्लेश भोगीत असतो, त्याप्रमाणें पांडव गुप्त वेषानें राहून सेवाधर्माचें दुःख सहन करीत होते. त्यावेळीं धृतराष्ट्रपुत्रांच्या भीतीनें सर्वदा साशंक होणारे पांडव गुप्तपणानें द्रौपदीच्या संरक्षणाकडे पूर्ण लक्ष ठेवून त्या राजगृहीं वास करूं लागले.

(२) हे राजा, त्यानंतर चवथ्या महिन्यांत त्या समृद्ध मत्स्यराजाच्या नगरींत सर्वांना संमत असलेला ब्रह्मदेवाचा महोत्सव[1] सुरू झाला. त्यावेळीं ब्रह्मलोकांत किंवा कैलासांत जसा समाज जमतो, त्याप्रमाणें या मत्स्य-राजाच्या देशांत चोहोंकडून हजारों मल्ल जमा झाले. ते सर्व महाबलाढ्य, महापराक्रमी मल्ल कालखंज असुरासारखे होते. ते वीर्य व बल यांनीं युक्त होते. राजाकडून सत्कार केले गेलेले, सिंहाप्रमाणें स्कंध, कटि व मान असलेले, अत्यंत निर्मल, प्रसन्नचित्त व अनेकदा विजयी झालेले ते सर्व मल्ल रंगभूमीवर राजाच्या संनिध बसले होते. त्यांच्यामध्यें एक महा बलाढ्य मल्ल होता. त्यानें मोठ्या वल्गना करीत सर्व मल्लांना आखाड्यांत उतरण्याचें आह्वान केलें. परंतु त्याच्याशीं मल्लयुद्ध करण्यास कोणीहि धजला नाहीं; विराटराजानें त्या सर्वांना जेव्हां खिन्न व अधोमुख होऊन बसलेलें पाहिलें, तेव्हां आपल्या बल्लवाला त्या मल्लाशीं युद्ध करावयास सांगितलें. राजानें प्रेरणा केली असतां भीमसेनानें मोठ्या कष्टानेंच तें मान्य केलें. आपल्या पारतंत्र्यामुळें किंवा एवढ्या समूहांत युद्ध केल्यास आपणास कोणी ओळखील या भीतीनें तो खिन्न झाला होता. आपला पराजय होईल या भीतीनें नव्हे.

त्यानंतर विराटानें सत्कार केला असतां तो नरव्याघ्र भीमसेन त्या विस्तीर्ण रंगभूमींत उतरला व त्यानें आपली कंबर कसली. तें पाहून सर्व प्रेक्षकांना फार संतोष झाला. आखाड्यांत उतरल्यावर ज्याचा पराक्रम प्रख्यात आहे, अशा वृत्रासुरासारख्या जिमूतमल्लाला भीमानें मल्लयुद्धास आह्वान केलें. ते दोन्ही मल्ल मोठे उत्साही व भयंकर पराक्रम करणारे होते. साठ वर्षांच्या तरुण व मदोन्मत्त गजांप्रमाणें ते दोघेहि धिप्पाड होते. जिमूतमल्ल आखाड्यांत उतरतांच त्या दोघांचें बाहुयुद्ध सुरू झालें. एकमेकांस पाहून ते दोघेहि हृष्ट झाले. ते परस्परांस जिंकण्याची इच्छा करीत होते. वज्र व पर्वत यांच्या समागमाप्रमाणेंच त्यांचें मल्लयुद्ध प्रेक्षकांना फार भयंकर वाटलें. ते दोघेहि एकापेक्षां एक अधिक बलवान् होते. प्रतिस्पर्ध्याला जिंकण्याची इच्छा करणारे ते दोघे एक-मेकांचें छिद्र पाहूं लागले. प्रतिमल्लानें एखादा अवयव घट्ट धरला असतां तो

१ हा उत्सव शरदृतूंत नवीन धान्याची उत्पत्ति झाली असतां करतात. त्याला व्यवहारांत नव्याची पौर्णिमा असें म्हणतात.

सोडवून घेणें, बाहूंनीं परस्परांस आवळणें, प्रतिमल्लास उचलून जोरानें हालविणें, भूमीवर फेंकून त्याला चिरडण्याचा यत्न करणें, शत्रु धक्का द्यावयास पुढें आला असतां आपणच त्याला धक्का देऊन दूर सारणें, मर्मस्थानीं वज्रासारखे मुष्टींचे प्रहार करणें, डुकराप्रमाणें एकदम मुसंडी मारून व भयंकर आरोळी ठोकून प्रतिमल्लास चकविण्याचा यत्न करणें, प्रतिस्पर्ध्यास आपल्या खांद्यावर उचलून घेऊन खालीं फेंकणें, हस्ततलांनीं वज्रासारखा भयंकर प्रहार करणें, नखें टोंचणें, पादप्रहारांनीं त्याच्या गतीला प्रतिबंध करणें, दगडावर दगड फेंकला असतां जसा आवाज होतो, त्याप्रमाणें शत्रूच्या मस्तकावर आपलें मस्तक आपटून मोठा ध्वनि उत्पन्न करणें, मर्मस्थानीं गुढघ्यांचे प्रहार करणें, इत्यादि प्रकारें त्या दोघांचें विचित्र, घोर व शस्त्ररहित मल्लयुद्ध झालें. ते दोघेहि आपलें सर्व शरीरसामर्थ्य, मानसबल व विशाल बाहूंचें तेज यांना अनुरूप असेंच अपूर्व मल्लयुद्ध करीत होते. तें पाहून सर्व प्रेक्षक चकित झाले. ते मध्यें मध्यें हंसत असत व त्यांतील एखाद्याचें विचित्र कौशल्य पाहून ‘ धन्य, धन्य ’ अशा शब्दांनीं त्यांना प्रोत्साहनहि देत असत.

हे राजा, याप्रमाणें त्या दोघां अप्रतिम योद्धयांचें तें मल्लयुद्ध पाहून लोकांना कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या वृत्र-वासवांच्या युद्धाचीच आठवण झाली. याप्रमाणें कांहीं वेळ परस्परांस ओढणें, ढकलून देणें, प्रहार करणें, भयंकर सिंहनादानें प्रतिपक्षाला भिवविणें व परस्परांचे प्रहार चुकविणें, इत्यादि प्रकारांनीं विचित्र युद्ध करून शेवटीं मल्लयुद्धांत कुशल असलेल्या त्या दोघांनीं आपल्या लोखंडी परिघासारख्या दीर्घ भुजांनीं परस्परांस घट्ट आवळून धरिलें व प्रत्येक जण दुसऱ्याचा पराभव करण्याचा यत्न करीत असतां भीमसेनानें सर्व लोकांच्या समक्ष मोठ्या कौशल्यानें त्याच्या बाहुपाशांतून आपल्याला सोडवून घेतलें व आपल्या विजयी बाहूंनीं वेगानें त्याचें आकर्षण केलें. हे जनमेजया, ज्याप्रमाणें एखादा क्रुद्ध सिंह मत्त गजाचें आकर्षण करितो, त्याप्रमाणेंच सिंहनाद करणाऱ्या भीमानें भयानें दीन शब्द करणाऱ्या त्या जिमूताला वर उचलिलें व वेगानें गरगर फिरवून भूमीवर आपटलें. नंतर त्याला भूमीवर गडबडां लोळवून चांगलें तिंबविलें, तेव्हां तो प्रसिद्ध जिमूतमल्ल हतबल होऊन मूर्छित झाला व त्यानें प्राण सोडिला. तें पाहून सर्व मल्ल व मत्स्यदेशांतील सर्व लोक आश्चर्यचकित होऊन भीमाचें कौतुक करूं लागले.

याप्रमाणें तो प्रख्यात जिमूतमल्ल गतप्राण झालेला पाहून बांधवांसह विराटाला अतिशय हर्ष झाला व त्या कुबेराप्रमाणें उदार राजानें रंगभूमींतच बल्लवाला मोठ्या संतोषानें विपुल धन दिलें. अशाप्रकारें वृकोदरानें इतरहि महाबलाढ्य मल्लांचा पराजय करून द्वंद्वयुद्धांत त्यांचा वध केला. तेथें भीमाशीं मल्लयुद्ध करण्यास समर्थ असा एकहि पुरुष नाहीं, हें पाहून मत्स्यराजानें व्याघ्र, सिंह व गजेंद्र यांच्याशीं बल्लवाचें युद्ध करविलें. त्यांत भीमाचें बल व युद्धकौशल्य उत्तम रीतीनें प्रत्ययास आल्यामुळें राजानें अंतःपुरांतील स्त्रीप्रेक्षकांसमोर त्या बल्लवाकडून मत्त व बलाढ्य सिंहादिकांशीं पुनः युद्ध करविलें.

हे राजा, पांडुपुत्र अर्जुनानेंहि आपलें नृत्य व गायन यांच्या योगानें विराटराजा व अंतःपुरांतील स्त्रिया यांना संतुष्ट केलें. नकुलानें शिक्षित व महावेगवान् अश्वांच्या योगानें राजाचें प्रेम संपादन केलें. तेव्हां राजानें प्रेमानें त्याला विपुल धन दिलें. सहदेवानें उत्तम बैल तयार केल्याचें पाहून नरश्रेष्ठ मत्स्यराजानें त्यालाहि पुष्कळ धन दिलें. परंतु या सर्व महारथ पांडवांना अशा परसेवेच्या कष्टकर स्थितींत पाहून द्रौपदी अत्यंत दुःखानें निश्वास टाकीत असे. याप्रमाणें ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव विराटराजाच्या गृहीं राहून आपापलीं कर्मै करीत अज्ञातवासाचा काळ घालवूं लागले. ४. २. १३.

येथें दुसरें समयपालनपर्व समाप्त झालें.

कीचकवधपर्व. ३.

अध्याय १४ वा.

[१ कीचकानें द्रौपदीचा अभिलाष धरून तिच्याशीं केलेलें निंद्य भाषण व द्रौपदीनें त्याचा केलेला निषेध.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, त्या मत्स्यराजाच्या गृहांत ते महारथ पांडव असे गुप्तपणानें रहात असतां दहा महिने निघून गेले. हे पृथ्वीपाला, इतरांनीं परिचर्या करण्यास योग्य असलेली याज्ञसेनी सुदेष्णेची शुश्रूषा करीत मोठ्या कष्टानें त्या राज्ञीच्या मंदिरांत राहिली होती. पांचालीनें सुदेष्णादेवीला व अंतःपुरांतील स्त्रियांना आपल्या सद्वर्तनानें संतुष्ट केलें होतें.

राजा, याप्रमाणें त्यांचें अज्ञातवासाचें वर्ष संपत आलें असतां एकदा त्या द्रुपदकन्येला विराटाचा सेनापति जो महाबलाढ्य कीचक त्यानें पाहिलें. त्या देवतेप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या कृष्णेला पाहून तो कामशरांनीं पीडीत झालेला कीचक तिची कामना करूं लागला व कामाग्नीनें संतप्त झालेला तो सेनापति सुदेष्णेपाशीं येऊन जणुं काय हंसतच तिला म्हणाला—" हे शुभे, विराटराजाच्या गृहांत या सुंदरीला मीं पूर्वीं कधींहि पाहिलें नाहीं. ही भामिनी मदिरेप्रमाणें आपल्या रूपानें व सुगंधानें मला उन्माद आणीत आहे. हे शोभने, ही हृदयंगमा देवांगना कोण आहे ? ही कोठून आली ? तें मला सांगा. हिनें माझें चित्त विह्वल केलें आहे. माझ्या या मनोव्याधीवर हिला आपल्या वश करून घेणें, यांवांचून दुसरें औषध नाहीं. अरे, ही शुभा तर तुझी परिचारिका दिसते ! परंतु ही दिव्यरूपा असें हीन कर्म करण्यास अगदीं अयोग्य आहे. हिनें माझें जेवढें ऐश्वर्य आहे, त्या सर्वांची स्वामिनी व्हावें व माझ्यावर अधिकार चालवावा; विपुल गज, अश्व, रथ व अनेक सेवक यांनीं समृद्ध आणि विविध प्रकारच्या भोज्य व पेय पदार्थांनीं युक्त असलेल्या व सुवर्णाच्या विचित्र भूषणांनीं अलंकृत केलेल्या माझ्या मनोहर मंदिराला विभूषित करावें !"

असें बोलून कीचकानें सुदेष्णेचें अनुमोदन घेतलें व तो पांचालीपाशीं आला आणि ज्याप्रमाणें एखाद्या जंबुकानें वनांतील सिंहकन्येला वश करण्याचा प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणें कृष्णेचें सान्त्वन करीत तो तिला म्हणाला—

" हे कल्याणि, तूं कोण आहेस ? या विराटनगरांत कोठून आलीस ? तें मला तत्त्वतः सांग. हे सुवदने, तुझें हें दिव्य स्वरूप, अलौकिक कांति व सुकुमार देह, हीं अप्रतिम आहेत. तुझें निर्मल मुख आपल्या प्रभेनें चंद्रासारखें शोभत आहे. हे सुभ्रु, तुझे नेत्र कमलपत्रासारखे शुभ व विशाल आहेत. तुझी वाणी कोकिलेसारखी मंजुल आहे. हे निष्पापे, तुझ्यासारखी एकहि सुस्वरूप स्त्री या पृथ्वीतलावर मीं पूर्वीं केव्हांहि पाहिली नाहीं. हे सुमध्यमे, तूं कमलवासिनी लक्ष्मी आहेस किंवा ऐश्वर्याची अभिमानिनी देवता आहेस ? हे सुलोचने, ऱ्ही, श्री, कीर्ति, अथवा कांति यांतील तूं कोण आहेस ? अतिशय लावण्यवती असलेली तूं रति तर नाहींसना ? चंद्राच्या अनुत्तम प्रभेप्रमाणें तूं शोभत आहेस. तुझ्या नेत्रांचें किंचित् उन्मीलन ज्योत्स्नेप्रमाणें मनाला आह्लाद देणारें आहे. तुझ्या या दिव्य किरणांनीं व्यापिलेल्या व अनुपम शोभेनें युक्त

असलेल्या मनोरम मुखचंद्रास पाहून कामवश होणार नाहीं असा या संपूर्ण जगतांत कोण आहे !

हे सुहासिनि, तुझें हें मनोहर वक्षःस्थल हार व अलंकार यांस योग्य असून तुझे पयोधर मनोरम, पुष्ट, वर्तुल व कमलाच्या कळ्याच्या आकाराचे आहेत. हे सुभ्रु, हे कामदेवाच्या शरांप्रमाणें मला पीडा देत आहेत. तुझें त्रिवलीनें युक्त व भारानें नम्र झालेलें उदर, कृश कटि व इतर सर्व अवयव अवलोकन करून असाध्य कामपीडेनें मला व्याकुल केलें आहे. माझ्या अंतःकरणांत कामाग्नि वणव्याप्रमाणें पेटला आहे. तुझ्या समागमसंकल्पानें अतिशय वृद्धि पावलेला मदनज्वर मला जाळीत आहे.

हे सुंदरि, माझ्या सर्व शरीराला जाळणाऱ्या या मदनाग्नीला तूं आत्मप्रदानरूप वृष्टीनें शांत कर. समागमरूप मेघानें त्याचा ताप घालीव. हे शशिमुखि, तुझ्या समागमाच्या आशेनें तीक्ष्ण होऊन माझ्या चित्ताला अतिशय व्याकुळ करणारे हे मदनबाण निर्दयपणें माझ्या हृदयाचें विदारण करीत आहेत. हे सुनयने, ते माझ्या हृदयांत प्रवेश करून मला मरणप्राय दुःख देत आहेत. तूं मजवर अनुग्रह न केल्यास हे प्रखर व दारुण मदनशर माझे प्राण घेतील. त्यांच्या पीडेनें मी मोहित झालों आहें. यास्तव हे देवि, आत्मसमर्पण व संभोग यांच्या योगानें तूं माझा उद्धार कर. मला जीवदान दे.

हे विलासिनि, तूं विचित्र पुष्पमाला व वस्त्रें धारण करून, सर्व आभरणांनीं भूषित होऊन, माझ्याबरोबर यथेच्छ कामसुख घे. हे सुंदरि, तूं या अंतःपुरांत दासी होऊन असें दुःख भोगीत राहूं नको. हे भामिनि, तूं खरोखर सुखालाच पात्र आहेस, मग अशी सुखरहित अवस्थेंत कां रहातेस ? हे गजगामिनि, मजपासून तूं अनुत्तम सुखाचा लाभ करून घे. अमृतासारख्या मधुर व विविध पेयांचें प्राशन करीत तूं माझ्याशीं यथेच्छ क्रीडा कर. नानाप्रकारचीं भोगसाधनें, अप्रतिम सौभाग्य व अलौकिक शुभ विषयोपभोग यांचा अनुभव घे. हे निष्पापे, तूं उत्तम प्रकारचीं पेयें प्राशन कर व मजपाशीं आनंदांत रहा.

हे सुंदरि, तुझें हें अनुपम रूप मला या वेळीं निरर्थक भासत आहे. तूं इतकी मनोहर असूनहि कोणाकडून न धारण केलेल्या शुभ पुष्पमालेप्रमाणें

शोभत नाहींस. माझ्या ज्या पूर्व स्त्रिया आहेत त्या सर्वांना मी सोडून देतों. हे स्मितमुखि, त्या तुझ्या दासी होवोत. मी दासाप्रमाणें तुझ्या आज्ञेंत स्थित राहीन. तूं मजवर अनुग्रह केल्यास मी सर्वथा तुझ्या अधीन होईन."

(३) कीचकाचें तें निंद्य भाषण ऐकून द्रौपदी प्रथम त्याला सौम्य शब्दांनीं म्हणाली—" हे सूतपुत्रा, प्रार्थना करण्यास योग्य नसलेल्या माझी तूं व्यर्थ कामना करीत आहेस. मी वेणी-फणी करण्याचें क्षुद्र काम करणारी हीन वर्णाची सैरंध्री आहें. शिवाय मी परस्त्री आहें. तेव्हां सांप्रत तूं माझा अभिलाष धरणें योग्य नव्हे. तुझें कल्याण असो. सर्व प्राण्यांना त्यांच्या स्त्रिया अतिशय प्रिय असतात.

हे सूता, तूं धर्माचा योग्य विचार कर. तूं परस्त्रीची केव्हांहि इच्छा करूं नको. अकार्यांचा त्याग करणें हेंच सज्जनांचें व्रत आहे. दुष्प्राप्य वस्तूवर अभिनिवेश ठेवून मोहवश झालेल्या पापात्म्याची दुष्कीर्ति होते; अथवा तो मृत्युमुखीं पडतो. "

हे राजा, सैरंध्रीचें हें निषेधपर वचन ऐकून व परस्त्रीचा अभिलाष करण्यांत प्राणघातक अनेक दोष उद्भवतात आणि लोकनिंदा होते, हें सर्व जाणत असूनहि तो काममोहित झालेला, अजितेंद्रिय दुर्बुद्धि कीचक द्रौपदीला पुनः म्हणाला— " हे वरानने, माझा असा अव्हेर करूं नको. हे सुहासिनि, मी तुझ्यावर अनुरक्त झालों असून यावेळीं कामविह्वल झालों आहें. असें असतांना तुझ्या वश होऊन प्रिय वचन बोलणाऱ्या माझा तूं असा तिरस्कार करीत आहेस, पण याबद्दल तुला पुढें खरोखर पश्चात्ताप होईल. हे सुमध्यमे, मी या संपूर्ण राष्ट्राचा प्रभु आहें. या पृथ्वीवर माझा पराक्रम अप्रतिम आहे. या भूतलावर माझ्यासारखें रूप, तारुण्य, भाग्य, उत्तम व शुभ भोग यांनीं संपन्न असलेला दुसरा एकहि मनुष्य नाहीं. हे कल्याणि, सर्व इच्छा पूर्ण करणारी ही समृद्धि व हे अनुपम भोग तुझ्यासाठीं सिद्ध असतांना तूं अशी दासीपणांतच तत्पर कां रहातेस? हे शुभानने, मीं दिलेल्या या राज्याची तूं स्वामिनी आहेस. यास्तव तूं माझा स्वीकार कर आणि या उत्कृष्ट भोगांचें सेवन कर."

दुरात्म्या कीचकाचें हें अशुभ भाषण ऐकून ती साध्वी द्रौपदी कीचकाची निंदा करून म्हणाली—" हे सूतपुत्रा, असा मोहांत पडूं नको आणि आजच आपल्या जीविताला मुकूं नको. पांच घोर पुरुषांकडून मी सतत रक्षण केली

जात आहें, असें तूं जाण. माझे पति गंधर्व आहेत, यामुळें तुला माझी प्राप्ति होणें सर्वथा अशक्य आहे. ते क्रुद्ध झाल्यास तुला एका क्षणांत यमलोकीं पाठवितील ! यास्तव हे कीचका, असा मोहित होऊं नको व आपल्या प्राणाला मुकूं नको. ज्याप्रमाणें एखादा नदीतीरावर असलेला मूढ बालक त्या नदींतून तरून पलीकडे जाण्याची इच्छा करितो, त्याप्रमाणें तूं हें साहस करण्याची इच्छा करीत आहेस. पुरुषांना अशक्य असलेल्या मार्गानें जाण्याची तूं इच्छा करीत आहेस. पण हे मंदात्मन्, माझ्या पतींचा अपमान करून तूं 'भू'-विवरांत जाऊन जरी लपलास, किंवा स्वर्गावर उडून गेलास, अथवा समुद्राच्या परतीराकडे धांवलास, तरी त्यांच्या हातून तूं जिवंत सुटणार नाहींस. कारण माझे पांच देवपुत्र पति आकाशामध्यें संचार करीत असून शत्रूंचा नाश करणें, हा त्यांचा स्वभावच आहे.

कीचका, एखादा मरणोन्मुख पुरुष कालरात्रीची जशी अपेक्षा करितो, त्याप्रमाणेंच तूं आज माझी प्रार्थना करीत आहेस. मातेच्या अंकावर शयन करून चंद्राला धरण्याची इच्छा करणारा मूढ शिशु जसा चंद्राला सुलभ मानितो, त्याप्रमाणें तूं मला सुलभ मानितोस, कीं काय ? पण हे मूढा, त्या सुप्रसिद्ध गंधर्वांच्या प्रिय पत्नीचा अभिलाष धरणाऱ्या तुझें या भूलोकीं तर कोणी रक्षण करणार नाहींच, पण स्वर्गांत जाऊन तूं देवांचा जरी आश्रय केलास तरी तेहि तुला सोडविण्यास समर्थ होणार नाहींत. हे कीचका, कामांध झालेल्या तुला तुझ्या हिताचें चिंतन करील अशी बुद्धिच नाहीं, असें मला वाटतें. कारण तुझ्या जीवनाची इच्छा करणारी बुद्धि जर तुला असती, तर तूं मजसारख्या वीरपत्नीचा अभिलाष धरिला नसतास." ४. ३. १४."

अध्याय १५ वा.

[१ कीचकाचा सैरंध्रीच्या प्राप्तीसाठीं सुदेष्णेशीं संकेत. २ सुदेष्णेच्या आज्ञेनें सैरंध्रीचें कीचकगृहीं गमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, द्रुपदराजकन्येनें याप्रमाणें त्या कीचकाचा निंदापूर्वक निषेध केला असतां अनिवार्य कामामुळें देहभान विसरलेला तो सूतपुत्र कीचक सुदेष्णेपाशीं येऊन म्हणाला—" हे केकयराजपुत्रि, ज्यायोगें सैरंध्री मजकडे येईल, असा कांहीं उपाय योज. कोणत्या तरी

युक्तीनें ती गजगामिनी मला प्राप्त होईल असें कर. हे सुदेष्णे, ती जर मला वश झाली नाहीं तर मीं मोहानें प्राणहि सोडीन, यास्तव मीं जिवंत रहावें अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर तूं मला या कामीं साह्य कर."

हे भारता, याप्रमाणें विलाप करणाऱ्या कीचकाचें करुणवचन ऐकून त्या मानी विराटपत्नीला त्याची दया आली. याचे मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं आपण कोणता उपाय योजावा, याचा चांगला विचार करून व त्याच्या सिद्धीसाठीं यत्न करण्याचा निश्चय करून सुदेष्णा त्या सूतास म्हणाली—"तूं मद्यपान करणाऱ्या लोकांच्या उत्सवसमयीं म्हणजे येत्या चतुर्दशीस उत्तम अन्न व सुरा तयार करीव. त्या दिवशीं मी या सैरंध्रीला आमच्याकरितां तयार केलेली सुरा आणण्यासाठीं तुजकडे पाठवीन. मी तिला तुझ्या घरीं पाठविलें असतां निष्प्रतिबंध एकांतांत तूं तिचें आपल्या इच्छेप्रमाणें सान्त्वन करून ती तुला वश झाल्यास पहा."

राजा सुदेष्णेनें असें सांगितलें असतां, सूतपुत्र कीचक आपल्या घरीं परत आला व आपल्या भगिनीच्या उपदेशाप्रमाणें त्यानें राजाला योग्य अशी उत्तम प्रकारची सुरा आणविली व कुशल वल्लवांकडून नानाप्रकारचे उच्च-नीच भक्ष्य-भोज्य पदार्थ तयार करविले. ते सर्व सिद्ध झाले असतां कीचकानें सुदेष्णा-देवीला ते नेण्याविषयीं सांगून पाठविलें. तेव्हां सुदेष्णेनें ते आणण्यासाठीं सैरंध्रीला त्याच्याकडे जाण्याची आज्ञा केली.

(२) सुदेष्णा म्हणाली—हे सैरंध्रि, ऊठ, तूं सत्वर कीचकाच्या घरीं जाऊन त्यानें मजकरितां तयार करविलेलें पेय घेऊन ये. मला तें प्राशन करण्याची तीव्र इच्छा झाली आहे.

राज्ञीचें हें भाषण ऐकून अतिशय खिन्न झालेली सैरंध्री म्हणाली—हे देवि, मी त्या दुष्टाच्या घरीं पायहि ठेवणार नाहीं. तो किती निर्लज्ज आहे, हें तुलाहि माहीत आहे. हे राजपत्नि, मीं तुझ्या अंतःपुरांत रहात असतांना अशी यथेष्ट आचरण करणारी न व्हावें व स्वपतीवांचून परपुरुषाचा मला स्पर्शहि न व्हावा, अशी इच्छा दर्शविली होती. ही केवळ इच्छाच नसून तें माझें व्रतहि आहे. हे भामिनि, मीं जेव्हां तुझ्या अंतःपुरांत प्रवेश करून तुझा आश्रय केला, तेव्हांच माझा हा निश्चय तुला सांगितला होता. त्याची तुला आठवण असेलच. हे साध्वि, कीचक मूढ असून कामानें उन्मत्त झाला आहे. तो नीच पुरुष मला पाहून कदाचित्

अतिप्रसंगहि करील! यास्तव मी त्याच्या घरीं जाणार नाहीं. हे राजपुत्रि, तुझ्या आज्ञेप्रमाणें वागणाऱ्या दुसऱ्या पुष्कळ दासी आहेत, त्यांतील एखाद्या दासीला तूं त्याच्याकडे पाठीव. हे शुभे, तुझें कल्याण होवो, मी त्याच्या घरीं गेल्यास तो निःसंशय माझा अपमान करील.

तें ऐकून सुदेष्णा क्रोधानें म्हणाली—" हे सैरंध्रि, माझी आज्ञा तुला मान्य केलीच पाहिजे. मीं येथून पाठविलेल्या तुला तो कांहीं मारणार नाहीं, किंवा खाणार नाहीं. यास्तव, हें सुवर्णपात्र झांकणासह घेऊन जा आणि सत्वर सुरा घेऊन ये." असें बोलून त्या राजपत्नीनें तें सुरापात्र तिच्या हातीं दिलें. तेव्हां ती साध्वी द्रौपदी मनांत अतिशय भयभीत होऊन रडूं लागली. त्यावेळीं तिला दैवावांचून आपलें रक्षण करणारें दुसरें कोणीं दिसलें नाहीं. म्हणून ती त्यालाच शरण गेली व मोठ्या कष्टानें सुरा आणण्यासाठीं कीचकाच्या घराकडे निघाली.

राजा, जातां जातां त्या पतिव्रतेनें आपल्या मनांत 'मीं पतींवांचून अन्य पुरुषाचें स्वप्नामध्येंहि कधीं चिंतन केलेलें नाहीं. मीं या श्रेष्ठ धर्माचें जर सत्यानें पालन केलें असेल, तर त्या सत्याच्या महात्म्यानेंच नीच कीचक अनायासानेंच त्याच्या घरीं गेलेल्या मला स्ववश करूं शकणार नाहीं.' असें चिंतन केलें.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें सत्यधर्माचा आश्रय करून त्या अबलेनें दोन घटिका सूर्याचें ध्यान केलें. तेव्हां त्या लोकसाक्षी आदित्यानें त्या पतिव्रतेवरील दुर्धर प्रसंग ओळखून एका राक्षसाला तिचें गुप्तपणें रक्षण करण्याची आज्ञा केली. तेव्हां त्या बलाढ्य राक्षसानें सर्व अवस्थेमध्यें त्या साध्वी द्रौपदीचें सांनिध्य सोडलें नाहीं. एखाद्या हरिणीप्रमाणें अतिशय भयभीत होऊन आपल्या गृहीं आलेल्या त्या कृष्णेला पाहून कीचकाला अतिशय आनंद झाला. मोठ्या जलाशयांत बुडत असलेल्या मनुष्याला एकाएकीं नौकेचा लाभ झाला असतां जसा परम आल्हाद होतो, त्याप्रमाणें अतिशय हृष्ट झालेला तो सूत आपल्या आसनावरून उठला. ४. ३. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ कीचकाचा सैरंध्रीशीं अतिप्रसंग. २ तिचें राजसभेत गमन व न्यायाची याचना. ३ युधिष्ठिरानें केलेलें सान्त्वन. ४ सुदेष्णेचें आश्वासन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें हर्षातिशयानें देहभान विसरलेला तो दुरात्मा कीचक द्रौपदीच्या समीप येऊन म्हणाला—

" हे शुभे, तुझें स्वागत असो. आज मला ही रात्र चांगली उगवली. तूं माझी स्वामिनीच माझ्या घरीं आली आहेस. आतां तूं मला वश होऊन मजवर अनुग्रह कर. हे सुवर्णाचे हार, हीं कंकणें, शंखवलयें, भिन्न भिन्न नगरांतील शिल्प्यांनीं बनविलेलीं हीं शुभ कुंडलें, अमूल्य मणि व रत्नें, विचित्र वस्त्रें, आसनें व अजिनें, इत्यादि सर्व माझे भृत्य तुझ्यासाठीं घेऊन येवोत. तुझ्यासाठीं माझी दिव्य शय्या तयार केली आहे. तेथें चल आणि माझ्यासह हें मोहाच्या पुष्पापासून काढलेलें उत्तम मद्य प्राशन कर. "

कीचकाचें हें निर्लज्जपणाचें भाषण ऐकून क्रुद्ध झालेली सैरंध्री त्याला म्हणाली—" हे सूता, मी तुझ्या मंदिरांत आलेली नाहीं. सुदेष्णा राज्ञीनें ' मला अतिशय तहान लागली आहे, यास्तव मधुर पेय घेऊन ये ' असें म्हणून मला तुझ्या मंदिरांतून सुरा नेण्यासाठीं पाठविलें आहे. "

कीचक म्हणाला—हे भद्रे, माझी दुसरी दासी त्या राजपत्नीकडे हें मद्य घेऊन जाईल, असें बोलून त्या सूतपुत्रानें द्रौपदीचा उजवा हात धरिला. तेव्हां संतप्त झालेल्या त्या पांडवपत्नीनें म्हटलें—" हे नीचा, ज्याअर्थीं मीं कामवश होऊन मनानेंहि कधीं माझ्या पतींवांचून अन्य पुरुषांशीं व्यभिचार केलेला नाहीं, त्याअर्थीं त्या सत्यव्रताच्या बलानेंच तुला या पापाचें फल मिळालेलें मी पाहीन."

राजा जनमेजया, याप्रमाणें निर्भर्त्सना करणाऱ्या त्या विशालनयना द्रौपदीला धरण्याची इच्छा करणारा तो दुष्ट कीचक तिच्याकडे पाहून तिच्या अंगावरील वस्त्राचा पदर धरून तिला ओढूं लागला.

(२) तेव्हां वारंवार निश्वास टाकीत असलेल्या त्या राजपुत्रीनें जोरानें त्याला हिसडा दिला. त्याबरोबर तोडलेल्या वृक्षाप्रमाणें तो पापी कीचक भूमीवर पडला. याप्रमाणें दुरात्म्या कीचकानें धरिलें असतां त्याला भूमीवर पाडून ती थरथरा कांपत असलेली द्रौपदी विराटराजा व युधिष्ठिर जेथें बसले होते, त्या सभेला शरण गेली. परंतु ती त्या सभेकडे धांवत असतां कीचकानें मागून येऊन तिचे केंस धरिले व विराटराजाच्या समक्ष तिला लाथ मारून भूमीवर पाडिलें.

त्यावेळीं सूर्यानें तिच्या रक्षणासाठीं ज्या गुप्त राक्षसाची योजना केली होती, त्यानें अतिशय वेगानें कीचकाला दूर भिरकावून दिलें. तेव्हां राक्षसाच्या प्रहा-

रानें हतबल झालेला तो कीचक छिन्नमूल झालेल्या वृक्षाप्रमाणें गडबडां लोळत भूमीवर निश्चेष्ट पडला.

कीचकानें कृष्णेचा केलेला हा अपमान तेथें बसलेला असहिष्णु भीमसेन व युधिष्ठिर या दोघांनीं पाहिला आणि त्या दुरात्म्या कीचकाचा वध करण्याची इच्छा करणारा भीमसेन क्रोधानें कडकडां दांत खाऊं लागला. त्याचे दोन्ही नेत्र लाल झाले. त्या वीरानें आपले नेत्र वटारल्यामुळें पापण्या स्वाभाविक निमेष विसरून स्थिर झाल्या. स्वेदयुक्त उग्र भुंवया ललाटावर चढल्या. त्या शत्रुनाशकानें जोरानें ललाटाचें मर्दन केलें व क्रोधानें देहभान विसरलेला तो पांडवसिंह एकाएकीं स्वस्थानावरून उठूं लागला. तें पाहून युधिष्ठिरानें आपल्या पायाचा आंगठा हातानें दाबून भीमाला स्थानावरून न उठण्याची खूण केली व आपल्याला कोणी ओळखील या भीतीनें त्याचा निषेध केला. त्यानंतर एखाद्या मत्त गजाप्रमाणें समोरच्या वृक्षाकडे पहाणाऱ्या भीमसेनाचें निवारण करीत युधिष्ठिर म्हणाला—"हे बल्लवा, तुला लाकडें हवीं आहेत म्हणून कां तूं या वृक्षाकडे असा टवकारून पहात आहेस? तुला जर लाकडेंच पाहिजे असतील, तर बाहेरच्या वृक्षांचीं तोडून घेऊन ये."

युधिष्ठिर असें बोलत आहे, तोंच रोदन करीत असलेली ती सुकुमारी याज्ञसेनी सभाद्वारांत येऊन पोंचली व मनांतून खिन्न झालेल्या आपल्या पतीकडे पहात अज्ञातवासाच्या प्रतिज्ञेनें धर्मबद्ध झालेली ती भामिनी आपल्या उग्र दृष्टीनें जणुंकाय जाळीतच विराटराजाला म्हणाली—" हे मत्स्याधिपते, ज्यांच्या भीतीनें पांच देशांच्या पलीकडे सहाव्या देशांत राहणाराहि शत्रु सुखानें निद्रानन्द अनुभवीत नाहीं. जे दान देतात पण कोणापाशीं याचना करीत नाहींत, जे ब्राह्मणभक्त व सत्यवादी असून ज्यांच्या धनुष्यांचा टणत्कार व दुंदुभींचा घोष सतत ऐकूं येतो त्या तेजस्वी,

---

१ ज्यांचा शत्रु भयानें व्याकुल होऊन पंचेंद्रियांनीं ग्राह्य असलेल्या पांच विषयांच्या अपेक्षेनें सहाव्या मनोमात्रग्राह्य स्वप्न-मनोरथादि रूप विषयांमध्येंहि झोंप घेऊं शकत नाहीं त्याला लोकप्रसिद्ध झोंपेचा लाभ होईल ही आशाच व्यर्थ आहे. विराट-नगरीपासून पांच देशांच्या पलीकडे असलेल्या हस्तिनापुरांतील धृतराष्ट्र-दुर्योधनादिकांना झोंपेचा नुस्ता भासहि होत नाहीं; मग खरी झोंप तर दूरच राहिली, असाहि या वाक्याचा आशय आहे.

दमनशील, बलाढ्य व मानी वीरांच्या मज मानिनी भार्येला या सूतपुत्रानें लत्ताप्रहार केला आहे. ते माझे पराक्रमी भर्ते जर धर्मपाशानें बद्ध झालेले नसते, तर त्यांनीं आज या सर्व लोकांचा संहार केला असता. ते शरणागताचें रक्षण करणारे महारथ आज गुप्तवेषानें या पृथ्वीवर कोठें बरें फिरत आहेत ! ते अतिशय बलाढ्य, अतुल पराक्रमी वीर सूतपुत्रानें त्यांच्या प्रिय साध्वी भार्येला पादप्रहार केला असतांहि तो क्लीबाप्रमाणें कसा बरें सहन करितात ! त्या दुरात्म्यानें मज भार्येला असें ताडन केलें असतांहि ते त्याचा वध करण्याची इच्छा कशी करीत नाहींत ! त्यांचा तो क्रोध कोठें गेला ? हा विराटराजा धर्मदूषक झाला असतां, आतां मी काय करूं ? जो राजा निरपराध असलेल्या मला ताडन केलेलें प्रत्यक्ष पहात असतांहि राजधर्माला अनुसरून नीच कीचकाला शिक्षा करीत नाहीं, तो खरोखर राजाच नव्हे. हे मत्स्याधिपा, तुझा हा चोरांसारखा धर्म राजसभेंत शोभत नाहीं. हे राजा, तुझ्यासमक्ष यानें मला असा लत्ताप्रहार करणें योग्य नव्हे !

हे सभासद या दुष्ट कीचकाचा अतिप्रसंग लक्षांत ठेवोत. पापी कीचक तर धर्मभ्रष्ट आहेच, पण हा विराटराजाहि धर्म जाणत नाहीं आणि हे सर्व सभासद अशा अधार्मिकाची उपासना करीत आहेत !!"

हे भारता, याप्रमाणें अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्या कृष्णेनें मत्स्यराजाची निंदा केली. तेव्हां विराटराजा म्हणाला—" हे सैरंध्रि, तुमचा हा कलह माझ्या समोर झालेला नाहीं. तेव्हां त्यांत कोणाचा काय अपराध आहे, हें कळल्यावांचून मी याचा निर्णय कसा करूं ?"

तेव्हां कृष्णेनें त्या सभेपुढें सर्व वृत्तान्त निवेदन केला. तो ऐकून सर्व सभासद 'धन्य धन्य ' असें म्हणून तिची प्रशंसा व नीच कीचकाची निंदा करूं लागले. ते सभासद म्हणाले—"ही कमलनयना चारुगात्री ज्याची भार्या असेल, तो परम भाग्यवान् होय. अशा साध्वीचा हा अपमान पाहून त्याला दुःख कसें बरें होणार नाहीं ? अशा प्रकारची श्रेष्ठ स्त्री मनुष्यांत दुर्लभ आहे. ही सर्वांगसुंदरी कोणी तरी देवता असावी असें आम्हांला वाटतें."

(३) जनमेजया, याप्रमाणें ते सभासद कृष्णेकडे पाहून तिची प्रशंसा करीत असतां युधिष्ठिराच्या ललाटावर क्रोधानें घाम आला व तो कौंतेय आपल्या प्रिय महिषीला म्हणाला—"हे सैरंध्रि, येथें उभी राहूं नको. सुदेष्णा

राज्ञीच्या मंदिरांत जा. भर्त्याला अनुसरणाऱ्या वीरांगनांना असेच क्लेश भोगावे लागतात. शुश्रूषेनें क्लेश भोगणाऱ्या स्त्रियाच पतिलोकाला जिंकतात. तुझ्या पतींचा क्रोध व्यक्त करण्याचा हा काल नसावा, असें मला वाटतें. त्यामुळें तुझे ते सूर्यासारखे तेजस्वी गंधर्वपति तुझ्या रक्षणासाठीं धांवून आले नसावेत. हे साध्वि, तूं अकालज्ञ आहेस, म्हणून एखाद्या निर्लज्ज नटीसारखी आक्रोश करून या राजसभेंत द्यूत खेळणाऱ्या सभासदांना विघ्न करीत आहेस. हे सैरंध्रि, तूं जा. गंधर्व तुझें प्रिय करतील आणि ज्यानें तुझा अपराध केला आहे त्याचा वध करून तुझें दुःख घालवितील."

युधिष्ठिराचें हें सान्त्व वचन ऐकून द्रौपदी म्हणाली—ज्यांची मी धर्मचारिणी आहें, ते अतिशय दयावान् आहेत. पण त्यांतील ज्येष्ठ द्यूतांत आसक्त असल्यामुळें ते कोणालाहि वध्य होतील असें मला वाटतें.

(४) असें बोलून द्रौपदी सुदेष्णेच्या मंदिराकडे त्वरेनें निघून गेली. तिचे केंस मोकळे सुटले होते, पुष्कळ वेळ रडल्यामुळें नेत्र लाल झाले होते. त्यामुळें मेघमंडलांतून निघालेल्या चंद्राप्रमाणें तिचें निस्तेज मुख शोभत होतें. तिला पाहून सुदेष्णा म्हणाली—" हे भद्रे, तुला कोणीं मारिलें कीं काय ? तूं अशी रडतेस कां ? तुझें अप्रिय कोणीं केलें ? तुझा असा अपराध करून कोणता मूर्ख आपल्या सुखाला अंतरला आहे ? "

द्रौपदी म्हणाली—हे राज्ञि, तुझ्यासाठीं सुरा आणावयास मी गेल्यें असतां, एखाद्या निर्जन वनामध्यें क्रूर पशु जसा दुसऱ्या दुर्बल जीवावर झडप घालितो, त्याप्रमाणें त्या नीच कीचकानें सभेमध्यें विराटराजासमक्ष मला लत्ताप्रहार केला.

सुदेष्णा म्हणाली—हे सैरंध्रि, तुझी जर इच्छा असेल, तर दुर्लभ असलेल्या तुझा अवमान करणाऱ्या त्या कामासक्त कीचकाचा मी वध करवीन.

द्रौपदी म्हणाली—हे देवि, तुझ्याकडून त्या नीचाचा वध करविण्या इतकी मी अनाथ नाहीं, मी सनाथ आहें. त्या पाप्यानें ज्यांचा हा अक्षम्य अपराध केला आहे ते अन्य वीर त्याचा वध करण्यास समर्थ आहेत. या अधमाचा इहलोक सोडून जाण्याचा काल समीप आला आहे, हें मला स्पष्ट दिसत आहे. ४. ३. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ द्रौपदीनें पाकशालेंत निजलेल्या भीमसेनाची घेतलेली भेट.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें सुदेष्णेला बोलून त्या सूतपुत्रानें ताडन केल्यामुळें त्याच्या वधाची इच्छा करणारी ती द्रुपदात्मजा आपल्या निवासस्थानीं गेली. नंतर त्या राजपुत्रीनें आपलें सर्व अंग व परिधान केलेलें वस्त्र जलानें स्वच्छ धुवून शरीराची यथाशास्त्र शुद्धि केली आणि ती आपल्या या दुःखाचा निर्णय कसा होईल, याचा रडत रडत विचार करूं लागली. ती स्वतःशींच म्हणाली—" मी आतां काय करूं ? कोठें जाऊं ? माझें कार्य कसें होईल."

राजा, असा विचार करीत असतां तिचें मन अकस्मात् भीमसेनाकडे गेलें व याप्रसंगीं ' भीमसेनावांचून माझें प्रिय करणारा दुसरा कोणी नाहीं ' असें मनांत म्हणून ती रात्रीं आपल्या शयनावरून उठली. ती कमलनयना कृष्णा वस्तुतः सनाथ असतांनाहि माझें रक्षण करणारा आज कोणी मला भेटेल का ? अशी नाथाची इच्छा करीत अतिशय दुःखित मनानें सत्वर भीमसेनाच्या घरीं आली.

सैरंध्री म्हणाली—हे महाराज, मला लत्ताप्रहार करणारा तो पापिष्ठ सेनापति जिवंत असतां आज आपल्याला निद्रा तरी कशी आली ?

हे राजा, असें बोलून त्या मनस्विनीनें वृकोदराच्या पाकशालेंत प्रवेश केला. तेथें भीमसेन एखाद्या सिंहाप्रमाणें घोरत स्वस्थ निजला होता. त्या महात्म्या भीमसेनाच्या अप्रतिम रूपानें व उग्र तेजानें त्या पाकशालेची शोभा वाढली होती. ती सुहासिनी पांचाली त्या पाकशालेंत निजलेल्या भीमसेनापाशीं जाऊन उभी राहिली. तेव्हां एखाद्या धिप्पाड वृषभाजवळ जशी यौवनसंपन्न तीन वर्षांची शुभ्र धेनु कामातुर होऊन उभी रहाते, तशी आपल्या श्रेष्ठ पतीपाशीं शुभ्रवस्त्र परिधान करून उभी राहिलेली निस्तेज द्रौपदी शोभली. परंतु ती साध्वी त्या प्रसंगीं कामातुर झालेली नसून द्वेषातुर होऊन त्याच्यापाशीं आली होती. भीमसेनाला गाढ झोंप लागलेली पाहून गोमतितीरावरील प्रफुल्लित विशाल सालवृक्षाला एखादी लता जशी बिलगते त्याप्रमाणें त्या मध्यम पांडुपुत्राला पांचालीनें दोन्ही बाहूंनीं आलिंगन दिलें. दुर्गम वनामध्यें निजलेल्या सिंहाला जसें सिंहिणीनें किंवा गजेंद्राला हत्तिणीनें झोंपेंतून उठवावें तसें त्या निष्पाप द्रुपदात्मजेनें त्या निद्रित भीमसेनाला जागें करून आपल्या विणेसारख्या मंजुळ

स्वरानें म्हटलें—“ हे वीरश्रेष्ठा, उठा, उठा; मृतासारखे असे निजून काय राहिलांत ! कोणाहि जिवंत वीराच्या भार्येला स्पर्श करणारा पातकी पुरुष इहलोकीं फार दिवस रहात नाहीं. ”

राजा, याप्रमाणें राजकन्या पांचालीनें उठविलें असतां तो मेघासारखा नीलवर्ण भीमसेन मऊ कापसाच्या गाद्यांनीं युक्त असलेल्या पर्यंकावर उठून बसला आणि आपल्या प्रिय महिषीला म्हणाला—“ हे कृष्णे, तूं कोणत्या कार्यासाठीं इतक्या त्वरेनें मजपाशीं आली आहेस ? तुझी प्रकृति ठीक दिसत नाहीं. तूं निस्तेज व कृश दिसत आहेस. यास्तव तुला जें कांहीं सांगावयाचें असेल तें सविस्तर सांग. मग तें सुख, दुःख, द्वेष्य किंवा अप्रिय कां असेना, तें पूर्णपणें ऐकून मी त्याच्या निवारणासाठीं योग्य उपायाचा विचार करीन. हे याज्ञसेनि, मीच तुला सर्व कामांत विश्वसनीय आहें व मी तुला आपत्तींतूनहि वारंवार मुक्त करीत असतों. यास्तव तुझें विवक्षित कार्य मला सत्वर सांग आणि इतर कोणीं जागे होण्यापूर्वीं तूं आपल्या घरीं जाऊन शयन कर.” ४. ३. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ द्रौपदी व भीमसेन यांचा संवाद, युधिष्ठिराच्या दुःखाचें वर्णन.]

(१) द्रौपदी म्हणाली—जिचा पति युधिष्ठिर आहे, त्या मला सुख कोठलें ? माझें सर्व दुःख जाणत असूनहि माझ्या शोकाचें कारण कां बरें विचारतां ? त्या द्यूतप्रसंगीं कौरवांच्या सभेंत दुर्योधनाच्या आज्ञेनें प्रातिकामीनें ‘ तूं कौरवांची दासी झाली आहेस, यास्तव सभेंत चल ’ असें जें म्हटलें, तें त्याचें वचनहि मला अद्यापि जाळीत आहे. मग दुष्ट दुःशासनानें सभेंतील समाजापुढें जेव्हां मला ओढून नेलें, तेव्हां माझ्या अंतःकरणाची काय स्थिति झाली होती, हें काय सांगूं !

हे प्रभो, अशा प्रकारचें दुःख अनुभवून मज द्रौपदीवांचून इतर कोणती राजकन्या माझ्यासारखी जिवंत रहात असेल ! वनवासांत गेल्यावर दुरात्म्या जयद्रथानें मला स्पर्श केला. हा दुसरा बिकट प्रसंग तरी इतर कोणती राजस्त्री सहन करील ? आणि आतां मत्स्यराजाच्या समक्ष व तो द्यूतकार पहात असतां त्या नीच कीचकानें माझ्या अंगावर पादप्रहार केला. हा अपमान सहन करूनहि

कोणती वीरपत्नी मजसारखी जिवंत राहील ! पण मी असे अनेक प्रकारचे क्लेश भोगीत असतां आपलें तिकडे लक्षहि नाहीं. अशा स्थितींत मला जिवंत राहून तरी काय करावयाचें आहे !

हे पुरुषश्रेष्ठा, या विराटराजाचा तो श्यालक परम दुरात्मा आहे. तो दुष्ट सेनापति राजमंदिरांत सैरंध्रीच्या वेषानें रहाणाऱ्या मला ' माझी भार्या हो ' असें नित्य म्हणत असतो. हे शत्रुनाशका, आपण त्याचा वध करणेंच उचित आहे. तो नीच कीचक मला शय्येवर बोलविण्याचें निंद्य भाषण करूं लागला म्हणजे कालानें पक्व झालेल्या फलाप्रमाणें माझें हृदय विदीर्ण होत असतें.

ज्याच्या कर्मांमुळें आम्हांला हें अनंत दुःख भोगावें लागत आहे, त्या आपल्या द्यूतकार ज्येष्ठ भ्रात्याची निंदा करा. कारण अशा द्यूतासक्त पुरुषांवांचून इतर कोणता मनुष्य आपलें राज्य घालवून सर्वस्वाचा नाश करून घेईल बरें !

अहो, युधिष्ठिर नित्य सकाळीं व संध्याकाळीं, अशा दोन्ही वेळां हजार सुवर्ण मोहरा लावून जरी द्यूत खेळला असता, तरीहि आमची अलोट संपत्ति कित्येक वर्षें पुरली असती. आमच्या राष्ट्रांतील रौप्य, सुवर्ण, रत्नें, वस्त्रें, पशूंनीं, युक्त असलेलीं वहानें, बकऱ्या व मेंढ्या यांचे कळप, अश्व व खेचरें यांच्या पागा या सर्वांचे जरी त्यानें पण लाविले असते, तरी त्यांचा कधींहि क्षय झाला नसता, इतकी विपुल संपत्ति आमच्यापाशीं होती. पण द्यूताच्या मिषानें त्या सर्व ऐश्वर्याच्या शिखरावरून खालीं ढकलून दिलेला तो राजा आपल्या पूर्वकर्मांचें चिंतन करीत एखाद्या भ्रान्ताप्रमाणें स्वस्थ बसला आहे. जो राजा मार्गानें जाऊं लागला असतां त्याच्या मागून सुवर्णमालांनीं युक्त असलेले दश सहस्र गज व अश्व जात असत तोच राजा आज द्यूतावर उपजीविका करीत आहे ! इंद्रप्रस्थांत ज्या युधिष्ठिराच्या दारापुढें अमित पराक्रमी नृपालांचे सहस्रावधि रथ उभे असत, ज्याच्या पाकशाळेंत शेकडों दासी हातांत पात्रें घेऊन रात्रं-दिवस अतिथींना भोजन घालीत असत, ज्या श्रेष्ठ दात्यानें लक्षावधि सुवर्णाच्या नाण्यांचें दान दिलें, त्या धर्मात्म्यावर या द्यूतामुळें आज केवढा अनर्थ ओढवला आहे, पहा !

रत्नजडित कुंडलें धारण केलेले मधुर स्वरसंपन्न असंख्य सूत व मागध सकाळ-संध्याकाळ ज्या सम्राटाची स्तुति करीत असत, ज्याच्या

सभेंत तप व स्वाध्याय यांनीं युक्त असलेले व भिन्न भिन्न इच्छा मनांत धरून प्राप्त झालेले हजारों ऋषि नित्य बसलेले असत, ज्या युधिष्ठिरानें अठ्ठ्यायशीं हजार स्नातक व गृहस्थ यांना आश्रय देऊन त्या प्रत्येकाला तीस तीस दासी दिल्या होत्या व त्या सर्वांचें तो पालन करीत असे, जो उदार राजा प्रतिग्रह न घेणाऱ्या दहा हजार जितेंद्रिय यतींचें पोषण करीत असे, तो नरेश्वर आज या स्थितीला प्राप्त झाला आहे. ज्याच्या अंगीं अनिष्ठुरता, दया, औदार्य, इत्यादि सद्गुण वास करीत आहेत, जो धृतिमान् सत्यसंकल्प राजा अंध, वृद्ध, बाल व राष्ट्रांतील दुःस्थितीला पोंचलेले विविध लोक यांचें रक्षण करीत असे, जो भूतदयेनें प्रेरित होऊन स्वतःजवळ जें कांहीं असेल तें इतरांस नित्य वांटून देण्याची इच्छा करीत असे, तो उदारबुद्धि युधिष्ठिर आज पारतंत्र्यामुळें मत्स्यराजाचा सेवक होऊन राहिला आहे व विराटराजाच्या सभेंत द्यूत खेळणारा हा युधिष्ठिर स्वतःला ‘कंक’ म्हणवून घेत आहे !

पूर्वीं इंद्रप्रस्थांत रहात असतांना ज्याला सर्व नृपति खंडणी आणून देत असत, तोच पृथ्वीपति आज दुसऱ्यापासून वेतनाची इच्छा करीत आहे. पृथ्वीचें पालन करणारे सर्व भूपाल ज्याच्या अधीन होऊन राहिले होते, तो राजश्रेष्ठ आज दुसऱ्याच्या वश होऊन राहिला आहे. ज्या धर्मराजानें सूर्याप्रमाणें आपल्या प्रखर तेजानें सर्व पृथ्वीला तप्त करून सोडिलें होतें, तोच युधिष्ठिर आज विराटाचा सभासद होऊन बसला आहे. हे वीरश्रेष्ठा, ऋषींनीं परिवेष्टित होऊन सभेंत बसलेल्या ज्या युधिष्ठिराची इतर राजे उपासना करीत असत, तोच सम्राट् आज अन्य राजाची उपासना करीत बसला आहे, पहा ! सभासदाप्रमाणें बसलेल्या व इतरांची स्तुति करून प्रिय भाषण करणाऱ्या या युधिष्ठिराला पाहून माझा संताप खरोखर वाढत आहे. हा महाप्राज्ञ धर्मात्मा युधिष्ठिर केवल उपजीविकेसाठीं आपल्या योग्यतेला न शोभणारें हें काम करीत असलेलें पाहून कोणाला दुःख होणार नाहीं ! हे पुरुषव्याघ्रा, मयसभेंत बसलेल्या ज्याच्या सेवेंत समग्र वसुंधरा तत्पर होती, तो भरतश्रेष्ठ आज अन्य राजाचा आश्रित झाला आहे, पहा ! हे भीमसेना, याप्रमाणें मी अनेक प्रकारच्या दुःखांनीं पीडलें आहें. एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणें शोकसागरांत बुडालेल्या मजकडे आपलें लक्ष कां बरें जात नाहीं ? ४. ३. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ भीमादि चार पांडवांच्या दारुण सेवाधर्माचें द्रौपदीनें केलेलें वर्णन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, जनमेजया, याप्रमाणें दुःखाकुल झालेल्या द्रौपदीनें युधिष्ठिराच्या परिस्थितीचें मोठ्या खेदानें वर्णन करून पुनः म्हटलें—" हे भारता, मी आतां जें आपल्याला अतिशय अप्रिय वाटणारें भाषण करणार आहें, त्यामध्यें दोषदृष्टि करूं नका. कारण मी तें केवल दुःखानें व्याकुल होऊन बोलत आहें. मला सर्वथा पूज्य असलेल्या पांडवांची निंदा करण्याच्या उद्देशानें मी तें बोलत नाहीं. हे भरतश्रेष्ठा, स्वतःला सर्वथा अयोग्य असलेलें हीन सूदकर्म करीत राहून 'मी बल्लव आहें' असें सांगणारे आपण कोणाच्या शोकाला वाढवीत नाहीं ! सर्व लोक आपल्याला विराटाचा सूपकार म्हणून ओळखतात. अशा लोकैक वीराला असलें हीन भृत्यत्व प्राप्त व्हावें, याहून अधिक दुःखकर तें काय आहे ? सर्व पाक सिद्ध झाला असतां आपण जेव्हां विराटापाशीं येऊन 'मी बल्लव सूद आलों आहें, भोजन तयार आहे' असें सांगूं लागतां, तेव्हां माझें मन अत्यंत व्यथित होतें. तो राजा प्रसन्न होऊन जेव्हां आपल्याला हत्तीशीं झुंजावयास लावितो, तेव्हां अंतःपुरांतील स्त्रिया हंसतात व माझें मन उद्विग्न होतें.

हे कौंतेया, ती विराटपत्नी पहात असतांना तिच्या मंदिरांत जेव्हां तो राजा आपल्याला वाघ, सिंह व रान रेडे यांच्याशीं युद्ध करावयास लावतो, तेव्हां मला मूर्च्छा येते. तें पाहून ती केकयराजपुत्री सुदेष्णा उठून आपल्या परिचारिकांशीं व त्या परिचारिकाहि उभ्या राहून राणीशीं आपसांत माझ्याविषयीं हळुहळू कुजबुज करूं लागतात व मला सचिंत पाहून त्या म्हणतात—"ही सर्वांगसुंदरी स्नेहामुळें, सहवासामुळें व स्वाभाविक प्रेमानें हा महा पराक्रमी बल्लव गजादि पशूंबरोबर युद्ध करूं लागला, म्हणजे त्याला पाहून खिन्न होते. ही सैरंध्री सुस्वरूप आहे व बल्लवहि रूपसंपन्न आहे. शिवाय स्त्रियांचें मन मोठें गूढ असतें, तें कोणाला कळत नाहीं. पण हीं दोघेंहि परस्परांस अनुरूप आहेत. ही सैरंध्री त्याच्या नित्य सहवासामुळें दीनवादिनी होते. हीं दोघेंहि आमच्या राजवाड्यांत एकाच वेळीं आलीं आहेत." इत्यादि बोलून ती राज्ञी माझ्याकडे नित्य बोट दाखवीत असते आणि तें ऐकून मला क्रोध आलेला पाहिला कीं, तिचा आपणा उभयतांच्या संबंधाविषयीं संशय दृढ होत जातो. ती असें

बोलूं लागली म्हणजे मला अतिशय खेद होतो. हे भीमसेना, भयंकर पराक्रमी असलेल्या आपणांस असें दुःख प्राप्त झालें असतां व युधिष्ठिर अशा दुःस्थितींत असतां तें पाहून शोकमग्न झालेल्या मीं जीवंत तरी कसें रहावें ?

हे प्रभो, ज्या वीरानें एका रथांत बसून देव, मनुष्यें व इतरहि सर्व, यांस जिंकिलें, तोच हा तरुण अर्जुन विराटराजाच्या कन्यांचा नर्तक झाला आहे. ज्या पार्थानें खांडववन देऊन अग्नीला तृप्त केलें, तोच आज कूपांतील शांत झालेल्या अग्नीप्रमाणें अंतःपुरांत स्वस्थ बसला आहे. ज्या पुरुषश्रेष्ठापासून शत्रूला सदैव भीति वाटत असे, तो धनंजय आज लोकनिंदित वेषानें रहात आहे. ज्या धनुर्धराचे परिघासारखे दोन्ही बाहु प्रत्यंचेच्या आघातांनीं कठिण झाले आहेत, तो धनंजय हातांत शंखवलयें धारण करून दुःखी होऊन बसला आहे. ज्या योद्ध्याच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून शत्रु थरथरां कांपतात, तोच आज आपल्या सुस्वर गीतध्वनीनें संतुष्ट झालेल्या स्त्रियांचें रंजन करीत आहे. ज्या धनंजयाच्या मस्तकावर सूर्यासारखा दिप्त मुकुट शोभत असे, तो आज आपल्या केंसांची वेणी घालून मस्तक सुशोभित करीत आहे. हे भीमसेना, अशाप्रकारें केंसांची वेणी घातलेल्या व कन्यांनीं परिवेष्टित झालेल्या त्या धनुष्य धारण करणाऱ्या पार्थाला पाहिलें कीं माझें मन अतिशय व्यथित होतें. ज्या महात्म्याला समस्त दिव्य अस्त्रें प्राप्त आहेत व जो सर्व विद्यांचा आधार आहे, तो आज कानांत स्त्रियांच्या कुड्या घालून बसला आहे. महासागर जसा वेलेचें उल्लंघन करीत नाहीं. त्याप्रमाणें अप्रतिम तेजस्वी हजारों राजे समरामध्यें ज्या वीराचें आकलन करूं शकत नाहींत, तोच आज विराटराजाच्या कन्यांना नृत्य शिकवीत बसला आहे. ज्या महारथाच्या रथघोषानें वन, पर्वत व स्थावर-जंगमासह सर्व पृथ्वी कांपत असे, तो नरव्याघ्र आज वेष पालटून या राजकन्यांचा परिचारक झाला आहे.

हे भीमसेना, ज्या महाभागाचा जन्म होतांच कुंतीचा शोक नाहींसा झाला, त्या आपल्या अनुजानें आज मला शोक करावयास लाविलें आहे. त्याला सुवर्ण कुंडलांनीं व स्त्रियांच्या अलंकारांनीं भूषित झालेलें पाहून माझ्या मनाला अतिशय क्लेश होतात. पृथ्वीवरील एकहि धनुर्धर पराक्रमामध्यें ज्याच्या तोडीचा नाहीं, तो धनंजय आज कन्यांनीं परिवेष्टित होऊन गात बसला आहे ! ज्याचा धर्म, शौर्य व सत्य हीं सर्व जगताला संमत आहेत त्या पार्थाला अशा स्त्रीवेषांत पाहून माझें मन तळमळतें. हत्तिणींनीं परिवेष्टित झालेल्या मदोन्मत्त

गजाप्रमाणें हा देवस्वरूपी पार्थ कन्यांच्या समूहानें युक्त होऊन मत्स्यराजापुढें जेव्हां गायन-वादन करूं लागतो, तेव्हां तर मी शोकानें दिङ्मूढ होऊन जात्यें. खरोखर आर्या कुंती धनंजयावरील ही आपत्ति आणि अजातशत्रु धर्मराजानें निंद्य द्यूत खेळून प्राप्त करून घेतलेली ही दुःस्थिति जाणत नसेल!!

त्याचप्रमाणें हे नरशार्दूला, आपला हा कनिष्ठ भ्राता सहदेव गोपालाच्या वेषानें गायींच्या कळपाबरोबर येत असलेला पाहिला म्हणजे मी निस्तेज होऊन जात्यें. सहदेवाचा विचार मनांत आला कीं, मला रात्रीं झोंपहि येत नाहीं, मग मनाला स्वास्थ्य कोठून असणार! हे महाबाहो, या सत्यप्रतिज्ञ सहदेवाला अशाप्रकारचे क्लेश प्राप्त व्हावे असें एकहि दुष्कृत्य त्यानें केलेलें मला आठवत नाहीं. हे भरतश्रेष्ठा, या आपल्या पुरुषश्रेष्ठ भ्रात्याला विराटराजानें गोपालांचा नायक करून आपल्या सेवेमध्यें नियुक्त केलेलें पाहून मला फार खेद होतो. तो गोपालांचा पुढारी होऊन व गोपालांना योग्य असे तांबडे वस्त्र व अलंकार धारण करून विराटराजापुढें धांवत जाऊन त्याला संतुष्ट करीत आहे, असें पाहून माझ्या मनाचा संताप होतो.

हे भीमसेना, आर्या कुंती वीर सहदेवाची मजपाशीं नित्य प्रशंसा करीत असे. वनवासाला निघते वेळीं ती पुत्रवत्सल माता मला म्हणाली—"हे याज्ञसेनि, माझा हा सहदेव अत्यंत कुलीन, शीलसंपन्न, सदाचरणी, लज्जायुक्त, प्रियवादी व धार्मिक असून तो मला अतिशय प्रिय आहे. वनामध्यें तूं स्वतः त्याला वाढीत जा आणि रात्रीं त्याची काळजी घेत जा. तो सुकुमार असून शूर आहे. हा ज्येष्ठांचा सत्कार करणारा वीर राजाला अनुसरणारा आहे." असें बोलून रोदन करणाऱ्या त्या प्रेमळ जननीनें महारण्यांत जाणाऱ्या त्या प्रिय पुत्राला प्रेमानें कवटाळिलें, अशा योद्धयांतील श्रेष्ठ सहदेवाला गायींनीं वेढलेलें व गोवत्सांच्या चर्मावर शयन करीत असलेलें पाहून मी कशी बरें जिवंत राहूं?

हे पांडवा, कालाचा विपर्यय कसा आहे, पहा! रूप, अस्त्र व मेधा या तीन गुणांनीं युक्त असलेला हा नकुल विराटाचा अश्वपाल होऊन राहिला आहे. ज्याला पहातांच शत्रूंचा संघ जीव घेऊन पळत सुटतो, तो वीर्यवान् माद्रीसुत ग्रंथिकाचा वेष घेऊन महाराजापुढें वेगवान् अश्वांना शिक्षण देत असतो व श्रीमान् मत्स्यराजाला अश्व दाखवीत उभा रहातो.

हे परंतप, युधिष्ठिराच्या द्यूतामुळें उत्पन्न झालेल्या अशाप्रकारच्या शेकडों दुःखांनीं मी व्याकुल झालें आहें. असें असतां ‘ मी सुखी आहें ’ असें आपण मानतां तरी कसें !

हे भारता, याशिवाय मला स्वतःला जीं दुःखें सहन करावीं लागत आहेत तीं तुम्हांला काय सांगूं! आपण सर्व जिवंत असतांना अशीं विविध दुःखें प्राप्त झालेलीं पाहून माझें शरीर दग्ध होतें. याहून आणखीं अधिक दुःख तें काय असणार ! ४. ३. १९.

अध्याय २० वा.

[१ द्रौपदीचें स्वदुःखनिवेदन.]

(१) द्रौपदी म्हणाली—हे भीमसेना, युधिष्ठिराच्या निंद्य द्यूतामुळें या राजमंदिरांत सैरंध्रीच्या वेषानें फिरणारी मी राज्ञी सुदेष्णेला मृत्तिका, जल इत्यादि शुद्धिसाधनें देत असत्यें. हे परंतपा, मज राजकन्येची ही दुःस्थिति पहा. सर्व लोक आपल्या दुःखाचा केव्हांना केव्हां तरी अंत होईल या आशेनें अनुकूल कालाची प्रतीक्षा करीत असतात. मानवांची अर्थसिद्धि व जय-पराजय हीं अनित्य आहेत. भाग्य व संकटें हीं चक्राप्रमाणें फिरत असतात, असें मानून मी माझ्या पतींच्या भाग्योदयाची प्रतीक्षा करीत आहें. हे महाबाहो, ज्या कालानें दुर्योधनादिकांना विजयी केलें, तोच काल फिरला म्हणजे त्यांचा पराजय होईल, अशी माझी खात्री आहे. हे भीमसेना, मी मृतप्राय झालें आहें, हें आपण जाणत नाहीं काय ?

तथापि हे नरश्रेष्ठा, एका कालीं जे स्वतः दाते असतात, तेच कालानें दारिद्री होऊन याचक बनतात. त्याचप्रमाणें जे दुसऱ्याचा वध करितात, त्यांचा कालवशात् इतरांच्या हातून वध होतो. जे दुसऱ्याला पाडतात ते अन्यांकडून पाडले जातात, असें मीं ऐकलें आहे. सारांश कालच सर्व विपरीत प्रकार घड-

---

१ आत्मकालमुदीक्षन्ति सर्वे दुःखं किलान्तवत् । अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ॥ २ दत्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे । पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ न दैवस्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्तनम् । इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥

वीत असतो. दैवाला दुष्कर असें कांहीं नाहीं. या दैवाचें अतिक्रमण कोणालाहि करतां येत नाहीं. दैवाचें प्राधान्य प्रतिपादन करणारा आगम म्हणजे शास्त्र मी प्रमाण मानिलें. यास्तव मी दैवाधीन आहें असें मानून शोक करीत नाहीं.

ज्याप्रमाणें उन्हाळ्यांत शुष्क झालेलें सरोवर कालानें पुनः वर्षाकालीं जलपूर्ण होतें, त्याप्रमाणें मीहि पुनः माझ्या गतवैभवाला प्राप्त होईन, अशा निश्चयानें विपरीत कालाची इच्छा करणारी मी भर्त्यांच्या उदयाची प्रतीक्षा करीत आहें. ज्या पुरुषाचें भाग्य दैवानेंच नाश पावतें, त्यानें दैवाच्या अनुकूलतेसाठीं प्रयत्न करावा. दैवानें नष्ट झालेल्या ऐश्वर्याची पुनः प्राप्ति होण्यासाठीं जप-होमादि अनुष्ठान करावें. मी जें इतकें बोलत आहें त्याचें प्रयोजन काय, असें मज दुःखितेला आपण विचारा, म्हणजे मी त्याचें खरें कारण सांगतें.

हे वीरश्रेष्ठा, महा बलाढ्य पांडुपुत्रांची महिषी व पराक्रमी द्रुपदराजाची कन्या असलेल्या मला आज ही कष्टकर अवस्था प्राप्त झाली आहे. अशा दुःखप्रद स्थितींत मजवांचून कोणती अन्य राजपत्नी जिवंत राहूं शकेल ! हे परंतपा, मला केशग्रहणादि जे क्लेश प्राप्त झाले, ते आपणां कुंतीपुत्रांच्या, भीष्मादि कुरूंच्या व द्रुपदादि पांचालांच्या सत्कीर्तीचा नाश करीत आहेत. भ्राते, श्वशुर, पुत्र व इतर अनेक आप्तजन यांनीं युक्त असलेली कोणी तरी भाग्यवती स्त्री अशाप्रकारें दुःख भोगीत असेल का ! मजवांचून कोणीहि अशा आपत्तींत पडली नसेल ! धनिकाची आपत्ति केव्हांहि दिसत नसते, परंतु माझी मात्र दिसते, हें केवढें आश्चर्य आहे ! खरोखर मी बालपणीं अजाणतां विधात्याचा कांहीं तरी अपराध केला असेल, त्यामुळेंच मला आज ही दुःस्थिति प्राप्त झाली असावी !

हे भीमसेना, पूर्वीं वनवासांत आपण वल्कलें धारण करून व कंद-मुळें खाऊन रहात होतों, तरी तेथें आपण स्वतंत्र असल्यामुळें मला त्यांत यत्किंचित्हि दुःख वाटलें नाहीं. परंतु येथें दिव्य अन्न-वस्त्रादिकांची अनुकूलता असूनहि केवल पारतंत्र्यामुळें मला ही स्थिति परम दुःसह होत आहे, त्यामुळें मी किती निस्तेज झालें आहें पहा ! वनवासांतहि मी अशी विवर्ण झालें नव्हतें. हे कौंतेया, मी पूर्वीं किती सुखांत होतें हें आपण जाणतच अहां. ती मी आतां दासीत्वाला प्राप्त होऊन अशा पराधीन स्थितींत रहात असतां माझ्या मनाला शांति कशी बरें मिळावी !

हे पांडवा, भयंकर गांडीव धनुष्य धारण करणारा महाबाहु धनंजय राखेनें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणें आज निस्तेज होऊन बसला आहे, हें दैवगतीवांचून घडलें नाहीं, दैवामुळेंच ही स्थिति प्राप्त झाली आहे, असें मी समजत्यें. हे पार्था, प्राण्यांची गति मनुष्यांना कळणें शक्य नाहीं. आपली ही अवनति अकल्पित आहे. इंद्रासारखे असलेले आपण सर्वदा ज्या माझें मुख पहात असा, त्या मज श्रेष्ठ राजपत्नीला अन्य स्त्रीच्या मुखाकडे पहावें लागत आहे. हे भीमसेना, आपण सर्व भ्राते जिवंत असतां मला अशी हीन स्थिति प्राप्त व्हावी ना ! कालाची गति कशी आहे पहा ! समुद्रवलयांकित पृथ्वी जिच्या वश होती, ती मी आज भीतीनें सुदेष्णेच्या वश होऊन राहिलें आहें. ज्या माझ्या मागें-पुढें अनुचर चालत असत, ती मी पांडवांची सम्राज्ञी आज सुदेष्णेच्या मागें-पुढें धांवत आहे. हे कौंतेया, माझें आणखींहि असह्य दुःख ऐका. भीमसेना, आपलें कल्याण असो. ज्या मला आर्या कुंतीवांचून इतर कोणासाठींहि आपल्या हातानें चंदन उगाळावयाचें ठाऊक नव्हतें, ती मी आज त्या क्षुद्र विराटराजाच्या उटीसाठीं चंदन घाशीत असत्यें. हे महाराज, माझे हे हात पहा ! त्यांना पूर्वी असे घट्टे पडले होते का ?

राजा, असें म्हणून द्रौपदीनें आपले घट्टे पडलेले दोन्ही हात भीमसेनाला दाखविले. नंतर ती म्हणाली—"हे प्रभो, जी मी पूज्य कुंतीला किंवा आपणां पांची भर्त्यांसहि कधीं भीत नव्हतें, ती मी आतां 'हा राजा मला काय बरें बोलेल ? या उटीच्या चंदनाचा रंग चांगला झाला आहे किंवा नाहीं ?' या विचारानें विराटराजाच्यापुढें भीत भीत उभी असतें. कारण त्या मत्स्यराजाला मजवांचून अन्य कोणींहि उगाळलेलें चंदन आवडत नाहीं."

राजा जनमेजया, याप्रमाणें आपलें दुःख भीमसेनाला निवेदन करून ती भामिनी कृष्णा त्याच्या मुखाकडे पहात हळुहळू रोदन करूं लागली. नंतर अश्रूंनीं कंठ दाटून आल्यामुळें वारंवार निश्वास टाकीत ती भीमसेनाचें हृदय जणुकाय कांपवीतच सद्गदित वाणीनें पुनः म्हणाली—" हे परंतपा, मीं पूर्वी देवांचा फार मोठा अपराध केला असावा, म्हणूनच ही अभागिनी मरण्यास योग्य असतांहि अद्यापि जिवंत राहिली आहे."

परिक्षिता, त्यानंतर वृकोदरानें त्या आपल्या पत्नीचे घट्टे पडलेले व कृश झालेले दोन्ही हात धरून ते आपल्या मुखाशीं नेले व तो शत्रूंच्या वीरांचा

संहार करणारा वीर्यवान् भीमसेन अश्रु ढाळीत परम दुःखार्त होऊन तिला असें वचन बोलला. ४. ३. २०

अध्याय २१ वा.

[१ भीमसेनानें केलेलें द्रौपदीचें सान्त्वन. २ कीचकाचें अपराध वर्णन.]

(१) **भीमसेन** म्हणाला—हे याज्ञसेनि, पूर्वी तुझ्या आरक्तवर्ण असलेल्या हातांना आतां ज्याअर्थी असे घट्टे पडले आहेत, त्याअर्थी माझें बाहुबल व अर्जुनाचें गांडीव धनुष्य यांना धिक्कार असो. विराटाच्या सभेंत मीं त्या क्षणींच भयंकर रक्तपात केला असता, परंतु आम्हीं प्रकट होऊं नये, म्हणून युधिष्ठिरानें मजकडे पाहून तसें सुचविलें. आम्हांला जर कालाची प्रतीक्षा करावयाची नसती, तर एखादा मत्त गजेंद्र जसा क्रीडा करितो, त्याप्रमाणें त्या ऐश्वर्यमदानें मत्त झालेल्या कीचकाच्या मस्तकाचें मीं नुस्त्या पायानेंच चूर्ण केलें असतें !

हे कृष्णे, त्या दुरात्म्या कीचकानें तुला पायानें ताडन केलेलें जेव्हां मीं पाहिलें, तेव्हांच मीं मत्स्यदेशांतील लोकांचा संहार करण्याचें मनांत आणिलें होतें, परंतु त्यावेळीं धर्मराजानें नेत्रानें खूण करून माझें निवारण केलें. तेव्हां त्याचा आशय जाणून मी स्वस्थ बसलों. हे भामिनि, आम्हांला जेव्हां राज्यपदापासून च्युत केलें, तेव्हांच मीं त्या कौरवांचा वध केला नाहीं, हा माझ्याकडून मोठा प्रमाद घडला. दुर्योधन, कर्ण, शकुनि व दुःशासन यांचा मीं त्याचवेळीं शिरश्छेद केला नाहीं, म्हणून माझ्या सर्व अंगाचा दाह होत आहे व हृदयांत जणु काय शल्यच टोंचत राहिलें आहे.

हे सुकुमारि पांचालि, तूं धर्माचा त्याग करूं नको, हा क्रोध सोडून दे. हे कल्याणि, तूं केलेली ही निंदा युधिष्ठिरानें जर ऐकली तर तो तत्काल प्राणत्याग करील आणि हे सुंदरि, धनंजय आणि नकुल-सहदेव हेहि तुझें हें वचन ऐकून आपले प्राण ठेवणार नाहींत व ते परलोकीं गेले असतां मीहि जिवंत रहाणें शक्य नाहीं.

हे भामिनि, पूर्वी च्यवन भार्गवाची साध्वी भार्या 'सुकन्या' वनामध्यें वारुळ रूपानें शांत होऊन पडलेल्या आपल्या पतीला अनुसरली. अत्यंत रूपवती असलेली नारायणी इंद्रसेना आपल्या हजार वर्षांच्या वृद्ध पतीसह पूर्वी वनांत रहात होती, हें तूं ऐकलेंच असशील. हे पांचालि, जनकराजाची कन्या

जी वैदेही तिची कथा तुला ठाऊक आहे ना? ती रामचंद्राची प्रिय महिषी सीतादेवी भर्त्याबरोबर महारण्यांत राहिली. तिला राक्षसानें पळवून नेलें असतां तिनें अतिशय क्लेश भोगिले, तरीहि ती पतीलाच अनुसरली. हे याज्ञसेनि, त्याचप्रमाणें रूप-यौवनसंपन्न असलेली लोपामुद्राहि सर्व दिव्य विषयोपभोग सोडून अगस्त्याच्याच सहवासांत राहिली. महापतिव्रता निष्पाप सावित्री तर द्युमत्सेनाचा पुत्र जो वीर सत्यवान् त्याच्या मागोमाग एकटी यमलोकीं गेली.

हे कल्याणि, मीं वर्णन केलेल्या या पूर्वीच्या स्त्रिया जशा अप्रतिम रूपसंपन्न व महापतिव्रता होत्या, तशीच तूंहि सर्व गुणांनीं युक्त आहेस. आतां अगदीं अल्प काल राहिला आहे. आणखी पंधराच दिवसांनीं तेरा वर्षें पूर्ण होतील आणि तूं भूपालांची राज्ञी होशील.

(२) द्रौपदी म्हणाली—हे भीमसेना, मी दुःखार्त झाल्यामुळें अश्रु ढाळीत आहें. मीं अंतःकरणांतील दुःख आपणापाशीं प्रकट केलें एवढेंच! राजाची निंदा करण्याचा माझा हेतु नाहीं. हे परंतपा, गत गोष्टींविषयीं अधिक विचार करण्यांत काय अर्थ आहे? सांप्रत उपस्थित झालेल्या कार्याचा प्रतिकार करण्यास सिद्ध व्हा. हे भीमसेना, मी या राजमंदिरांत आल्यापासून राज्ञी सुदेष्णेला 'सौंदर्यामध्यें मी तिचा पराभव करीत आहें' अशी शंका येऊन राजाचें लक्ष मजकडे जाईल कीं काय, अशी भीति तिला नित्य वाटत असते. तिच्या मनांतील हा भाव जाणून दुरात्मा अशुभदर्शन कीचक आपण सैरंध्रीला वश करून घेतलें म्हणजे विराट तिच्याविषयीं उदासीन होईल, अशा आशयानें सर्वदा माझी प्रार्थना करूं लागला, तेव्हां हे कौंतेया, त्याच्यावर कोपलेली मीं आपला क्रोध आवरून त्याला म्हटलें—"हे कीचका, कामासक्त झालेल्या स्वतःचें रक्षण कर. मी पांच गंधर्वांची प्रिय महिषी आहें. ते शूर व साहसी वीर जर क्रुद्ध झाले तर तुझा वध करतील."

मीं असें म्हटलें असतां तो दुष्ट कीचक म्हणाला—"हे सैरंध्रि, मी गंधर्वांना भीत नाहीं. लक्षावधि गंधर्वांचा मी रणामध्यें संहार करीन. यास्तव हे भित्रे, तूं घाबरूं नको. माझा स्वीकार कर."

त्या कामातुराचें हें वचन ऐकून मीं पुनः त्याला म्हटलें—"कीचका, माझ्या यशस्वी गंधर्वांच्या बलापुढें टिकाव धरण्यास तूं समर्थ नाहींस. मी

सत्कुल व सच्छील यांनीं युक्त असून धर्मांत स्थित आहे. कोणाचा वध व्हावा अशी मी इच्छा करीत नाहीं, म्हणूनच तूं जिवंत राहिला आहेस. " पण यावर तो पापात्मा मोठ्यानें हंसला !

त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं कीचकानेंच अगोदर सांगून ठेवल्याप्रमाणें भ्रात्याचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें सुदेष्णेनें मला त्याच्या घरीं पाठविलें. ती मोठ्या प्रेमानें म्हणाली—" हे कल्याणि, कीचकाच्या घरीं जाऊन माझ्यासाठीं मद्य घेऊन ये. " मी तेथें गेलें असतां त्या सूतपूत्रानें मला पाहून सान्त्वनपर प्रिय भाषण करण्यास आरंभ केला. परंतु मीं त्याच्या सान्त्वनाचा प्रतिषेध करतांच तो क्रुद्ध झाला व मला स्पर्श करूं लागला. तेव्हां त्या दुरात्म्या कीचकाचा तो नीच हेतु जाणून मी राजाच्या सभास्थानाकडे मोठ्या त्वरेनें धांवत गेल्यें. परंतु राजाच्या समक्ष त्या सूतपुत्रानें मला स्पर्श केला आणि विराटराजा, कंक, इतर जनसमूह व रथी, राजाचे प्रियजन, व्यापारी इत्यादि अनेक लोक पहात असतां त्या अधमानें पायानें ताडन करून मला भूमीवर पाडविलें. त्यावेळीं मीं पुनः पुनः राजा विराट व कंक यांची निंदा केली, परंतु त्या दुरात्म्या कीचकाचें राजानें निवारण केलें नाहीं किंवा त्याचा नाश केला नाहीं.

हे प्रभो, हा विराटराजाचा सारथि कीचक अत्यंत धर्मभ्रष्ट व क्रूर असून तो राज्ञीचा आप्त असल्यामुळें राजाला प्रिय आहे. ' तर मग त्या उभयतांस प्रिय असलेल्या माणसाचा वध कसा करावा, ' असें जर म्हणाल, तर तो शूर आहे, परंतु अतिशय अभिमानी, पातकी व सर्व विषयांत मूढ आहे. तो परदारासक्त असून त्यानें मला स्पर्श केला आहे. हे महाभागा, हा लोकांना आक्रोश करावयास लावूनहि त्यांचें द्रव्य हरण करितो. हा सन्मार्गांत केव्हांहि स्थित नसतो, किंवा धर्मप्राप्तीची कधीं इच्छा करीत नाहीं. हा पापात्मा पापबुद्धि व कामातुर आहे. त्याचा मीं वारंवार प्रतिषेध केल्यामुळें तो आतां मी दृष्टीं पडलें कीं मला ताडन करीत जाईल आणि त्याच्या ताडनाच्या भयानें मीं जर प्राणत्याग केला तर धर्मरक्षणासाठीं यत्न करणाऱ्या तुमचा क्षात्रधर्मच नष्ट होईल. तुमचें शौर्य व्यर्थ ठरेल. आपल्या तेरा वर्षांच्या प्रतिज्ञेचें पालन करणाऱ्या तुमची भार्या नाहींशी होईल. हे वीरा, भार्येचें रक्षण केलें असतां प्रजेचें रक्षण होतें आणि प्रजेचें रक्षण केलें असतां आत्म्याचें संरक्षण होतें.

हे भीमसेना, भार्येच्या ठिकाणीं पुत्ररूपानें पतीच उत्पन्न होतो म्हणून तिला विद्वानांनीं ' जाया ' असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें माझ्या उदरीं हा कसा

जन्म घेईल म्हणून पत्नीनेंहि पतीची चिंता वहावी, त्याला सुखी करावें, असा वर्णधर्म मीं ब्राह्मणांच्या मुखानें ऐकला आहे. शत्रूचा नाश करणें, यावांचून क्षत्रियांचा अन्य धर्मच नाहीं. हे बलाढ्य भीमसेना, धर्मराजाच्या आणि आपल्याहि समक्ष कीचकानें मला लत्ताप्रहार केला. त्या घोर जटासुरापासून आपणच माझें रक्षण केलें. भ्रात्यांसह जयद्रथालाहि आपणच जिंकिलेंत. यास्तव, माझा अवमान करणाऱ्या या पापिष्ठाचाहि आतां आपणच वध करा.

हे भारता, या कीचकावर राजाचा लोभ असल्यामुळें तो मला पीडा देत असतो. यास्तव दगडावर जसा कुंभ आपटावा तसा या कामासक्ताचा नाश करा. हे भीमसेना, ज्याच्यामुळें मला इतके क्लेश सहन करावे लागले, तो दुरात्मा उद्यां, सूर्योदयाच्या पुढें जर जिवंत राहिला तर मी विष कालवून प्राशन करीन. पण त्या कीचकाच्या वश होणार नाहीं. हे पांडुपुत्रा, मला आपल्या देखत मरणेंच श्रेयस्कर वाटतें.

हे जनमेजया, याप्रमाणें बोलून ती शोकाकुल झालेली कृष्णा भीमसेनाच्या वक्षःस्थलावर मस्तक ठेवून रोदन करूं लागली. तेव्हां भीमसेनानें तिला आलिंगन देऊन अनेक प्रकारें तिचें सान्त्वन केलें. यथार्थ वचनांनीं आश्वासन दिलें. नंतर त्या द्रुपदात्मजेचें अश्रूंनीं भिजलेलें मुख आपल्या हातानें पुसलें व कीचकाचा विचार मनांत आल्यामुळें दांत-ओंठ खात तो क्रुद्ध झालेला भीमसेन दुःखार्त झालेल्या पांचालीला असें म्हणाला. ४. ३. २१.

अध्याय २२ वा.

[१ भीमसेनानें द्रौपदीला दिलेलें आश्वासन. २ कीचकवधाचा संकेत. ३ कीचकवध.]

(१) **भीमसेन**—हे पांचालि, तूं जें म्हणत आहेस, त्याप्रमाणें मी करीन. आजच मी कीचकाचा त्याच्या बांधवांसह वध करीन. हे कल्याणि, तूं आपल्या मुखावर दुःखाचें किंवा शोकाचें यत्किंचित्हि चिह्न दिसूं न देतां उद्यां कीचकाशीं संकेत कर व त्याला रात्रीं नृत्यशालेंत बोलीव. मत्स्यराजानें निर्माण करविलेली ही नृत्यशाला जवळच आहे. तेथें दिवसां मुली नृत्य करितात व रात्रीं त्या आपल्या घरीं जातात. त्या नृत्यशालेंत दिव्य शय्येनें युक्त केलेला लाकडाचा एक प्रशस्त पर्यंक आहे. तेथें या नीचाला मी त्याच्या मृत पूर्वजांचें दर्शन करवीन. परंतु हे भद्रे, त्याच्याशीं हा संकेत तूं कोणाच्या समोर करूं नको. कसेंहि करून तो त्या नृत्यशालेंत जाईल असें कर.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें बोलत भीम व द्रौपदी या उभयतांनीं दुःखाश्रु ढाळीत ती अतिशय घोर भासणारी रात्र घालविली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कीचक राजमंदिरांत आला व द्रौपदीला म्हणाला—"हे सैरंध्रि, काल सभेमध्यें सगळे राजे पहात असतां, त्यांच्या समक्ष मीं तुला लत्ताप्रहार करून पाडविलें. तेव्हां मज बलाढ्याचा पराभव करण्यास समर्थ असा कोणीहि त्राता पुढें आला नाहीं. हा विराट केवल नाममात्र मत्स्यदेशाचा राजा म्हटला जातो. परंतु मी सेनापति या मत्स्यदेशाचा खरा राजा आहें. हे भित्रे, तूं स्वसंतोषानें माझा स्वीकार कर म्हणजे मी तुझा दास होऊन राहीन. मी तुला शंभर सुवर्ण मोहरा, शंभर दासी आणि दुसरे दासहि देईन. त्याचप्रमाणें खेचरी जोडलेला रथहि अर्पण करीन, पण आपला दोघांचा संगम घडूं दे."

(२) द्रौपदी म्हणाली—हे कीचका, माझी एक प्रतिज्ञा तूं पाळशील तर मी तुझें म्हणणें मान्य करीन. माझ्याशीं होणारा हा संबंध तुझ्या भ्रात्याला किंवा मित्राला कळतां कामां नये. माझ्या यशस्वी गंधर्वांच्या कांनीं ही गोष्ट जाईल म्हणून मला फार भीति वाटते. तूं जर असें वचन देत असशील तर मी तुला वश होईन.

कीचक म्हणाला—ठीक आहे. हे सुंदरि, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी वागेन. हे चारुगात्रि, तुझे सूर्यासारखे तेजस्वी गंधर्व जेव्हां तुला पाहूं शकणार नाहींत, तेव्हां कामविह्वल झालेला मी एकटाच तुझ्या समागमासाठीं तुझ्या शून्य असलेल्या गृहीं येईन.

द्रौपदी म्हणाली—हे कीचका, तसें करूं नको. येथें मत्स्यराजानें नुक्तीच तयार करविलेली जी ही नृत्यशाला आहे, तेथें दिवसा मुली नृत्य शिकतात व रात्रीं घरीं जातात. तेथें तूं अंधार पडल्यावर ये. म्हणजे माझ्या गंधर्वांना कळणार नाहीं व तेथें निःसंशय सर्व अनर्थांचाहि परिहार होईल.

राजा पारिक्षिता, ती साध्वी कृष्णा त्या दुष्ट कीचकाशीं जरी असें बोलली व त्याच्याशीं तिनें संकेत केला तरी तिला परम उत्कंठेमुळें तो सबंध दिवस एका महिन्याप्रमाणें भासला. तो मूढ कीचक या सैरंध्रीच्या रूपानें आपला मृत्यूच जवळ ओढवला आहे, हें न जाणतां परम हर्षानें आपल्या घरीं गेला. त्या काममोहित झालेल्या कीचकानें आपल्या अंगाला सुगंधी द्रव्यांची उटी लाविली, पुष्पमाला धारण केल्या व इतर अलंकार व भूषणें घातलीं. तो हा सर्व शृंगार त्वरेनें करीत होता व त्यावेळीं त्या कमललोचनेचेंच चिंतन करीत

होता. तरीहि त्याला तो काल अतिशय दीर्घ असल्याप्रमाणें भासला. दीप मालवतेवेळीं त्याची ज्योति जशी अधिकच प्रकाशित होते, त्याप्रमाणें मरण-काल समीप आलेल्या त्या कीचकाची मुखश्री अधिकच शोभूं लागली. त्या नंतर त्या मूर्खानें द्रौपदीच्या वचनावर विश्वास ठेवून तिच्या समागमाचेंच चिंतन आरंभिलें. त्यामुळें तो दिवस केव्हां मावळला हेंहि त्याला कळलें नाहीं.

त्यानंतर द्रौपदी पाकशालेंत जाऊन आपल्या भीमसेन पतीपाशीं उभी राहिली व त्याला म्हणाली—" हे परंतपा, आपल्या आज्ञेप्रमाणें मीं कीचकाशीं नृत्यशालेंत समागम करण्याचा संकेत करून ठेविला आहे. त्याप्रमाणें तो त्या शून्य नृत्यशालेंत रात्रीं एकटाच जाईल. त्यावेळीं हे महाबाहो, आपण त्याचा वध करा. तो मदोन्मत्त सूतपुत्र त्या नृत्यागारांत गेला म्हणजे आपण त्याला गतप्राण करून टाका. हे वीरश्रेष्ठा, हा सूतपुत्र गर्वानें गंधर्वांचा अव-मान करीत आहे. यास्तव श्रीकृष्णानें यमुनेच्या डोहांतून कालिया-नागाला जसें वर ओढून काढिलें, त्याप्रमाणें आपण त्या नीचाला इहलोकांतून काढून दूर यमलोकीं फेंकून द्या. हे भीमसेना, माझ्या दुःखाश्रूंचें मार्जन करा व स्वतःची आणि आपल्या कुलाची कीर्ति कायम राखा. आपलें कल्याण असो.

भीमसेन म्हणाला—हे याज्ञसेनि, तुझें स्वागत असो. मला प्रिय असलेलें कामच तूं सांगत आहेस. हे भामिनि, मी अशा कार्यांत दुसऱ्याच्या साह्याची अपेक्षा केव्हांहि करीत नसतों. आज कीचकाशीं माझा समागम जुळवून आणण्यांत तूं माझें अतिशय प्रिय केलें आहेस. अशा प्रकारचा संतोष हिडिंबवधाच्या वेळेस कायतो मला झाला होता. हे मानिनि, मी आज सत्य, धर्म व भ्राते यांना स्मरून तुला सांगतों कीं, इंद्रानें जसें वृत्रासुराला मारिलें, तसाच मी आज रात्रीं कीचकाचा वध करीन. त्या नीच कीचकाला मी अंधकारांत किंवा प्रकाशांतहि ठेंचून टाकीन. कीचकाचा वध केला असतां त्याचा पक्ष घेऊन मत्स्यदेशांतील लोक जर माझ्याशीं युद्धाला उभे राहिले, तर मी तत्काल त्या सर्वांचा संहार करून टाकीन आणि त्यानंतर दुर्योधना-चाहि वध करून समग्र पृथ्वी हस्तगत करून घेईन. मग कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला खुशाल मत्स्यराजाची सेवा करीत बसूं दे.

द्रौपदी म्हणाली—हे प्रभो, ज्यायोगानें माझ्यासाठीं आपल्याला सत्याचा त्याग करावा लागणार नाहीं, अशाच प्रकारें आपण वागा. आपण गुप्त राहूनच कीचकाचा वध करावा.

भीमसेन म्हणाला—हे भीरु, मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणेंच वागेन. आज रात्रीं अंधकारामध्यें अदृश्य राहून मी कीचकाचा बांधवांसह वध करीन. हे निष्पापे, हत्ती जसा बेलफळ पायाखालीं तुडवितो, त्याप्रमाणें अलभ्य असलेल्या तुझी इच्छा करणाऱ्या त्या दुरात्म्याच्या मस्तकाचें मी चूर्ण करून टाकीन.

जनमेजया, याप्रमाणें पांचालीला धीर देऊन तो भीमसेन रात्रीं अंधार पडल्यावर प्रथम नृत्यशालेंत गेला आणि सिंह जसा पशूची वाट पहात बसतो, तसा गुप्तपणें कीचकाची प्रतीक्षा करीत राहिला. त्यानंतर योग्य समय येतांच काममोहित झालेला कीचक अलंकारांनीं भूषित होऊन सैरंध्रीच्या लोभानें त्या नृत्यशालेंत गेला आणि तिच्याशीं केलेल्या संकेताप्रमाणें त्यानें आंत प्रवेश केला. त्या विस्तृत नृत्यशालेंत सर्वत्र निबिड अंधकार पसरला होता. त्यामुळें तो दुर्मति हातांनीं चांचपडत इकडे-तिकडे शोधूं लागला. तेव्हां त्याच्या पूर्वींच तेथें येऊन कृष्णेशीं अतिप्रसंग केल्यामुळें क्रुद्ध झालेल्या व एकांतांत त्या शय्येवर निजलेल्या महापराक्रमी भीमसेनाचा स्पर्श त्या सूतपुत्राला झाला. तेव्हां ती सैरंध्रीच आहे, असें समजून तो काममोहित झालेला कीचक अतिशय हर्षानें क्षुब्ध होऊन म्हणाला—" हे सुंदरि, मीं जेवढें धन मिळविलें आहे, तें सर्व तुला अर्पण केलें आहे. त्याचप्रमाणें धनाच्या राशी, रत्नें अनेक दासी, रूप-लावण्यसंपन्न युवतींनीं अलंकृत असलेलें माझें मंदिर, विषयोपभोगांच्या अनेक वस्तूंनीं युक्त असलेलें माझें अंतःपुर, हें सर्व तुला समर्पण करून मी तुझ्यासाठीं सत्वर येथें आलों आहें. मी असा अकस्मात् घरीं गेलों असतां स्त्रिया 'तुझ्यासारखा असा सुंदर वस्त्रें परिधान केलेला दर्शनीय पुरुष दुसरा कोठेंहि नसेल' अशी माझी प्रशंसा करितात.

(३)**भीमसेन** म्हणाला—वाः! तूं फारच दर्शनीय आहेस, तुझी आत्मप्रशंसाहि सर्वथा उचित आहे. पण अशाप्रकारचा स्पर्श तूं पूर्वीं कधींहि अनुभविला नसशील. तूं कामशास्त्रांत निपुण असून मोठा मर्मज्ञ आहेस. तेव्हां तूं हा स्पर्श ओळखशीलच. तुझ्यासारखा स्त्रियांचें प्रिय करणारा या पृथ्वीवर अन्य पुरुष नाहीं!

राजा याप्रमाणें बोलून भयंकर पराक्रमी भीमसेन त्वेषानें एकदम त्या शय्येवरून उठला व हंसत म्हणाला—" कीचका, सिंहानें जसें पर्वतप्राय मत्त गजाचें आकर्षण करावें त्याप्रमाणें आज तुज पापिष्ठाला मीं भूमीवर गतप्राण करून पाडलेलें तुझी भगिनी सुदेष्णा पाहील. तुझा वध झाला असतां सैरंध्री निर्भयपणें फिरूं लागेल आणि तिचे बलाढ्य पतिहि निरंतर सुखांत रहातील."

असें बोलून बलवानांतील श्रेष्ठ भीमानें त्या कीचकाचे पुष्पमालांनीं भूषित केलेले केंस वेगानें धरले. तेव्हां कीचकानें जोरानें हिसडा देऊन आपले केस सोडविले व हातांनीं त्या पांडवाला धरून ठेविलें. त्यावेळीं हत्तिणीसाठीं जसे दोन मत्त हत्ती झुंजतात, त्याप्रमाणें त्या दोघां क्रुद्ध झालेल्या नरसिंहांचें बाहु-युद्ध सुरू झालें. तो कीचकांतील मुख्य सेनापति व नरांतील श्रेष्ठ भीमसेन हे दोघे एकमेकांवर संतप्त झाले असून परस्परांस जिंकण्याची इच्छा करीत होते. पूर्वीं ज्याप्रमाणें वानरश्रेष्ठ वालि व सुग्रीव या दोघां भ्रात्यांचें युद्ध झालें त्याप्रमाणें हे दोघे बलाढ्य योद्धे द्वंद्वयुद्ध करूं लागले.

त्यानंतर क्रोधरूपी विषानें देहभान विसरलेले ते दोघे पांच फणांच्या नागा-सारखे असलेले आपले दोन्ही हात वर उचलून नखरूपी दाढांनीं परस्परांस पीडा देऊं लागले. बलाढ्य कीचकानें भीमावर मोठ्या वेगानें प्रहार केला. पण सत्यप्रतिज्ञ भीमसेन त्या द्वंद्वयुद्धांत एक पाऊलभरहि मागें सरला नाहीं. ते दोन्ही वीर परस्परांचे बाहू धरून एकमेकांस मागें पुढें ओढीत असतां झुंजणाऱ्या दोघां मत्त वृषभांसारखे शोभले. नखें व दंत हींच ज्यांचीं आयुधें आहेत, अशा दोन दृप्त व्याघ्रांप्रमाणें असलेल्या त्या दोघांचा अति भयंकर व तुमुल संग्राम सुरू झाला. ज्याच्या गंडस्थलांतून मदस्राव होत आहे, अशा एका गजाला दुसरा मत्त गज जसा वेगानें अडवून धरितो, त्याप्रमाणें कीच-कानें वेगानें भीमाच्या अंगावर धांवून त्याला आपल्या दोन्ही भुजांनीं घट्ट धरून ठेविलें. पण वीर्यवान् भीमानें त्याच्या हातांतून आपल्याला वेगानें सोड-वून घेऊन त्याला आपल्या बाहुपाशांत आवळून धरिलें. तेव्हां बलाढ्य कीच-कानेंहि स्वसामर्थ्यानें स्वतःला सोडविलें. वेळू मधोमध उभा चिरूं लागलें असतां त्यापासून जसा घोर ध्वनि निघतो, त्याप्रमाणें त्या मल्लयुद्धांत त्या दोन बलाढ्य योद्ध्यांच्या भुजघर्षणापासून घोर ध्वनि निघाला. त्यानंतर झंजावात जसा वृक्षाला हालवितो, तसें वृकोदरानें त्या नृत्यशाळेंत कीचकाला वेगानें धरून जोरानें हालविलें. बलाढ्य भीमसेनानें त्या द्वंद्वयुद्धांत दुर्बल कीचकाला जरी अशा रीतीनें वेगानें हालविलें, तरी त्या कीचकानें आपली सर्व शक्ति खर्च करून पांडवाला ओढण्याचा यत्न केला व भीमानें थोडेंसें आक्रमण केलें आहे, व क्रोधानें त्याचें पाऊल भूमीवर अस्थिर आहे, असें पाहून कीचकानें त्याला गुडघ्यांवर पाडविलें. बलाढ्य कीचकानें आपल्याला असें पाडविलें आहे, हें पाहतांच भीम हातांत दंड घेतलेल्या अंतकाप्रमाणें वेगानें वर उठला.

हे भारता, त्यावेळीं मदोन्मत झालेले ते दोघे—सूत व पांडव त्या निर्जन स्थलीं मध्यरात्रीच्या सुमारास स्पर्धेनें एकमेकांस ओढूं लागले. त्यावेळीं ती नृत्यशाला वारंवार हादरली. ते दोघेहि अतिशय क्रुद्ध झाले व परस्परांच्या अंगावर गर्जना करीत धांवून गेले. तेव्हां भीमसेनानें कीचकाच्या वक्षःस्थलावर आपल्या दोन्ही तलहाताचा भयंकर प्रहार केला. तथापि क्रोधानें संतप्त झालेला तो सूत एक पाऊलभरहि मागें हटला नाहीं. तें पाहून भीमानें पुनः त्याच्या वक्षःस्थलावर दुःसह प्रहार केला. त्यामुळें कीचकाला घेरी आली. तो भूमीवर बसला. भीमाच्या बलानें पीडलेला तो दुष्ट बलहीन झाला. तेव्हां हा नीच सूतपुत्र श्रांत झाला आहे, हें जाणून महाबलाढ्य भीमसेनानें त्याला बाहुपाशांत दृढ धरून आपल्या वक्षःस्थलाशीं घट्ट आंवळिलें व आपल्या बाहुपाशांत त्याचें मर्दन करून मूर्च्छित झालेल्या त्याचे केंस धरिले आणि द्रौपदीचें दुःख आठवून सर्पाप्रमाणें उष्ण निःश्वास सोडणाऱ्या अति क्रुद्ध व विजयी भीमसेनानें त्याच्या शरीराचें आक्रमण केलें. रक्त व मांस यांची इच्छा करणारा व्याघ्र महा मृगाचें आक्रमण करून जसा शोभतो, त्याप्रमाणेंच महाबलाढ्य भीमसेन कीचकाचा पराभव करून अतिशय शोभला. त्यानें धनुष्याच्या दंडाप्रमाणें त्या नीच सूतपुत्राचें शरीर वांकविलें. पशूला ज्याप्रमाणें दोरीनें बांधतात, त्याप्रमाणें वृकोदरानें त्या आपल्या शत्रूला बाहुपाशानें निश्चेष्ट करून सोडिलें. त्यावेळीं मरणकालच्या वेदना असह्य झाल्या-मुळें तो दुरात्मा फुटलेल्या नगाऱ्याच्या ध्वनीप्रमाणें भयंकर आक्रोश करूं लागला. तडफडणाऱ्या व मूर्च्छित झालेल्या त्या नीचाला वृकोदरानें बराच वेळ गरगर फिरविलें व कृष्णेचा कोप शांत व्हावा म्हणून त्यानें त्याचा कंठ दोन्ही हातांनीं जोरानें दाबला. त्यामुळें त्याचे नेत्र बाहेर निघाले. सर्व अवयव छिन्न-भिन्न झाले व तो मरणोन्मुख झाला. तथापि त्यानें कृष्णेला केलेला पाद-प्रहार स्मरून विजयी भीमसेनानें त्याच्या कटिप्रदेशीं आपला गुडघा जोरानें टेंकला व यज्ञांतील पशूप्रमाणें दोन्ही हातांनीं त्याचें सर्व अंग ठेंचून काढण्यास आरंभ केला. त्यामुळें त्या कीचकाला अतिशय पीडा होत आहे, असें पाहून तो पांडुनंदन त्याला भूमीवर पशूप्रमाणें ओढूं लागला व म्हणाला—"आज माझ्या भ्रात्याच्या भार्येचें हरण करणाऱ्या या नरपशूला ठार करून मी त्याच्या ऋणांतून मुक्त झालों आहें. या सैरंध्रीच्या कंटकाला परलोकीं पाठवून मी आतां परम शांतीचा अनुभव घेईन."

इतकें बोलून तो पुरुषश्रेष्ठ ज्याचीं वस्त्रें, आभरणें, इत्यादि अस्ताव्यस्त झालीं आहेत व जो प्राणान्त वेदनांनीं व्याकुल झाला आहे, अशा त्या दुष्टाला गतप्राण करून त्याच्या शवावर उभा राहिला व दांत-ओंठ खाऊन हातांवर हात चोळीत त्या वीरानें त्याचे हात, पाय, मस्तक, मान इत्यादि सर्व अवयव भराभर तोडून ते त्याच्या शरीरांत खुपसून ठेविले. क्रुद्ध झालेला शंकर पशूच्या अवयवांची जी स्थिति करितो, तीच स्थिति या मध्यम पांडुपुत्रानें कीचकाच्या शरीराची केली. त्या दुरात्म्याचे सर्व अवयव त्यांच्या त्यांच्या स्थानापासून दूर करून ते निरनिराळ्या स्थानीं ठेवल्यामुळें तो एक मांसाचा फार मोठा ढीगच दिसला.

त्यानंतर तो बलाढ्य भीमसेन कृष्णेला जवळ बोलावून म्हणाला—" हे पांचालि, ये. या कामासक्त पशूची मीं कशी अवस्था करून टाकिली आहे, ती पहा. "

राजा, सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या द्रौपदीला असें बोलून त्या भयंकर पराक्रम करणाऱ्या भीमानें तेथेंच अग्नि प्रज्वलित केला व त्या दुरात्म्या कीचकाच्या मृतदेहावर पाय देऊन तो आपल्या वीरपत्नीस म्हणाला—" हे सुकेशि, पहा. या कीचकाकडे तूं आतां निर्भयपणें पहा. हा आतां कसा शोभत आहे, तें तूं चांगलें पाहून ठेव. हे भीरु, शील व गुण यांनीं युक्त असलेल्या तुझा अभिलाष जे जे दुरात्मे धरीत आहेत, त्यांचीहि मी अशीच स्थिति करीन."

राजा, त्या कुंतीपुत्रानें कृष्णेला अतिशय प्रिय असलेलें हें दुष्कर कर्म करून व तिचा निरोप घेऊन तो सत्वर स्वस्थानीं निघून गेला. आपली प्रतिज्ञा पूर्ण झाल्यामुळें त्याचा क्रोध शांत झाला. याप्रमाणें कीचकाचा नाश करवून पांडवपत्नी द्रौपदी संतुष्ट झाली. तिचें सर्व दुःख निवृत्त झालें. तेव्हां ती बाहेर येऊन सभापालांस म्हणाली—"अहो, परस्त्रीच्या अभिलाषानें उन्मत्त झालेल्या या कीचकाला माझ्या गंधर्वपतींनीं ठार मारून टाकिलें आहे. तो दुरात्मा या नृत्यशालेंत भूमीवर मरून पडला आहे. यास्तव तुम्ही या व त्याला पहा."

सैरंध्रीचें भाषण ऐकून त्या नृत्यशालेचे रक्षक त्वरेनें अनेक दिवट्या पेटवून त्या नृत्यागारांत आले. तेव्हां कीचक भूमीवर गतप्राण होऊन पडला आहे, त्याचें सर्व अंग रक्तानें माखलें आहे; त्याचे हात, पाय इत्यादि अवयवहि तुटले आहेत, असें दिसलें. हें पाहून ते सर्व रक्षक अतिशय व्यथित झाले. तें अमानुष

कर्म पाहून ते सर्व आश्चर्यचकित झाले. मृत होऊन पडलेल्या कीचकाकडे निरखून पाहून याची मान कोठें आहे; हात, पाय, मस्तक इत्यादि इतर अवयव कोठें आहेत, इत्यादि बोलत गंधर्वानें मारलेल्या त्या सेनापतीच्या शरीराचें परीक्षण करूं लागले. ४. ३. २२.

अध्याय २३ वा.

[१ अनुकीचकांचें सैरंध्रीला बांधून कीचकासह दहनार्थ श्मशानाकडे प्रयाण. २ तिचा आक्रोश. ३ भीमानें केलेला अनुकीचकांचा संहार.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, त्यावेळीं कीचकाचे सर्व बांधव त्या नृत्यशालेंत आले व त्याच्या मृत देहाभोंवतीं जमून रडूं लागले. इंद्रानें दानवाचें जसें चूर्ण करावें, तसें भीमानें कीचकाला ठेंचून टाकिलें होतें. त्यामुळें त्याचे अवयव तोडून छिन्न-भिन्न केलेलें शरीर जलांतून बाहेर काढून भूमीवर ठेवलेल्या कांस-वासारखें दिसत होतें. तें पाहून त्याचे आप्तजन भीतीनें चकीत झाले व त्यांच्या अंगावर कांटा आला.

त्यानंतर अग्निसंस्कार करण्याच्या इच्छेनें ते सर्व तेथें जमलेले सूतपुत्र कीचकाचा मृतदेह बाहेर नेऊं लागले. इतक्यांत जवळच एका खांबाला टेकून उभी राहिलेली ती सर्वांगसुंदरी कृष्णा त्यांच्या दृष्टीं पडली. तेव्हां तेथें जम-लेले ते सर्व अनुकीचक म्हणाले—"जिच्यामुळें कीचकाचा वध झाला, त्या या सैरंध्रीला सत्वर ठार करा. अथवा अगोदर हिला मारूं नका. आपण या कीचकाच्या शवाबरोबर हिचेंहि दहन करूं या. कारण कीचक हिच्यावर आसक्त झाला होता. यास्तव मृत झालेल्याहि याचें प्रिय करणें हें आपलें कर्तव्यच आहे."

नंतर ते सर्व विराटराजापाशीं जाऊन म्हणाले—हे राजा, जिच्यामुळें आज कीचक प्राणास मुकला, त्या सैरंध्रीचेंहि त्याच्याबरोबर दहन करण्याची आम्हांला अनुज्ञा दे.

तेव्हां सूतपुत्राचा पराक्रम स्मरून विराटानें कीचकासह सैरंध्रीचें दहन कर-ण्यास अनुमोदन दिलें. त्याबरोबर भयभीत व मूर्छित झालेल्या कमलनयना कृष्णेपाशीं ते सर्व सूतपुत्र आले व तिला धरून बांधून, स्मशानभूमीकडे निघाले.

हे राजन्, याप्रमाणें ते सूतपुत्र बांधून नेत असतां ती वास्तविक सनाथ असलेली निष्पाप पांचाली त्रात्याच्या अपेक्षेनें एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणें आक्रोश करूं लागली.

(२) द्रौपदी म्हणाली—" हे जय, जयंत, विजय, जयत्सेन व जयद्बलहो, हे सूतपुत्र मला नेत आहेत. माझे शब्द आपल्या कानीं जावोत.

ज्या बलाढ्य गंधर्वांच्या धनुष्याचा टणत्कार विजेच्या कडकडाटाप्रमाणें ऐकूं येतो, महायुद्धामध्यें ज्या वेगवान् गंधर्वांच्या रथाचा घोष मेघगर्जनेप्रमाणें शत्रूच्या कानीं पडतो, ते माझे गंधर्वपति हा माझा आक्रोश ऐकोत. हे नीच सूतपुत्र मला स्मशानांत जाळण्यासाठीं नेत आहेत. धांवा धांवा." हे भारता, कृष्णेचें तें दीन व शोकयुक्त वचन कानीं पडतांच भीमसेन कांहीं विचार न करतां शयनावरून उठला व तिच्याकडे त्वरेनें धावला. भीमसेन म्हणाला—" हे सैरंध्रि, तुझें भाषण मीं ऐकलें. तुला आतां सूतपुत्रांपासून मुळींच भय नाहीं."

(३) हे पांडवेया, असें बोलून त्या महाबाहूनें सूतपुत्रांचा वध करण्याच्या इच्छेनें मोठ्यानें जांभई दिली व मोठ्या प्रयत्नानें गंधर्वांसारखा वेष धारण करून तो अमार्गानें उडी मारून बाहेर आला आणि तटावरून एका वृक्षावर चढला. तेथून त्यानें द्रौपदीला कोणत्या दिशेकडे नेत आहेत हें पाहिलें आणि जेथें ते सूतपुत्र चालले होते त्या स्मशानाकडे तो त्वरेनें निघाला. तो भीमसेन तटाचें उल्लंघन करून नगराबाहेर पडला व मोठ्या वेगानें सूतपुत्रांच्याहि पुढें निघून गेला. तेथें चितेच्या समीप त्यानें मोठाल्या शाखांनीं युक्त असलेला व ताडासारखा उंच, असा एक महा वृक्ष पाहिला. तो वृक्ष अति जुनाट असल्यामुळें त्याचा अग्रभाग शुष्क झाला होता. असा तो वृक्ष दृष्टीं पडतांच त्या परंतपानें एखाद्या मत्त गजाप्रमाणें आपल्या दोन्ही हातांनीं तो वृक्ष उपटण्याचा यत्न केला व तो उपटून आपल्या खांद्यावर टाकिला. नंतर तो महा बलाढ्य भीमसेन दहा वावें लांब असलेला वृक्ष खांद्यावर घेऊन दंडधारण करणाऱ्या अंतकाप्रमाणें धांवून येत असतां त्याच्या विशाल मांड्यांच्या गतीनें जवळचे अश्वत्थ, वट, पळस वगैरे अनेक वृक्ष मोडून भूमीवर पडले.

क्रुद्ध झालेल्या सिंहासारख्या भीमाला पहातांच हा गंधर्वच येत आहे, असें समजून ते सर्व सूतपुत्र भयभीत झाले व कापूं लागले ' हा अतिशय क्रुद्ध

झालेला बलाढ्य गंधर्व वृक्ष घेऊन येत आहे, यास्तव या सैरंध्रीला सोडून द्या. आम्हांवर हें एक संकटच ओढवलें आहे' असें ते बोलूं लागले.

इतक्यांत कृतान्ताकार भीमसेन वृक्ष उगारून त्यांच्या समीप येऊन पोंचला. त्याबरोबर द्रौपदीला सोडून ते सर्व अनुकीचक नगराकडे पळत सुटले. परंतु भीमानें त्यांचा पाठलाग केला व इंद्र जसा दैत्यांचा संहार करितो, त्याप्रमाणें त्या बलवान् वायुपुत्रानें एकशें पांच अनुकीचकांना त्या वृक्षाच्या प्रहारानेंच यमसदनीं पाठविलें.

हे पारिक्षिता, त्यानंतर त्या महाबाहूनें बांधलेल्या कृष्णेला सोडून तिला आश्वासन दिलें. अश्रु ढाळणाऱ्या व दीनवदन झालेल्या पांचालीला दुर्धर्ष वृकोदर म्हणाला—"हे भीरु, निष्पाप असलेल्या तुला जे क्लेश देतात, ते असे प्राणांस मुकतात. हे कृष्णे, तूं आतां नगरांत जा. आतां तुला यत्किंचित्हि भय राहिलें नाहीं. मीहि अन्य मार्गानें विराटाच्या पाकशालेंत जातों."

हे कुरुश्रेष्ठा, तोडलेल्या महावनांतील सर्व वृक्ष जसे आडवे पडतात, त्याप्रमाणें ते एकशें पांच सूतपुत्र भूमीवर मरून पडले. याप्रमाणें ते एकशें पांच अनुकीचक व पूर्वींच मारलेला तो सेनापति मिळून एकशें सहा कीचक गतप्राण झाले. हें महदाश्चर्य पाहून सर्व नगरवासी स्त्री-पुरुष तेथें जमले. परंतु अतिशय विस्मयानें त्यांच्या मुखांतून शब्दहि निघेनासा झाला. ४. ३. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ राजाज्ञेनें अनुकीचकांसह कीचकाचा अग्निसंस्कार. २ सुदेष्णेची सैरंध्रीला राष्ट्रांतून निघून जाण्याची आज्ञा. ३ तिनें मागितलेली तेरा दिवसांची मुदत.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—जनमेजया, त्या सूतपुत्रांचा असा अकस्मात् संहार झालेला पाहून ते सर्व नागरिक विराटराजापाशीं गेले व म्हणाले—"हे महाराज, गंधर्वांनीं महा बलवान् सूतपुत्रांना मारून टाकिलें आहे. ज्याप्रमाणें पर्वताचें विशाल शिखर वज्रानें विदीर्ण होऊन पडावें, त्याप्रमाणें सर्व सूतपुत्रांचे मृत देह भूमीवर इतस्ततः पसरलेले दिसत आहेत आणि हे राजन्, त्या गंधर्वांनीं सैरंध्रीला मुक्त केलें आहे. ती या राजमंदिरांत परत येत आहे. हे राजा, ही सैरंध्री रूपवती आहे व तिचे पति गंधर्व महा बलाढ्य आहेत. पुरुषांना विषयो-

पभोग प्रिय असल्यामुळें ते निःसंशय तिचा अभिलाष धरतील आणि तुझ्या या नगरीवर मोठा अनर्थ ओढवेल. यास्तव ज्यायोगें सैरंध्रीमुळें तुझ्या नगरीचा विनाश होणार नाहीं, असा उपाय सत्वर योज."

त्यांचें हें वचन ऐकून त्या सेनेचा अधिपति विराटराजा म्हणाला—" प्रथम या सूतपुत्रांचा अग्निसंस्कार करा. एकच मोठी चिता प्रज्वलित करून रत्नें व सर्व प्रकारचीं सुगंधी द्रव्यें यांनीं त्या सर्व कीचकांचें यथाविधि दहन करा."

(२) त्यांना असें सांगून तो विराटराजा लगेच आपल्या महिषीपाशीं येऊन म्हणाला—"हे सुदेष्णे, सैरंध्री आली असतां तूं माझ्या आज्ञेनें तिला असें सांग—' सैरंध्रि, तुझें कल्याण असो. तूं आतां तुला योग्य वाटेल तेथें निघून जा. कारण गंधर्व आपलाहि पराभव करतील कीं काय अशी राजाला भीति वाटत आहे.' हे सुदेष्णे, गंधर्व तिचें रक्षण करीत असल्यामुळें तिचा त्याग करणें योग्य असतांहि मी स्वतः तिला 'जा' असें म्हणण्यास समर्थ नाहीं. तूं स्त्री असल्यामुळें तुला तिच्याशीं बोलण्यांत कांहीं दोष नाहीं, म्हणून मी तुलाच ही माझी आज्ञा तिला कळविण्यास सांगत आहें."

हे पांडवेया, त्यानंतर भीमसेनानें सूतपुत्रांचा वध करून भयरहित केलेली कृष्णा नगरांत आली. सिंहाच्या हातून सुटलेल्या हरिणीप्रमाणें भयभीत झालेल्या त्या पांचालीनें आपलें शरीर आणि वस्त्र जलानें स्वच्छ धुतलें व ती राजगृहाकडे वळली. हे राजा, सैरंध्री नगरांत प्रवेश करीत आहे, असें पाहून ते सर्व नागरिक गंधर्वांच्या भीतीनें दश-दिशांकडे धावूं लागले. कित्येकांनीं तिला पाहून भयानें नेत्र मिटले व कित्येक लपून बसले.

नंतर पांचालीनें पाकशालेच्या दारांत भीमसेनाला मत्त गजेंद्राप्रमाणें उभें असलेलें पाहून स्मित केलें व सांकेतिक शब्दांत म्हटलें—" ज्यानें मला संकटांतून सोडविलें, त्या गंधर्वाला मी नमस्कार करित्यें."

तिचें तें वचन ऐकून भीमसेनहि सांकेतिक भाषेंतच म्हणाला—हे सैरंध्रि, तुझी आज्ञा मान्य करणारे [1]जे पुरुष पूर्वी येथें रहात होते, ते तुझें हें वचन ऐकून तुझ्या ऋणांतून मुक्त होत्साते यापुढें सुखानें विहार करोत.

---

१ येथील पुरुष म्ह० पांडव पूर्वी म्ह० वर्षभर या विराट नगरांत विहार करीत राहिले, ते पांडव 'गंधर्वराजाला नमस्कार असो' हें द्रौपदीचें वचन ऐकून तिची आज्ञा मान्य करून किंवा अज्ञातवास संपवून कृतकृत्य होत्साते प्रसिद्धपणें विहार करोत. असा भीमाच्या या सांकेतिक वचनाचा स्पष्टार्थ आहे.

राजा, त्यानंतर द्रौपदीनें नृत्यशालेंत विराटाच्या कन्यांनीं नृत्य शिकवीत असलेल्या महाबाहु धनंजयाला पाहिलें. तेव्हां बृहन्नलेसह बाहेर येत असलेल्या त्या मुलींनीं क्लेश पावलेल्या निरपराध सैरंध्रीला पाहून म्हटलें—" हे सैरंध्रि, तूं मुक्त होऊन पुनः आलीस ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. ज्यांनीं निरपराध असलेल्या तुला इतके क्लेश दिले, त्या सूतपुत्रांचा वध झाला हें फार उत्तम झालें."

त्यावेळीं तेथें जवळच उभी असलेली बृहन्नला म्हणाली—" हे सैरंध्रि, तूं कशी सुटलीस ? त्या पाप्यांचा नाश कसा झाला ? हें सर्व सविस्तर ऐकण्याची माझी इच्छा आहे."

सैरंध्री म्हणाली—हे बृहन्नले, तूं अंतःपुरामध्यें मोठ्या सुखांत रहात आहेस. तुला सैरंध्रीशीं काय करावयाचें आहे ? तिचें कांहीं कां होईना ? सैरंध्रीला काय दुःख भोगावें लागत आहे याची तुला काय कल्पना ! म्हणूनच तूं मला असें हंसत हंसत विचारीत आहेस.

बृहन्नला म्हणाली—हे कल्याणि, बृहन्नलेलाहि अतिशय दुःख भोगावें लागत आहे. या क्लीबत्वाला प्राप्त झालेली मी काय क्लेश भोगीत आहें, हें तूं जाणत नाहींस. मी तुझ्या बरोबर राहिलेली आहें आणि आपण सर्वांनींच एकत्र काल काढलेला आहे. तेव्हां तुझे क्लेश पाहून मला दुःख होणार नाहीं, हें संभवतें तरी का ? एकाचें हृदय दुसऱ्याला कळणें केव्हांहि शक्य नाहीं. तेव्हां तुला माझ्या दुःखाची कल्पना कशी येणार ?

राजा, त्यानंतर त्या सर्व कन्यांसह द्रौपदीनें राजमंदिरांत प्रवेश केला व ती सुदेष्णेपाशीं जाऊन उभी राहिली. तेव्हां ती राजमहिषी विराटराजाच्या आज्ञेवरून तिला म्हणाली—" हे सैरंध्रि, तुला जेथें जाण्याची इच्छा असेल, तेथें सत्वर निघून जा. हे भद्रे, गंधर्वांकडून पराभूत होण्याची राजाला फार भीति वाटत आहे. हे सुलोचने, तूं तरुण असून या भूलोकीं अप्रतिम रूपवती आहेस आणि तुझे गंधर्व अति क्रोधी आहेत. पुरुषाना तर विषयोपभोग अतिशय प्रिय असतात. यास्तव तूं आमच्या राष्ट्रांतून निघून जा म्हणजे आमच्यावरील अनर्थ टळतील."

(३) सुदेष्णेचें हें निष्ठुर भाषण ऐकून सैरंध्री म्हणाली—हे भामिनि, आणखी तेराच दिवस राजानें मला क्षमा करावी. तेवढ्या अवधींत माझे गंधर्वपति कृतकृत्य होऊन मला आपल्याकडे घेऊन जातील आणि तुमचेंहि प्रिय

करतील. हे राज्ञि, ते वीर बांधवांसह विराटराजाचें निःसंशय कल्याण करतील. ४. ३. २४.

येथें तिसरें कीचकवधपर्व समाप्त झालें.

गोहरणपर्व ४.

अध्याय २५ वा.

[१ दुर्योधनानें पांडवांच्या शोधार्थ पाठविलेल्या हेरांचें वृत्तकथन.]

(१) **वैशंपायन**—हे पृथ्वीपते, कीचकाचा त्याच्या सर्व बांधवांसह वध झाला असतां सामान्य लोकांना अतिशय भीति वाटून ते विस्मित झाले. ही वार्ता त्या मत्स्यदेशांत व इतरत्रहि पसरली व 'हा बलाढ्य कीचक शौर्यामुळें राजाला प्रिय झाला होता, तो शत्रुसैन्याचा नाश करणारा होता, परंतु तो दुर्मति परस्त्रीचा अभिलाष करणारा असल्यामुळें गंधर्वांनीं त्या पापी दुरात्म्याचा प्राण घेतला.' अशी चर्चा सर्वत्र सुरू झाली. देशोदेशींचे लोकहि त्या शत्रुमर्दक अजिंक्य कीचकाविषयीं अनुकूल व प्रतिकूल बोलूं लागले.

हे महाराज, दुर्योधनानें पांडवांचा शोध करण्यासाठीं अनेक हेर नियुक्त केले होते. ते विविध देशांत, राष्ट्रांत व नगरांत फिरून व त्या त्या प्रदेशीं शोध करून परत आले आणि त्यांनीं तेथें जें जें कांहीं पाहिलें होतें, तें तें सर्व स्मरणपूर्वक त्यांस निवेदन केलें. ते सभेंत बसलेल्या द्रोण, कर्ण, कृप, महारथ त्रिगर्त व भ्रात्यांसह दुर्योधन यांच्या समीप येऊन असें सांगूं लागले.

हेर म्हणाले—हे राजेंद्रा, आम्हीं निर्जन अरण्यांत पांडवांना शोधण्याचा पराकाष्ठेचा यत्न केला. परंतु हिंस्र पशूंनीं युक्त असलेल्या आणि वृक्षलतांनीं व झुडपांच्या जाळ्यांनीं व्यापिलेल्या त्या निबिड वनांतून ते महापराक्रमी पांडुपुत्र कोठें निघून गेले, याचा कांहीं शोध लागला नाहीं. त्यांच्या पावलांचीं जीं चिह्नें उमटलेलीं होतीं, त्यांच्या अनुरोधानें आम्हीं उंच उंच पर्वत शिखरें, नानादेश, लोकवस्तीचीं नगरें, खेडीं व राजधानींचीं स्थानें इत्यादि अनेक ठिकाणीं पांडवांचा शोध केला. परंतु कोठेंहि त्यांचा थांग लागला नाहीं. हे राजश्रेष्ठा, तुझें कल्याण असो. आम्हांला तर पांडव नष्ट झाले असावेत, असेंच वाटतें.

म्हीं मार्गांतहि त्यांचा पुष्कळ प्रकारें शोध केला, परंतु हे राजा, त्या पांड-चें निवासस्थान आम्हांला कोठेंहि सांपडलें नाहीं.

हे नरेंद्रा, आम्हीं कांहीं काल पांडवांच्या इंद्रसेनादि सारथ्यांच्या मागो-ग गेलों व त्यांच्याकडून पांडवांची वस्तुस्थिति समजून घेण्याचा प्रयत्न ला, परंतु त्यापासूनहि कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. हे राजा, महाव्रत धारण णारे पांडव व साध्वी द्रौपदी यांच्या वांचूनच ते सूत द्वारकेस जाऊन राहिले. वरून त्यांचा सर्वथा नाश झाला असावा असेंच दिसतें. हे धृतराष्ट्रपुत्रा, ला नमस्कार असो. राजा, आम्हांला महात्म्या पांडवांचें गमन, निवास, ंचा व्यवहार किंवा त्यांचें एखादें कर्म याचा कोठें सुगावाहि लागला नाहीं. वरून ते निःसंशय मृत झाले असावेत. आतां हे पृथ्वीपते, यापुढें पांड-च्या शोधासाठीं आम्हीं काय करावें, याची आम्हांला आज्ञा कर.

पण हे पुरुषश्रेष्ठा, तुला एक प्रिय व शुभ वार्ता सांगतों ती ऐक. मत्स्यराजाच्या ाबलवान् सूतानें पूर्वी त्रिगर्तांचा वध केला होता, त्या महाबलाढ्य कीचकाचा ें भ्राते व इतर बांधव यांसह गंधर्वांनीं गुप्तपणें रात्रीं संहार केला आहे. स्तव हे राजा, तुझ्या शत्रूंचा पराभव झाल्याचें हें प्रिय वृत्त ऐकून पुढें काय ावयाचें याचा तूं निश्चय कर. ४. ४. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ कर्ण व दुःशासन यांनीं पांडवांच्या शोधार्थ सुचविलेले उपाय.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें त्या हेरांचें भाषण ऐकून ोधन कांहीं वेळ सचिंत होऊन बसला व मग सभासदांना म्हणाला—"हे भासदहो, खरोखर या कार्याचा शेवट काय होणार आहे, हें जाणणें अतिशय ठेण आहे. तस्मात् 'पांडव कोठें गेले आहेत' याचाच तुम्ही सर्व मिळून शोध ा. आतां त्यांच्या वनवासाचा बहुतेक काल संपला असून अगदीं अत्यल्प ल अवशिष्ट राहिला आहे. या तेराव्या वर्षांतील अज्ञातवासाचा हा अवशिष्ट ल जर असाच निघून गेला, तर ते सत्यव्रतपरायण पांडव आपली प्रतिज्ञा ीं करून प्रकट होतील आणि मदोन्मत्त गजाप्रमाणें किंवा विषारी सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध झालेले कुंतीपुत्र तत्काल सर्व कौरवांना अतिशय दुःख देऊं लागतील. सभ्यहो, ते सर्व पांडव कालज्ञ आहेत. ते कपटवेषानें कोठें तरी राहिले

असतील, यास्तव ज्यायोगें त्यांना पुनः वनवासाला जावें लागेल, अशी कांहीं तरी युक्ति सांगा. जितक्रोध असलेले ते अज्ञातवासाच्या प्रतिज्ञेचा भंग होऊन पुनः वनांत गेले, म्हणजे आमचें हें राज्य निष्कंटक, विक्षेपरहित व शत्रुशून्य होऊन दीर्घकाल टिकेल.

राजा, दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून कर्ण म्हणाला—" हे नरश्रेष्ठा, स्वामि-कार्यांत दक्ष व धूर्त असे दुसरे हेर सत्वर पाठीव. त्यांना सर्व विस्तीर्ण राष्ट्रांतून व लोकांनीं व्यापिलेल्या प्रसिद्ध नगरांतून संचार करूं दे. त्याचप्रमाणें विद्वा-नांच्या सभांतून आणि जेथें सिद्ध व संन्यासी नेहमीं जात असतात, अशा मुनींच्या आश्रमांतून, राजधानींतून त्यांना फिरूं दे. विविध तीर्थें, क्षेत्रें, खाणि, रम्य पर्वतगुहा, नदीतीर, गांवें व नगरें इत्यादि सर्व ठिकाणीं चतुर व तज्ज्ञ लोकांनीं जाऊन युक्ति-प्रयुक्तीनें पांडवांची माहिती मिळवावी व त्या निपुण पुरुषांनीं गुप्तपणें राहिलेल्या पांडवांचा तर्कानें शोध करावा."

हे पांडवेया, त्यानंतर पापभावनेनें युक्त असलेला व अनुरागी दुर्योधनानुज दुःशासन आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याला म्हणाला—" हे राजन्, ज्या हेरांवर आपला पूर्ण विश्वास असेल, त्यांना योग्य पारितोषिकें देऊन पुनः पांडवांचा शोध करण्यास जाऊं दे. हे राजा, कर्णानें सांगितल्याप्रमाणेंच आपण सर्व करूं या. आपले सर्व हेर त्यांचा शोध करूं देत. हे व आणखीहि दुसरे हेर विविध देशांत पाठीव. त्यांना सर्वत्र संचार करून हिंडून आपलें इष्ट कार्य साधण्याची आज्ञा कर. आपण इतका प्रयत्न केला असतांहि आपल्याला पांडवांचें गमन किंवा निवास यांचा कांहींच शोध लागला नाहीं. तेव्हां ते कदाचित् समुद्राच्या परतीरालाहि गेले असतील किंवा कोठें तरी अत्यंत गुप्तपणेंहि राहिले असतील. हे राजा, कदाचित् त्या शूराभिमान्यांना एखाद्या महारण्यांत व्याघ्रादि हिंस्र प्राण्यांनींहि भक्षण केलें असेल. अथवा एखाद्या दुर्गम प्रदेशीं जाऊन ते प्राणा-लाहि मुकले असतील. यास्तव हे कुरुनंदना, तूं आपलें चित्त स्वस्थ करून तुला योग्य दिसेल तो उपाय मोठ्या उत्साहानें व सत्वर योज. ४. ४. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ धर्मात स्थित असलेल्या पांडवांचा नाश होणें शक्य नाहीं, असे सांगून त्यांच्या शोधार्थ द्रोणाचा उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, दुःशासनाचा हा उपदेश ऐकून महावीर्यवान् तत्त्वदर्शी द्रोणाचार्य म्हणाला—" हे कुरुनंदनहो, ते पांडुपुत्र शूर, बुद्धिमान्, धर्मज्ञ, कृतज्ञ, विद्यासंपन्न व जितेंद्रिय आहेत, त्यांच्यासारख्या महात्म्यांचा विनाश किंवा पराभव होणें संभवत नाहीं. ते सर्व भ्राते धर्मराजाच्या आज्ञेंत वागणारे आहेत. नीति, धर्म व अर्थ यांचें तत्त्व जाणणारा, धर्मामध्यें स्थित असलेला व सत्यनिष्ठ असा जो ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिर त्याला ते चौघे बंधु पितृस्थानीं मानितात. अशा त्या श्रीमान्, महात्म्या अजात शत्रु भ्रात्याला अनुसरणाऱ्या त्या अनुजांचें अहित कसें होईल ! हे राजा, युधिष्ठिर तरी अशाप्रकारच्या नीतिमान् महात्म्या कौंतेयांचें कल्याण कां करणार नाहीं ? यास्तव त्यांचा नाश झाला नसावा, असें मला वाटतें. ते अनुकूल कालाच्या उदयाची वाट पहात मोठ्या यत्नानें गुप्तपणें रहात असावेत. सांप्रत तुम्हांला जें करावयाचें असेल तें सत्वर करा. व्यर्थ कालक्षेप करूं नका. सर्व कार्यामध्यें धैर्य धारण करणाऱ्या त्या पांडुपुत्रांचा निवास कोठें असेल याचा चांगला विचार करा व शोधाचा प्रयत्न करा. परंतु ते तपस्वी आणि शूर असलेले पांडव दुर्ज्ञेय आहेत. त्यांचा शोध लागणें अतिशय दुष्कर आहे. हे राजा, युधिष्ठिर शुद्धात्मा, गुणवान्, सत्यनिष्ठ, शुचिर्भूत व तेजस्वी आहे. तो कोणाच्या दृष्टीं जरी पडला तरी त्या महात्म्याच्या तेजानें पहाणाऱ्यास मोह पडेल व त्याला ओळखूं येणार नाहीं. यास्तव हें सर्व लक्षांत घेऊन त्यांच्या शोधाचा पुनः प्रयत्न करा. पांडवांना ओळखणारे जे सिद्ध किंवा ब्राह्मण असतील, त्यांचीच या कार्यांत योजना करा. कारण सामान्य हेर त्यांना ओळखूं शकणार नाहींत. ४. ४. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ शुभलक्षणयुक्त प्रदेशीं पांडवांचा शोध करण्याविषयीं भीष्माचा उपदेश.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—राजा, द्रोणाचार्यानें असें सांगितलें असतां विद्वान्, देश-कालज्ञ, तत्त्ववेत्ता व सर्व धर्म जाणणारा भारतांचा पितामह जो भीष्माचार्य त्यानें द्रोणाचार्यांच्या भाषणाला अनुमोदन देऊन पांडवांविषयीं कौर-

वांना उपदेश केला. त्यानें धर्मज्ञ युधिष्ठिरामध्यें आसक्त, धर्मयुक्त, दुर्जनांस नित्य दुर्लभ, सज्जनांस सर्वदा संमत व आदरणीय असें पक्षपातरहित भाषण केलें.

भीष्म म्हणाला—हे दुर्योधना, या सर्वार्थ तत्त्ववेत्त्या ब्राह्मणश्रेष्ठ द्रोणानें जें सांगितलें तें योग्य आहे. महात्मे पांडव सर्व लक्षणांनीं युक्त, सुव्रत धारण करणारे, बहुश्रुत, अनेक शास्त्रें जाणणारे, वृद्धांच्या आज्ञेंत वागणारे, सत्यव्रत-परायण, कालवेत्ते, प्रतिज्ञा पालन करणारे, शुचिव्रत, नित्य क्षत्रियधर्मांत रत असणारे, सर्वदा केशवाला अनुसरणारे, उदारचित्त, महाबलाढ्य व वीरश्रेष्ठ आहेत. अशा प्रकारें सज्जनांच्या धर्मांत स्थित असलेल्या त्या पांडवांचा नाश होणें शक्य नाहीं. ते पांडुपुत्र स्वपराक्रमानें व धर्माच्या आश्रयानें गुप्तपणें राहिले आहेत. ते नाश पावले नाहींत, असें माझेंहि निश्चित मत आहे. हे भारता, पांडवांच्या शोधार्थ कोठें प्रयत्न करावा याविषयीं माझा विचार सांगतों, ऐक.

हे धार्तराष्ट्रा, अनीतिमानाला नीतिमानाचा व्यवहार जाणतां येत नाहीं. तरीहि पांडवांचा शोध लावण्यासाठीं कोणती उपाययोजना केली पाहिजे, याचा पूर्ण विचार करून मी तुला सांगत आहें. तुझा द्रोह करण्याच्या हेतूनें सांगत नाहीं. माझ्या सारख्यांनीं सज्जनांसच नीति सांगावी. तुझ्या सारख्या दुर्जनाला सांगूं नये आणि वृद्धांच्या अनुशासनांत स्थित असलेल्या, सत्याचरण करणाऱ्या श्रेष्ठ पुरुषांत भाषण करणाऱ्या धीर पुरुषानें अनीति तर सज्जन व दुर्जन या दोघांनाहि सांगूं नये, नीति मात्र अवश्य सांगावी, असा न्याय आहे. त्याला अनुसरून मी आज तुला धर्मबुद्धीनें माझें मत सांगत आहें. तें तूं लक्षपूर्वक ऐक.

हे गांधारेया, पांडवांचें वास्तव्य कोठें तरी सामान्य प्रदेशीं असेल, असें हे सर्व इतरजन मानोत, परंतु मी तसें मानीत नाहीं. अरे बाबा, युधिष्ठिर कोठें तरी असाधारण शुभ स्थलीं रहात आहे, अशीच माझी समजूत आहे. या तेराव्या वर्षांतील अज्ञातवासाचा काल युधिष्ठिर जेथें घालवीत असेल, त्या राजाचें केव्हांहि अकल्याण होणार नाहीं. ज्या नगरींत किंवा देशांत युधिष्ठिर रहात असेल, तेथील लोक दानशील, प्रियवादी, जितेंद्रिय, अकार्याविषयीं लज्जित होणारे, सर्वदा दमनशील, भव्य, सत्यनिष्ठ, हृष्ट, पुष्ट, शुचिर्भूत, दक्ष, असूयारहित, परोत्कर्षसहिष्णु, निरभिमानी, परद्रोह न करणारे व स्वधर्माचे अनुष्ठान करणारे असतील.

त्या राष्ट्रांत नित्य वेदपठन, पूर्णाहुत्या व विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञ होत असतील. तेथें योग्य कालीं पर्जन्यवृष्टि होऊन तृण व धान्य यांची समृद्धि

होत असेल. तो प्रदेश सर्व उपद्रवरहित असून, सत्त्वयुक्त धान्यांनीं व रसयुक्त फलांनीं संपन्न झाला असेल. पुष्पें सुगंधयुक्त व लोकांची वाणी शुभ शब्दांनीं युक्त असेल. तेथील शीत, मंद व सुगंधयुक्त वायूचा स्पर्श सर्व जीवांना सुखावह होत असेल. तेथें पाखंडमार्गवर्जित धर्मानें ब्रह्मस्वरूपाचा विचार होत असेल व भीतीचा प्रवेशहि होत नसेल. तेथें दुर्बल व कृश नसलेल्या विपुल गायी असतील. त्या देशांत दूध, दहीं, तूप, इतर पेयें आणि भोग्य पदार्थ विपुल, पौष्टिक व स्वादिष्ट असतील. तेथें रस, स्पर्श, गंध व शब्द सर्वगुणसंपन्न असतील. तेथील सर्व विविध दृश्यें मनाला प्रसन्न करतील.

हे दुर्योधना, जेथें द्विज आपापल्या गुणांनीं युक्त होऊन स्वधर्माचें आचरण करीत असतील. सर्व जनता प्रेमळ, संतुष्ट, शुचि, देवता व अतिथि यांची श्रद्धेनें पूजा करणारी, इष्टदान देणारी, उत्साही, स्वधर्मपरायण, अशुभाचा त्याग करून शुभाची इच्छा करणारी, यागादि करणारी व दुसऱ्याला सुख देण्याचें व्रत पालन करणारी असेल, तेथें पांडव हा तेराव्या वर्षाचा काल कंठीत असतील. अरे बाबा, सदाचरणी विद्वान् द्विजहि त्या धर्मात्म्या युधिष्ठिराला ओळखूं शकणार नाहींत, मग प्राकृत हेर त्या पृथापुत्रांना शोधून काढण्यास कसे समर्थ होतील ! ज्या ठिकाणीं सत्य, धृति, दान, परा शांति, शाश्वत क्षमा, ह्री, श्री, कीर्ति, श्रेष्ठ तेज, दया, अंतःकरणाचा सरळपणा हे गुण वास करीत असतील, तेथेंच बुद्धिमान् पांडव गुप्तपणें रहात आहेत, असें तूं निःसंशय जाण. तेथेंच जाऊन त्यांचा शोध करणें तुला उचित आहे. हें मी तुला उगीच कांहीं तरी सांगत आहें, असें समजूं नको. कारण हे दुर्योधना, मी या कुरुकुलांतील वृद्ध आहें. पांडवांचा द्वेष करणें हा अधर्म आहे. यास्तव मी विपरीत भाषण करण्यास समर्थ नाहीं. दुर्योधना, माझ्या या निःपक्षपात वचनाचा चांगला विचार करून ज्यायोगें आपलें हित होईल, असें तुला वाटत असेल तें तूं सत्वर कर. माझ्या वचनावर जर तुझा विश्वास असेल, तर तूं माझ्या या हितोपदेशाप्रमाणें वाग. ४. ४. २८.

अध्याय २९ वा.

[१ हेर व नीति यांविषयीं कृपाचार्यांचा उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, त्यानंतर शारद्वत कृपाचार्यानें दुर्योधनाला सदुपदेश केला. तो म्हणाला—" हे कौरवेया, वृद्ध भीष्माचार्यानें आतां पांडवांविषयीं

जें म्हटलें तें सयुक्तिक, प्रस्तुत कालाला योग्य, धर्मार्थ युक्त, मधुर व सत्य आहे. भीष्माच्या मताप्रमाणें माझेंहि म्हणणें सांगतों, तें ऐक. पांडवांचें वास्तव्य कोठें आहे याचा तूं विश्वासु व कुशल हेरांकडून शोध करीव व सांप्रत काय करणें हितावह आहे, याचा पूर्ण विचार करून योग्य व हितकर उपाय-योजनाहि कर. अरे बाबा, उत्कर्षाची इच्छा करणारानें सामान्य शत्रूचीहि उपेक्षा करूं नये. मग पांडवांसारख्या रणांत शस्त्रास्त्रनिपुण असलेल्या वीरां-विषयीं काय सांगावें !

यास्तव हे राजा, जोंवर महात्मे पांडव गुप्तवेषानें आपला अज्ञातवासांतील अवशिष्ट काल घालवीत आहेत व आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करून प्रकट झाले नाहींत, तोंवर तूं स्वतःचें व परराष्ट्राचें सैन्य व सामर्थ्य किती आहे, हें पूर्णपणें समजून घे. अनुकूल काल प्राप्त होतांच धर्मात्म्या पांडवांचा उदय होईल, यांत संशय नाहीं. प्रतिज्ञेंतून पार पडलेले ते महाबलाढ्य महात्मे पांडुपुत्र स्वपराक्रमानें फार मोठा उत्साह धारण करतील. यास्तव हे दुर्योधना, स्वतःचें सैन्य, सामर्थ्य, कोश व राजनीति यांचा पूर्ण विचार कर. शत्रूपेक्षां तुझें बल व कोश जर हीन असेल, तर त्यांच्याशीं संधि कर आणि तुझें सैन्य व सामर्थ्य शत्रूहून अधिक असेल, तर तूं युद्धांत प्रवृत्त हो. पांडवांच्या उदयाचा काल येतांच, तुला हितावह होईल, अशाच राजनीतीचें अवलंबन कर.

अरे बाबा, तुझें स्वतःचें सामर्थ्य किती आहे, हें समजून घेतल्यावर तुला साह्य करणाऱ्या मित्रांचें व शत्रूंचें बल किती आहे तें पहा. त्याचप्रमाणें तुला अनुकूल व प्रतिकूल कोण व भीष्म-द्रोणांसारखे दोन्ही पक्षांस संमत कोण कोण आहेत, त्यांचें बल तुझ्याहून अधिक आहे, कमी आहे किंवा तुल्य आहे, हें जाणून त्यांतील संतुष्ट व असंतुष्ट सैन्य किती आहे हेंहि लक्षांत घे व त्याप्रमाणें शत्रूशीं संधि कर. साम, दान, भेद, दंड व खंडणी या पांच उपायांनीं शत्रूंचें नियमन करावें लागतें. बलाढ्य शत्रूला सत्कारादि सेवेनें अनुकूल करून घ्यावें. दुर्बलांना बलानें, मित्रांना सामानें व स्वसैन्याला प्रेमळ भाषण, मान, दान, वेतन इत्यादिकांच्या योगें वश करून घ्यावें, अशी नीति आहे. तूं स्वसैन्य व कोश यांची जर चांगल्याप्रकारें वृद्धि केलीस तर तुझा निःसंशय जय होईल. कितीहि बलाढ्य शत्रु उपस्थित झाला, तरी तूं त्यांच्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ होशील व सैन्य आणि सामर्थ्य यांनीं रहित असलेल्या पांडवांना तूं सहज जिंकशील. या

सर्वांचा पूर्णपणें विचार करून, क्षत्रियधर्माला अनुसरून तूं स्वकर्तव्य कर. म्हणजे हे नरेंद्रा, तूं योग्य कालीं दीर्घ सुखाला प्राप्त होशील. ४. ४. २९.

अध्याय ३० वा.

[१ कीचकाचें निधन ऐकून त्रिगर्तानें विराटनगरीवर चाल करून जाण्यास कौरवांना केलेली प्रेरणा. २ दक्षिण भागातील विराटाच्या गायींचें हरण.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, कृपाचार्यांचें हें भाषण ऐकून त्रिगर्तांचा बलवान् राजा रथाधिपति सुशर्मा त्या कालाला उचित असें वचन मोठ्या त्वरेनें बोलला— "पूर्वी मत्स्य, शाल्व व विराटाचा सारथि कीचक यांनीं आम्हांला वारंवार पीडा दिली आहे." इतकें बोलून त्या त्रिगर्तानें बलाढ्य कौरवस्वामी भीष्म समीप असतांना कर्णाकडे पाहून बंधूंसह बसलेल्या दुर्योधनाला पुढें असें म्हटलें—"हे राजा, पूर्वी जेव्हां पराक्रमी मत्स्यराजानें आपल्या राष्ट्राला वारंवार पीडा दिली, तेव्हां बलाढ्य कीचक त्याचा सेनापति होता. तो क्रूर, असहिष्णु, दुष्टात्मा, पृथ्वीवर पराक्रमामध्यें प्रसिद्ध, निर्दय व पापी होता. पण आतां गंधर्वांनीं त्याचा वध केला आहे. त्यामुळें विराटराजा निराश्रय व निरुत्साह झाला असेल ! यास्तव त्या विराटनगरीवर चाल करून जावें असें माझें मत आहे; तें जर तुम्हां सर्व कौरवांना व महात्म्या कर्णाला रुचत असेल तर या कार्याला हाच योग्य काल आहे. कालक्षेप करणें बरें नाहीं.

हे राजन्, विपुल धनधान्यांनीं समृद्ध असलेल्या त्या मत्स्यदेशावर चाल करून जाऊन आपण त्या राष्ट्रांतून विविध रत्नें व धन घेऊन येऊं. आपण विराटाचे ग्राम आणि राष्ट्रें यांचें विभागशः हरण करूं. अथवा त्याच्या नगरीला पीडा देऊन बलात्कारानें हजारों सुलक्षणी धेनूंचें हरण करून आणूं. हे राजा, कौरव, त्रिगर्त व इतर सर्व योद्धे यांना एकत्र जमवून आपण आज त्यांच्या सर्व गायींचें हरण करून आणूं, आपल्या सैन्याचे विभाग करून त्यांच्या सर्व सैन्याचा संहार करूं आणि याप्रमाणें त्या विराटाला हतबल करून आपल्या वश करून घेऊं. क्षत्रियधर्मानें त्याला वश केलें म्हणजे आम्ही त्रिगर्त सुखानें राहूं व तुम्हां कौरवांच्या सामर्थ्याचीहि निःसंशय वृद्धि होईल."

हे भारता, सुशर्म्याचें तें भाषण संपतांच कर्ण मोठ्या उत्साहानें दुर्योधनाला म्हणाला—"हे राजा, या त्रिगर्तानें प्रस्तुत कालाला उचित व आम्हांला

हितकर असाच हा सुविचार सांगितला आहे. यास्तव आपण सेना सज्ज करून विभागानें किंवा एकत्र तुला जसें योग्य वाटेल त्याप्रमाणें सत्वर जैत्रयात्रा करूं या. हे निष्पापा, हा आम्हां सर्वांचा पितामह महाज्ञानी भीष्म, आचार्य द्रोण व शारद्वत कृप, यांचा विचार घेऊन त्यांची जशी संमति असेल, त्याप्रमाणें त्या समृद्ध विराटनगरीवर आपण त्वरित चाल करून जाऊं या. हे राजा, धन, सैन्य व सामर्थ्य यांनीं हीन झालेल्या त्या पांडवांशीं आपल्याला आतां काय करावयाचें आहे! जेथून परत येणेंहि शक्य नाहीं, अशा कोठें तरी दूरदेशीं ते गेले असावेत किंवा कदाचित् यमसदनींहि गेले असतील. यास्तव आतां आपण त्यांचा विचारच सोडून देऊं व त्यांच्या विचारानें उद्विग्न न होतां विराटनगरीवर चाल करून जाऊं आणि तेथून विविध प्रकारचें धन व धेनु यांचें हरण करून आणूं.

हे जनमेजया, वैकर्तन कर्णाचें हें वचन कानीं पडतांक्षणीं राजा दुर्योधनानें आपल्या आज्ञेंत असणाऱ्या अनुजाला आज्ञा केली. तो म्हणाला—" हे दुःशासना, भीष्मादि वृद्धांचा विचार घेऊन सत्वर सेना सज्ज कर आणि सैन्याचा यथायोग्य विभाग करून उत्तर किंवा दक्षिण यांतील ज्या दिशेकडे जाण्याचें ठरेल त्याप्रमाणें कौरवांसह त्या दिशेकडे जाण्यास सिद्ध व्हा. महारथ सुशर्म्याला सर्व त्रिगर्तांसह आपलें सर्व सैन्य घेऊन उद्दिष्ट दिशेकडे जाऊं दे. तो आपल्या सैन्यांसह मत्स्यनगरींत आमच्या एक दिवस आधीं जाऊन पोंचेल आणि आपण त्याच्या मागून दुसऱ्या दिवशीं तेथें जाऊं. त्रिगर्तानें त्या विराटनगरीवर चाल करून गोपालांपासून विपुल गोधन घ्यावें व आपणहि आपल्या सैन्याचा विभाग करून सर्व लक्षणांनीं युक्त अशा एक लक्ष धेनूंचें हरण करूं."

(२) राजा, याप्रमाणें संकल्प करून ते सर्व महाबलाढ्य वीर रथांत बसून विपुल सैन्यासह हस्तिनापुराच्या आग्नेय दिशेकडे निघाले. सूड घेण्याची इच्छा करणारे ते त्रिगर्त गोहरण करण्यासाठीं आषाढ कृष्ण सप्तमीस विराटनगरींत जाऊन पोंचले आणि दुसऱ्या दिवशीं अष्टमीस सर्व कौरवांनीं एकत्र जमून हजारों धेनूंचें हरण केलें. ४. ४. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ त्रिगर्तानीं केलेल्या गोहरणाचा वृत्तान्त गोपांच्या मुखानें ऐकून सैन्य व पांडव यांसह विराटाची त्रिगर्तावर चाल.]

(१) **वैशंपायन**—हे महाराजा, इकडे मत्स्यदेशांतील त्या उत्तम नगरींत कपटवेष धारण करणारे अमित तेजस्वी महात्मे पांडव भूपति विराटाच्या राजमंदिरांत राहून स्वीकारलेलीं कामें करीत असतां प्रतिज्ञेचें वर्ष पुरें होत आलें. शत्रूंचा नाश करणारा पराक्रमी विराटराजा कीचकांचा वध झाला असतांहि उद्विग्न झाला नाहीं. त्यानें कुंतीपुत्र युधिष्ठिर कीचकाप्रमाणेंच आपला विजय करणारा आहे, असें मानिलें. त्यानंतर पांडवांच्या अज्ञातवासाच्या तेराव्या वर्षाच्या शेवटीं त्रिगर्ताधिपति सुशर्म्यानें विराटाच्या गोधनाचें हरण केलें. तेव्हां धेनूंचें रक्षण करणारा गोप अतिशय त्वरेनें नगरांत आला व कुंडलें धारण करणारा तो गोपाल मत्स्यराजाला पहातांच रथांतून खालीं उतरला.

सभेमध्यें कुंडलें व बाहुभूषणें धारण करणाऱ्या शूर योद्ध्यांनीं, मंत्र्यांनीं व महात्म्या पांडवांनीं परिवेष्टित होऊन बसलेल्या आणि राष्ट्राची वृद्धि करणाऱ्या विराटराजापाशीं तो गोप आला आणि राजाच्या समीप जाऊन प्रणामपूर्वक नम्रपणें म्हणाला—"हे महाराज, त्रिगर्तानीं युद्धामध्यें बांधवांसह आम्हां सर्वांचा पराभव करून तुझ्या एक लक्ष धेनूंचें हरण केलें व ते आतां त्यांस आपल्या देशाकडे नेत आहेत. यास्तव हे राजेंद्रा, ते दूर जाण्याच्या पूर्वीच तूं आपलें गोधन पुनः प्राप्त करून घे. त्याचा नाश होऊं देऊं नको."

गोपाचें हें वचन ऐकतांच त्या विराटराजानें मत्स्यदेशांतील रथ, गज, अश्व यांनीं युक्त असलेलें विस्तीर्ण सैन्य सज्ज केलें. राजे व राजपुत्र यांनीं चकाकणारीं पोलादी व लोखंडी कवचें धारण केलीं. तीं तप्त सुवर्णासारखीं देदीप्यमान, शूरांनीं धारण करण्यास योग्य व विचित्र होतीं. विराटाचा प्रिय भ्राता जो शतानीक त्यानें सुवर्णपटलानें आच्छादित असलेलें लोखंडाचें दृढ व मंगलकारक कवच धारण केलें. शतानीकाचा कनिष्ठ भ्राता जो मदिराक्ष, त्यानें शंभर सूर्य, शंभर चक्रें, शंभर चंद्र व शंभर नेत्राकार पद्में यांनीं सुशोभित केलेलें पोलादी कवच चढविलें.

मत्स्यराजा विराटानें अभेद्य कवच धारण केलें. शंभर सुवासिक कमलें पसरलीं असतां, त्यांनाहि व्यापून टाकील इतकें तें कवच विशाल होतें. सूर्यदत्तानें

सूर्यप्रभेसारखें तेजस्वी सोनेरी कवच अंगांत घातलें. विराटाचा ज्येष्ठ पुत्र जो शंख त्यानें शंभर नेत्रांनीं चित्रित केलेलें वज्रासारखें दृढ व शुभ्र कवच चढविलें. त्याचप्रमाणें अनेक महारथांनीं शेकडों भिन्न भिन्न कवचें धारण केलीं आणि ते सर्व शत्रूंवर प्रहार करणारे देवस्वरूपी महारथ योद्धे शुभ्र, शोभिवंत व विशाल रथांवर आरूढ झाले. नंतर सूर्य व चंद्र यांच्यासारखी प्रभा असलेल्या सुवर्णयुक्त दिव्य रथावर मत्स्यराजाचा महाप्रतापशाली ध्वज उभारला. तेव्हां इतरहि शूर क्षत्रियांनीं आपापल्या रथांवर सुवर्णानें भूषविलेले विविध आकारांचे अनेक ध्वज रोविले.

तेव्हां हे भारता, विराटराजा आपल्या कनिष्ठ भ्रात्याला म्हणाला—" हे शतानीका, आपल्या आश्रयास असलेले कंक, बल्लव, तंतिपाल व ग्रंथिक हे चौघे वीर्यवान् पुरुष निःसंशय युद्ध करतील, असें मला वाटतें. यास्तव त्यांना ध्वज व पताका यांनीं युक्त असलेले रथ, दृढ, मृदु व विचित्र कवचें आणि आयुधें द्या. ते सर्व हत्तीच्या सोंडेसारख्या व वीरांना शोभणाऱ्या अवयवांनीं युक्त आहेत. ते आपल्या अंगावर कवचें चढवून आयुधें धारण करोत. ते युद्ध करणार नाहींत, असें मला वाटत नाहीं. "

मत्स्यराजाचें हें वचन ऐकतांच शतानीकानें तत्परतेनें सहदेव, युधिष्ठिर, भीम व नकुल या चौघां पांडुपुत्रांना पृथक् पृथक् रथ देण्याची आज्ञा केली, तेव्हां त्या राजनिष्ठ सारथ्यांनीं राजाज्ञेनुसार चार रथ सज्ज केले. विराटाची ही आज्ञा ऐकून ते पुण्य कर्मे करणारे पांडव अतिशय हृष्ट झाले व त्या परंतप राजानें त्यांना जीं दृढ, मृदु व विचित्र कवचें पाठविलीं होतीं, तीं त्यांनीं धारण केलीं. नंतर ते पुरुषश्रेष्ठ आयुधांनीं सज्ज झाले व उत्तम अश्वयुक्त सुवर्ण रथावर आरूढ झाले, आणि शत्रुसैन्यांचा नाश करणारे, गुप्तरूपानें रहाणारे, युद्धविशारद व शूर असलेले ते चारी भ्राते विराटराजाच्या मागोमाग चालले.

त्यावेळीं ज्यांच्या गंडस्थलांतून मद गळत आहे असे मदोन्मत्त, सुंदर दंतांनीं युक्त व साठ वर्षांचे तरुण गजेंद्र राजाच्या मागोमाग जणु काय गतिमान् प्रचंड पर्वतासारखेच चालले होते.

हे राजा, त्या मत्स्याधिपतीचे युद्धकुशल, सदाचारी व प्रसन्नचित्त मुख्य वीर आठ हजार रथ, दहा हजार गज, साठ हजार अश्व व दोन लक्ष पायदळ इतक्या सैन्यासह विराटाला अनुसरले. हे भरतर्षभा, विराटराजाची गज, अश्व

रथ, दृढ आयुधें व असंख्य लोकसमुदाय यांनीं युक्त असलेली ती सेना गार्यींच्या पावलांचीं चिह्नें पहात वेगानें चालली. त्यावेळीं ती चपल सेना अतिशय शोभली. ४. ४. ३१.

अध्याय ३२ वा.

[१ मत्स्य व त्रिगर्त यांचें तुमुल युद्ध.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, सूर्य अस्तास जाण्याच्या पूर्वींच सैन्याची व्यूह रचना करून ते सर्व शूर मत्स्यवीर नगरांतून बाहेर पडले व त्रिगर्तांच्या समीप जाऊन भिडले. तेव्हां गार्यींचें हरण करणारे त्रिगर्त आणि गार्यींना परत नेऊं इच्छिणारे मत्स्य यांचें तुमुल युद्ध सुरू झालें. ते महाबलाढ्य वीर परस्परांवर प्रहार करूं लागले. त्यावेळीं कुशल माहुतांनीं चालविलेल्या मदोन्मत्त प्रचंड हत्तीवर मुख्य मुख्य योद्धे आरूढ झाले होते. त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे करणारा घोर संग्राम झाला. त्यांनीं परस्परांचा संहार करून यमलोकाची वृद्धि केली. सूर्यास्ताच्या समयीं पायदळ, रथ, हत्ती, घोडेस्वार, यांच्या अलोट समुदायांनीं परस्परांवर प्रहार करून संहार केला. तेव्हां त्यांचें तें युद्ध देवासुरांच्या संग्रामाप्रमाणें भासलें.

राजा, तीं दोन्ही बलाढ्य सैन्यें परस्परांशीं भिडलीं असतां भूमीवरून इतकी धूळ उडाली कीं, त्यानें अंतरिक्षापर्यंत कांहीं दिसेनासें झालें. सैन्यानें उधळलेल्या धूलीमुळें आकाशांतील पक्षी भूमीवर पडले. अतिशय तीक्ष्ण अग्रें असलेल्या, विद्युल्लतेसारख्या चकचकित सुवर्णपुंखयुक्त शरांनीं आदित्याला झांकून टाकिलें. योद्ध्यांच्या हातांतून सुटणारे सुवर्णपृष्ठयुक्त तीक्ष्ण बाण एकमेकांवर घांसून त्यांतून जीं किटाळें उडालीं, त्यांनीं अंतरिक्ष काजव्यांनीं युक्त झाल्यासारखें शोभलें. दोन्ही हातांनीं शरवृष्टि करणाऱ्या व शत्रूवर तुटून पडणाऱ्या त्या धनुर्धर लोकवीरांच्या हातांतील सुवर्णपृष्ठयुक्त धनुष्यें या हातांतून त्या हातांत जाऊं लागलीं.

रथ रथांशीं, पायदळ पायदळांशीं, घोडेस्वार घोडेस्वारांशीं, हत्ती हत्तींशीं, भिडले. ते क्षुब्ध झालेले वीर तरवारी, पट्टे, प्रास, शक्ति, तोमर इत्यादि विविध शस्त्रांनीं परस्परांचा वध करूं लागले. पण परिघांसारखे बाहु असलेले व समरांगणांत एकमेकाला मारणारे ते वीर परस्परांच्या शूर योद्ध्यांचा पराभव करूं शकले नाहींत.

राजा, त्या रणभूमीवर छिन्नभिन्न झालेलीं व धुळीनें माखलेलीं असंख्य शिरें पडलीं होतीं. त्यांतील कांहीं सुंदर नासिकांनीं युक्त होतीं, कांहींचे वरले ओंठ तुटून मुख उघडलें होतें, कांहींचे अलंकारयुक्त केंस पसरले होते. कित्येक कुंडलांनीं भूषित झालेलीं होतीं. क्षत्रियांच्या धिप्पाड मृत देहांनीं भूमि झांकून गेली. शरांनीं छिन्न भिन्न झालेलीं व अवयव तुटलेलीं तीं शरीरें शाखा तोडलेल्या विशाल शालवृक्षासारखीं दिसत होतीं. सर्पशरीरासारख्या दीर्घ व चंदनाची उटी लावलेल्या बाहूंनीं आणि कुंडलांनीं युक्त असलेल्या मस्तकांनीं तें रणांगण व्याप्त झालें होतें. त्या सैन्यांतील रथी, घोडेस्वार व पायदळ यांनीं परस्परांवर केलेल्या शस्त्रप्रहारांनीं जो रक्तप्रवाह वाहूं लागला, त्यानें त्या भूमीवरील उडणारी धूळ भिजून ती शांत झाली व तो घोर संग्राम अमर्याद होऊन योद्धे मूर्च्छित झाले. अंतरिक्षांत संचार करणारे बलाढ्य पक्षी भयंकर शरवृष्टीनें कंपित होऊन ध्वजाग्रांवर येऊन बसले. अंतरिक्ष बाणांनीं आच्छादित झाल्यामुळें त्यांच्या गतीला निरोध होऊं लागला.

राजा, विराटाचा कनिष्ठ भ्राता जो शतानीक, त्यानें शंभर व विशालाक्षानें चारशें योद्ध्यांना मारून त्या दोघां महारथांनीं त्रिगर्तांच्या प्रचंड सैन्यांत प्रवेश केला. त्या बलवान् वीरांनीं तुमुल युद्ध केलें. रथावर रथ आदळले. ते वीर शत्रूंचे केंस धरून त्यांस ओढूं लागले, नखांनीं परस्परांना विदीर्ण करूं लागले. याप्रमाणें अतिशय क्षुब्ध होऊन बाहुयुद्ध करीत असतां ते दोघेहि मूर्छित झाले. तेव्हां तत्काल सूर्यदत्त पुढ्न व मदिराक्ष मागून त्या सैन्यांत शिरला आणि घनघोर युद्ध सुरू झालें. विराटानें त्या संग्रामांत पांचशें रथ, आठशें अश्व व पांच महारथ, यांचा संहार केला. तो श्रेष्ठवीर रथांत बसून विविध मार्गांनीं त्या रणभूमीवर संचार करीत सुवर्णरथांत बसलेल्या त्रिगर्तांच्या सुशर्माराजावर चालून गेला. तेव्हां गोठ्यांतील बलाढ्य वृषभ जसे डुरकण्या फोडतात, त्याप्रमाणें त्या दोघां महाबलाढ्य महात्म्यांनीं परस्परांस पाहून गर्जना केली. हे राजा, त्यावेळीं युद्धाचा मद चढलेल्या सुशर्म्यानें नृपश्रेष्ठ मत्स्यराजाशीं रथानें द्वंद्वयुद्ध आरंभिलें. रथारूढ झालेल्या त्या दोघां वीरांनीं परस्पराभिमुख होऊन मेघांतून होणाऱ्या जलवृष्टीप्रमाणें शरांचा वर्षाव केला. ते दोघेहि असहिष्णु योद्धे क्षुब्ध झालेले असून अस्त्रविद्येंत निष्णात व तीक्ष्ण बाण, खड्ग, शक्ति आणि गदा यांनीं युक्त होते.

विराटराजानें सुशर्म्याला दहा बाणांनीं व त्याच्या चार अश्वांना पांच पांच

शरांनीं वेध केला. त्याचप्रमाणें परम-अस्त्रवेत्त्या युद्धदुर्मद सुशर्म्यानें मत्स्यराजाला पन्नास तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. त्यांच्या या भयंकर संग्रामानें सर्व सैन्य धूलीनें आच्छादून गेलें आणि विराट व सुशर्मा यांच्या सैन्याला स्वकीय व परकीय कोण, हेंहि ओळखतां येईनासें झालें. ४. ४. ३२.

अध्याय ३३ वा.

[१ युद्धांत सुशर्म्यानें केलेलें विराटाचें ग्रहण. २ युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें भीमानें सुशर्म्याला जिकून विराटाची केलेली मुक्तता, सुशर्म्याचें ग्रहण. ३ युधिष्ठिरानें त्याची निर्भत्सनापूर्वक केलेली मुक्तता.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, त्यावेळीं दाही दिशा धूलीनें आच्छादून गेल्या व रात्रीचा अंधकारहि पसरला. त्यामुळें तें परस्परांवर प्रहार करणारें सैन्य चंद्रोदय होईपर्यंत युद्ध थांबवून स्वस्थ उभें राहिलें. पण ती कृष्णपक्षांतील सप्तमी असल्यामुळें चंद्रोदय होतांच सर्व अंधकाराचा नाश झाला व ती स्वच्छ प्रकाशयुक्त रात्र पाहून क्षत्रियांना युद्ध करण्यास अतिशय उत्साह आला. त्या शीतल चंद्रप्रकाशांत त्यांचें पुनः घोर युद्ध झालें.

त्यानंतर त्रिगर्तांचा राजा सुशर्मा आपल्या कनिष्ठ भ्रात्यांसह सर्व रथसमुदायांनीं युक्त होऊन मत्स्याधिपावर धांवून गेला. ते दोघे क्रुद्ध झालेले क्षत्रिय भ्राते हातांत गदा घेऊन रथांतून उतरले आणि मोठ्या वेगानें शत्रूवर तुटून पडले. त्याचप्रमाणें त्यांचीं क्रुद्ध झालेलीं सैन्यें गदा, तलवारी, परशु, प्रास, तीक्ष्ण धारांचे भाले, इत्यादि विविध शस्त्रांनीं परस्परांवर प्रहार करूं लागलीं. त्रिगर्ताधिपति सुशर्म्यानें मत्स्यराजाच्या सर्व सैन्याला जर्जर करून जिंकिलें व तो दुरात्मा पराक्रमी विराटावर धांवून गेला. त्या वीरानें विराटाच्या रथाचे दोन्ही अश्व आणि त्याच्या मागें असणारे दोघे राजरक्षक या सर्वांचा पृथक् पृथक् वध करून त्या विरथ झालेल्या मत्स्यराजाला जिवंत धरिलें आणि प्रथमच सासरीं जातेवेळीं रडणाऱ्या बालवधूला जसें ओढून वाहनांत बसवावें, त्याप्रमाणें त्या विराटराजाला आपल्या रथांत घालून तो सुशर्मा मोठ्या वेगानें निघाला. याप्रमाणें विरथ झालेल्या बलाढ्य विराटराजाला शत्रूनें बद्ध करून नेलें असतां त्रिगर्तांनीं हतबल केलेलें मत्स्यराजाचें सैन्य भयभीत होऊन मोठ्या त्वरेनें पळूं लागलें.

(२) राजा जनमेजया, अशा प्रकारें तें सैन्य त्रस्त झालें असतां कुंतीपुत्र युधिष्ठिर शत्रुनाशक महाबाहु भीमसेनाला म्हणाला—"हे वीरा, त्रिगर्त सुशर्मा मत्स्यराजाला बांधून नेत आहे, त्याला सत्वर सोडीव. तो राजा शत्रूंच्या स्वाधीन न होवो. हे भीमसेना, आपण त्याच्या गृहांत सुखानें राहिलों आहों. त्यानें आपला सर्व प्रकारें सत्कार केलेला आहे. यास्तव यावेळीं त्याच्या या ऋणांतून मुक्त होणें हें तुझें कर्तव्य आहे."

भीमसेन—हे धर्मराजा, तुझ्या आज्ञेप्रमाणें मी आतां त्या मत्स्याधिपाला सोडवितों व शत्रूंशीं युद्ध करणाऱ्या माझें अचाट कर्म तुम्हांला दाखवितों. स्वबलाचा आश्रय करून तुम्ही तिघेहि भ्राते एका बाजूला स्वस्थ बसून आज माझा पराक्रम पहा. हा येथें एखाद्या गदेसारखा शाखायुक्त विशाल महावृक्ष दिसत आहे. तो उपटून मी त्याच्या प्रहारानें सर्व शत्रूंना पळवून लावितों.

हे पांडवेया, असें बोलून एखाद्या मत्त गजाप्रमाणें त्या वृक्षाकडे पहाणाऱ्या आपल्या वीर भ्रात्याला धर्मराज युधिष्ठिर म्हणाला—" भीमसेना, असें साहस करूं नको. तो वृक्ष आपल्या जागींच राहूं दे. तूं वृक्ष उपटून अतिमानुष कर्म करूं लागलास तर सर्व लोक 'हा भीम आहे' असें तत्काल ओळखतील. यास्तव बा भीमा, तूं धनुष्य, खड्ग, शक्ति, परशु किंवा अन्य एखादें आयुध घेऊनच मनुष्यासारखें युद्ध कर. ज्यायोगें तुला कोणी ओळखणार नाहीं, असें शस्त्र घेऊन या भूपतीला शत्रूच्या हातून सत्वर मुक्त कर. महाबलवान् नकुल-सहदेव तुझ्या रथचक्राचें रक्षण करतील. त्यांच्यासह तूं समरांगणांत युद्ध करून मत्स्यराजाला सोडीव."

राजा, युधिष्ठिराचें हें वचन ऐकतांच महाबलाढ्य भीमसेन श्रेष्ठ धनुष्य धारण करून जलपूर्ण मेघ जशी जोराची पर्जन्यवृष्टि करितो, तसा अतिशय वेगानें शरवृष्टि करूं लागला. तो वीरश्रेष्ठ भीम भयंकर कर्में करणाऱ्या सुश-र्म्यावर धांवून गेला आणि विराटाकडे पाहून व त्याला 'हे साधो,' असें संबोधून सुशर्म्याला 'थांब थांब,' असें म्हणाला. तेव्हां त्यानें मागें वळून पाहिलें व आपल्या मागून 'थांब, थांब,' असें बोलणारा कालांतक यमासारखा पुरुष येत असलेला पाहून तो सचिंत झाला. लगेच तो रथिश्रेष्ठ सुशर्मा हातांत धनुष्य घेऊन आपल्या भ्रात्यांसह परत फिरला आणि 'हा आतां माझें युद्ध-कौशल्य पाहो व मी याचें शौर्य पाहीन,' असें म्हणून तो पुनः युद्धांत प्रवृत्त

ाला. त्याबरोबर इतरहि सर्व रथी मागें वळले व त्यांचें तुमुल युद्ध सुरू झालें. ीमसेनानें त्रिगर्तांचे रथी, गज, अश्व व पायदळ यांचे सहस्रावधि संघ व उग्र ानुष्यें धारण करणारे शूर योद्धे या सर्वांचा विराटाच्या समक्ष संहार करून ाकला. याप्रमाणें त्या महात्म्या भीमानें हातांत गदा घेऊन शत्रुसैन्याचा ुव्वा उडविला असतां युद्धदुर्मद सुशर्मा आपलें किती सैन्य मारलें गेलें याचा वेचार करूं लागला. ‘ ज्याअर्थी माझा भ्राता या सैन्यामध्यें कोठें दिसत नाहीं, याअर्थी त्याचा वध होऊन अपरिमित सैन्याचाहि निःसंशय नाश झाला असावा. ’ असें बोलून सुशर्म्यानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढिलें आणि तीक्ष्ण ाणांची वृष्टि केली. इकडे पांडवांनीं आपले रथ त्रिगर्तांच्या सैन्याकडे वळवि- ठेले आहेत, असें पहातांच विराटाच्या सर्व सैन्यानें आपापले अश्व रणांगणा- कडे फिरविले व ते सर्व शत्रूचा प्रतिपराभव करूं इच्छिणारे मत्स्यवीर दिव्य अस्त्रांचा वर्षाव करूं लागले. विराटाचा पुत्र अतिशय क्रुद्ध होऊन अद्भुत ुद्ध करूं लागला.

कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें शत्रूंचे एक सहस्र योद्धे मारले. भीमानें सात सहस्र ीरांना यमलोक दाखविला. नकुलानें बाणवृष्टि करून सातशें व प्रतापवान् सहदेवानें युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें तीनशें सैनिकांचा वध केला. याप्रमाणें त्रिगर्तांच्या प्रचंड सैन्याचा निःपात करून महारथ युधिष्ठिर त्वरेनें सुशर्म्यावर ांवून गेला व त्यावर शरांचा वर्षाव करूं लागला. तेव्हां सुशर्म्यानें नऊ ाणांनीं युधिष्ठिराला व त्याच्या चार अश्वांना चार चार बाणांनीं तत्काल ंध केला.

राजा, त्यानंतर वेगवान् कुंतीपुत्र वृकोदर पुढें झाला व त्यानें सुशर्म्याच्या अश्वांना तीक्ष्ण बाणानें मारून त्याच्या पृष्ठरक्षकांचा वध केला आणि याच्या सारथ्याला रथावरून खालीं पाडिलें. तेव्हां विराटाचा शूर भ्राता थचक्ररक्षक मदिराक्ष विरथ झालेल्या सुशर्म्यावर धांवून गेला व त्यानें प्रहार ेला, तेव्हां तो रथाचा त्याग करून पळूं लागला. तें पहातांच विराटानें सुशर्म्याच्या रथांतून खालीं उडी टाकिली व त्या त्रिगर्ताधिपाचीच गदा घेऊन ो वीर त्याचा पाठलाग करूं लागला. विराटराजा वृद्ध असूनहि हातांत गदा ेऊन हर्षातिरेकानें एखाद्या तरुणाप्रमाणें त्या रणक्षेत्रांत उत्साहानें फिरूं लागला.

त्रिगर्ताधिपति सुशर्मा पळत असलेला पाहून भीम त्याला म्हणाला—“ हे क्षत्रियपुत्रा, परत फिर. युद्धांतून पळून जाणें तुला युक्त नाहीं. अरे, अशाच

पराक्रमानें का तूं गार्यींचें बलानें हरण करणार ? आपल्या अनुचरांस शत्रुसमूहांत सोडून तूं निघून कसा जात आहेस ?"

राजा, भीमाचें हे मर्मभेदक वचन ऐकतांच तो रथाचा स्वामी सुशर्मा परत फिरला व भीमाला 'थांब, थांब,' असें बोलून त्याच्यावर वेगानें धांवून गेला. त्यावेळीं त्याचा जीव घेण्याची इच्छा करणारा भयंकर पराक्रमी भीमसेनहि रथांतून उतरून निर्भयपणें सुशर्म्यावर तुटून पडला. त्यावेळीं सिंह जसा क्षुद्र हरिणीचा पाठलाग करितो, त्याप्रमाणें तो वीर्यवान् भीम त्रिगर्तेश्वराच्या मागें धांवला. त्यानें सुशर्म्याचे केंस धरून त्याला ओढिलें व क्रोधानें त्याला भूमीवर जोरानें आपटिलें. नंतर वेदनांनीं विह्वल झालेल्या त्याच्या मस्तकावर लत्ताप्रहार करून त्या महाबाहु भीमानें गुडघे व हाताच्या मुष्टि यांचे आघात केले. तेव्हां त्या भयंकर प्रहारांनीं पीडित झालेला तो सुशर्माराजा मूर्च्छित झाला. याप्रमाणें त्रिगर्तांचा महारथ राजा विरथ होऊन शत्रूंच्या हातीं सांपडला असतां त्याचें सर्व सैन्य भयाकुल होऊन पळत सुटलें.

राजा जनमेजया, त्यावेळीं महारथ पांडुपुत्रांनीं विराटाच्या सर्व धेनु परत वळविल्या आणि सुशर्म्यानें लुटलेलें सर्व धनहि त्याला जिंकून त्याच्यापासून परत घेतलें. नंतर ते अकार्याविषयीं लज्जा बाळगणारे, नियतव्रत व स्वतःच्या बाहुबलाचा आश्रय करणारे महात्मे पांडव विराटाच्या क्लेशांचा परिहार करून त्याच्या समीप येऊन उभे राहिले.

तेव्हां भीमसेन युधिष्ठिराकडे पाहून व विराटाला उद्देशून सामान्यतः दोघांनाहि 'राजा' असें संबोधून म्हणाला—"हा दुराचारी सुशर्मा माझ्या हातून जिवंत सुटणें मला योग्य दिसत नाहीं. परंतु हा राजा सतत दयाळु असल्यामुळें माझा कांहीं उपाय नाहीं."

असें बोलून पृथापुत्र वृकोदरानें त्या त्रिगर्तांच्या राजाची मानगुटी धरून त्याला ओढीत आणिलें व पराधीन झालेल्या त्याला दोरीनें दृढ बांधिलें. नंतर धूलीनें माखलेल्या व संज्ञाशून्य झालेल्या त्या राजाला रथांत घालून रणांगणाच्या मध्यभागीं असलेल्या युधिष्ठिरापाशीं आणिलें आणि त्याला दाखविलें.

(३) त्या नराधिप सुशर्म्याची ती दीन अवस्था पाहून पुरुषव्याघ्र धर्मराजाच्या मनांत दया उत्पन्न झाली व तो रणांगणांत शोभणाऱ्या भीमाला हंसून म्हणाला—"हे वीरा, या नराधमाला सोडून दे. राजा अवध्य आहे."

युधिष्ठिराची ही आज्ञा ऐकतांच भीम महाबलाढ्य सुशर्म्याला म्हणाला—" हे मूढा, तुला जर जिवंत रहाण्याची इच्छा असेल, तर मी काय सांगतों तें ऐक. 'मी दास आहें,' असें जर तूं लोकसभेंत व राजसमुदायांत येऊन बोलशील तर मी तुला जिवंत सोडीन. युद्धांत जिंकलेल्या राजांना जीवदान देण्याचा हाच नियम आहे. "

भीमाचें हें भाषण ऐकून त्याचा ज्येष्ठ भ्राता त्याला प्रेमानें म्हणाला—" हे आयुष्मन्, तुला जर आमचें म्हणणें मान्य असेल तर तूं या अधमाला सोड. हा विराटराजाच्या दासभावाला प्राप्त झाला आहे. त्याला आतां सोडून दे."

भीमाला असें बोलून धर्मराज सुशर्म्याकडे वळून म्हणाला—"हे सुशर्मन्, आम्हीं तुला मुक्त केलें आहे. आतां तूं दास नाहींस, जा आणि पुनः असें कधींहि करूं नको." ४. ४. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१ त्या रात्रीं रणांगणांतच रहाणाऱ्या विराटानें पांडवांचा वित्तादिकांनीं केलेला सत्कार. २ पांडवांनीं केलेलें त्याचें अभिनंदन. ३ युधिष्ठिराच्या वचनावरून विराटनगरींत दूत पाठवून सूर्योदयसमयीं केलेली राजाची जयघोषणा.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, युधिष्ठिराचें तें वचन ऐकून लज्जित झालेला सुशर्मा अधोमुख झाला. त्याला बंधमुक्त केलें असतां तो विराटराजाजवळ आला व राजाला अभिवादन करून आपल्या नगरीकडे निघून गेला. याप्रमाणें सुशर्म्याला सोडून देऊन ते शत्रूंचा वध करणारे, पराक्रमी, नियतव्रत पांडव त्या समरांगणांतच रात्रभर सुखानें राहिले. त्यावेळीं विराटराजानें त्या अतिमानुष पराक्रम करणाऱ्या महारथ कौंतेयांना धन व मान देऊन त्यांचा मोठा सत्कार केला.

विराट म्हणाला—हे शूरहो, माझी ही सर्व संपत्ति व गज-अश्वादि रत्नें तुमचींच आहेत, असें समजून तुमच्या इच्छेप्रमाणें त्याचा खुशाल उपभोग घ्या. मी तुम्हांला अलंकृत केलेल्या कन्या व विविध प्रकारचें धन किंवा तुम्हांला जें कांहीं इष्ट असेल तें देतों. युद्धांमध्यें शत्रूंचा संहार करणाऱ्या हे वीरांनो, आज केवल तुमच्या पराक्रमानें मी शत्रूच्या हातून सुटलों व येथें

स्वस्थ चित्तानें बसण्यास समर्थ झालों. यास्तव तुम्हीच सर्व मत्स्यदेशाचे खरे स्वामी अहां.

(२) राजा, मत्स्याधिपति विराट असें बोलला असतां ते सर्व पांडुपुत्र युधिष्ठिराला पुढें करून हात जोडून पृथक् पृथक् असें म्हणाले—" हे भूपाला, तुझ्या या वचनाचें आम्ही अभिनंदन करितों. हे नृपश्रेष्ठा, आज तूं शत्रूच्या हातांतून मुक्त झालास, एवढ्यानेंच आम्हाला परम संतोष झाला आहे."

हें ऐकून हृष्ट झालेला महाबाहु विराटराजा युधिष्ठिराला पुनः म्हणाला—" हे द्विजश्रेष्ठा, ये, मी तुला मत्स्यदेशाचा राज्याभिषेक करितों. या पृथ्वीवर दुर्लभ असलेल्या कोणत्याहि वस्तूची तूं मनांत इच्छा करीत असलास तरी मी ती तुला देईन. आमचें जें कांहीं आहे, तें सर्व ग्रहण करण्यास तुम्ही योग्य अहांत.

हे वैयाघ्रपद्य विप्रेंद्रा, मी तुला प्रणाम करितों. माझ्या सर्व धेनु, रत्नें, सुवर्ण व इतर सर्व ऐश्वर्य यांचा तूंच अधिपति आहेस. तुझ्यामुळेंच मी आज माझें राज्य व संतति यांना पुनः पहात आहें. कारण मी जेव्हां शत्रूंच्या हातीं सांपडलों तेव्हां अतिशय भयभीत झालों होतों. पण तुमच्या सामर्थ्यामुळेंच त्यांच्या वश न होतां सुटून आलों."

तेव्हां युधिष्ठिर पुनः मत्स्यराजाला म्हणाला—हे मत्स्याधिपा, तुझ्या या मनोहर भाषणाचें मी अभिनंदन करितों. हे राजा, तूं दयाळु व प्रियवादी होऊन सतत सुखी हो. हे नृपश्रेष्ठा, तूं आतां अगोदर आपल्या दूतांना नगरांत पाठीव. तुझ्या आज्ञेनें ते तुझ्या सुहृदांना हें प्रिय वृत्त कळवून नगरामध्यें तुझ्या जयाची घोषणा करूं देत.

(३) युधिष्ठिराच्या वचनाप्रमाणें विराटराजानें दूतांना आज्ञा केली. मत्स्यराज म्हणाला—" हे दूतहो, तुम्ही नगरींत जाऊन माझ्या विजयाची घोषणा करा आणि मंगल वाद्यें व अलंकारांनीं मंडित झालेल्या गणिका यांच्यासह नगरींतील कुमारिका भूषणांनीं अलंकृत होऊन मला सामोऱ्या येवोत."

मत्स्यराजाची ही आज्ञा शिरसा वंद्य मानून ते हृष्टचित्त झालेले दूत मोठ्या त्वरेनें रात्रींच निघाले आणि सूर्योदयाच्या वेळीं नगरींत प्रवेश करून विराटराजाचा जयघोष करूं लागले. ४. ४. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ कौरवांचा विराटनगरींत प्रवेश, त्यांनीं केलेलें गोहरण. २ आक्रोश करणाऱ्या गोपाध्यक्षाचा राजसदनात प्रवेश, विराटपुत्राला गोहरणवृत्तकथन व युद्धाचें प्रोत्साहन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, मत्स्यराज विराट त्रिगर्तांवर चालून जाऊन आपलें गोधन परत मिळविण्याची इच्छा करीत असतां, इकडे अमात्यांसह दुर्योधन विराट नगरीच्या समीप आला. त्याच्याबरोबर भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, अश्वत्थामा, शकुनि, दुःशासन, विविंशति, विकर्ण, चित्रसेन, दुर्मुख, दुःशल व इतरहि महारथ होते. त्या सर्वांनीं मत्स्यदेशांत प्रवेश करून विराटराजाच्या गोपालांना पळवून त्याच्या सर्व गोधनाचें मोठ्या त्वरेनें हरण केलें. ते कौरव साठ सहस्र धेनूंच्या कळपाला प्रचंड रथसमूहानें सभोंवार वेढून, घेऊन चालले. त्या महारथांनीं गोपालांना ताडण केलें. त्यांच्या अंगावर भयंकर प्रहार केले. तेव्हां त्यांनीं फार मोठा आक्रोश केला. इतक्यांत भयभीत झालेला गोपाध्यक्ष सत्वर रथारूढ झाला व दुःखार्त होऊन आक्रोश करीत नगराकडे निघाला. राजधानींत प्रवेश करून तो राजमंदिरापाशीं आला व रथांतून उतरून हा वृत्तांत कथन करण्यासाठीं मोठ्या त्वरेनें आंत गेला.

(२) हे राजा, तेथें विराटराजाचा मानी पुत्र भूमिंजय त्याच्या दृष्टीं पडला. याच राजपुत्राचें उत्तर असेंहि दुसरें नांव होतें. त्या गोपाध्यक्षानें राष्ट्रांतील गोहरणाचें सर्व वृत्त त्याला निवेदन केलें. तो म्हणाला—" हे राजपुत्रा, तुझ्या साठ हजार धेनु कौरवांनीं हरण केल्या आहेत. यास्तव ऊठ व आपलें गोधन जिंकून परत आण. हे राष्ट्रवर्धना, आपल्या हिताकडे लक्ष देऊन तूं स्वतः सत्वर बाहेर पड. सर्व सेनेसह युद्धाला जाणाऱ्या विराटराजानें तुला या मत्स्यदेशाचा शून्यपाल[१] नेमिलें आहे. शिवाय तो पृथ्वीपति राजसभेंत ' माझा हा पुत्र मला सर्वथा अनुरूप व शूर आहे. तो कुलाची कीर्ति वाढविणारा, धनुर्विद्येंत प्रवीण व वीर आहे, ' अशी तुझी नेहमीं प्रशंसा करीत असतो. तेव्हां त्या नृपश्रेष्ठाचें भाषण आज तूं सत्य करून दाखीव. त्या कुरूंना जिंकून आपले श्रेष्ठ पशु परत मिळीव. आपल्या भयंकर शरांच्या तेजानें व धनुष्यापासून सुटलेल्या सुवर्ण-

---

१ जो एकटा सामर्थ्यवान् पुरुष वीररहित नगराचें रक्षण करितो, त्याला शून्यपाल म्हणतात.

पुंखयुक्त नतपर्व बाणांनीं शत्रूच्या सैन्याचा नाश कर. दोन टोकें हींच जिचीं तारा जोडण्याचीं स्थानें आहेत, प्रत्यंचा हीच जिची तार आहे, धनुष्याची कांब हाच जिचा दंड आहे व बाण हेच जिच्यांतून निघणारे स्वर आहेत, अशी आपली भयंकर नाद करणारी धनुष्यरूपी वीणा तूं आज शत्रूंमध्यें वाजीव. आपल्या रथाला रजतासारखे शुभ्र अश्व जोडून त्यावर सुवर्णाचा सिंहाकार ध्वज उभार.

हे प्रभो, शीघ्र वेध करणाऱ्या तुझ्या हातांतून सुटलेले व राजांच्या मार्गाचा निरोध करणारे सुवर्णपृष्ठयुक्त तीक्ष्ण बाण आज सूर्याला झांकून टाकोत. हे राजपुत्रा, इंद्र जसा असुरांना जिंकतो, तसा तूं रणामध्यें सर्व कौरवांना जिंकून महद्यश मिळीव आणि आपल्या नगरींत पुनः प्रवेश कर. अजिंक्य वीरांतील श्रेष्ठ धनंजय जसा पांडवांची परमा गति आहे, तसा तूं मत्स्यराजाचा पुत्र राष्ट्राचा व आम्हां नगरवासियांचा श्रेष्ठ आधार आहेस. आम्ही सर्व नागरिक आज तुजवर अवलंबून आहों."

राजा, त्या गोपाध्यक्षाचें हें भाषण ऐकून उत्तर अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या पुढें आत्मश्लाघा करीत असें अभयप्रद वचन बोलला. ४. ४. ३५.

अध्याय ३६ वा.

[१ विराटपुत्राची आत्मश्लाघा. २ सैरंध्रीनें बृहन्नलेला सारथि करण्याविषयीं केलेली प्रेरणा. ३ बृहन्नलेकडे उत्तरेचें प्रेषण.]

(१) उत्तर—हे गोपाध्यक्षा, मला जर कोणी अश्वज्ञ सारथि असता, तर दृढ धनुष्य धारण करणारा मी आतांच गायींच्या मागोमाग त्यांना सोडवावयास गेलों असतों. परंतु माझा सारथि होऊं शकेल, असा एकहि पुरुष मला दिसत नाहीं. युद्धाला निघालेल्या मला योग्य असा एखादा सारथि असला तर सत्वर पहा. नुक्तेंच अठ्ठावीस दिवस, किंवा जवळ जवळ महिनाभर जें महायुद्ध झालें, त्यांत माझा सारथि मारला गेला. आतां जर मला एखादा अश्वगतिज्ञ सारथि लाभेल, तर मी मोठ्या त्वरेनें निघेन आणि महाध्वजांनीं युक्त व गज, अश्व, रथ यांनीं व्याप्त असलेल्या शत्रुसैन्यांत प्रवेश करून माझ्या शस्त्रप्रतापानें निर्वीर्य झालेल्या कौरवांना जिंकून धेनु परत घेऊन येईन.

देवेंद्रानें जसा दानवांचा पराभव केला, त्याप्रमाणें संग्रामांत दुर्योधन, भीष्म, सूर्यपुत्र कर्ण, कृप, पुत्रासह द्रोण व इतरहि धनुर्धरांना भयभीत करून मी एका क्षणांत गायी परत घेऊन येईन. अहो, जेथें कोणी वीर नाहीं, अशा शून्य प्रदेशांतून कौरवांनीं गायी पळविल्या आहेत. त्यावेळीं मी तेथें नव्हतों, त्याला मी तरी काय करूं ? येथें जमलेले ते सर्व कौरव आज माझा पराक्रम पाहोत. हा साक्षात् पृथापुत्र अर्जुनच आहे कीं काय असा त्यांना मला पहातांच भास होईल.

राजा जनमेजया, अर्जुनानें त्या राजपुत्राची आत्मश्लाघा ऐकिली व आपल्या अज्ञातवासाचा काल आतां पूर्ण झाला आहे, हें जाणून संतुष्ट झालेला व सर्व कर्तव्य जाणणारा तो पार्थ सत्य-आर्जवादि गुणांनीं युक्त व भर्त्याच्या हितांत तत्पर असलेल्या आपल्या पांचाली भार्येला एकांतांत म्हणाला—" हे कल्याणि, तूं माझ्या आज्ञेनें उत्तराला जाऊन सांग कीं, ही बृहन्नला पूर्वी पांडवांना अतिशय संमत असलेली सारथि होती. या महायुद्धांत ती तुझें उत्तम सारथ्य करील."

(२) राजा, स्त्रियांमध्यें पुनः पुनः आत्मश्लाघा करून अर्जुनाची बरोबरी करणारें तें राजपुत्राचें भाषण द्रौपदीला सहन झालें नाहीं. ती तपस्विनी स्त्रियांमध्यें बडबड करणाऱ्या त्या विराटपुत्रापाशीं जाऊन जणुंकाय लाजत हळूच असें म्हणाली—" हे वीरा, हा 'बृहन्नला'-नांवानें प्रसिद्ध व धिप्पाड हत्तीप्रमाणें असलेला प्रियदर्शन तरुण पूर्वी पार्थाचा सारथि होता. तो त्या महात्म्या धनुर्धराचा धनुर्विद्येंत निष्णात असलेला शिष्य आहे. मीं पूर्वी त्याला पांडवाबरोबर फिरतांना पाहिलें आहे. ज्यावेळीं अग्नीनें तें विस्तीर्ण खांडववन दग्ध केलें, त्व्हां अर्जुनाच्या उत्तम अश्वांचें यानेंच नियमन केलें होतें. या सारथ्याच्या साह्यानेंच पार्थानें खांडवप्रस्थांतील सर्व प्राण्यांना जिंकिलें होतें. याच्यासारखा कुशल सारथि नाहीं."

उत्तर म्हणाला—हे सैरंध्रि, ज्याअर्थी तूं या तरुणाला जाणतेस, त्याअर्थी तो जसा दिसतो तसा क्लीब नसावा ! परंतु मी स्वतः त्याला माझें 'सारथ्य कर' असें सांगण्यास समर्थ नाहीं.

---

१ खांडववनदाहप्रसंगीं अर्जुनानें स्वतःच सारथ्य केलें होतें. त्यामुळें द्रौपदीला अनृतवादित्वाचा दोष लागत नाहीं.

(३) द्रौपदी—हे राजपुत्रा, ही तुझी कनिष्ठ भगिनी येथें आहे, तिला सांग. त्या सुंदर कुमारीचें वचन तो निःसंशय ऐकेल. तो जर तुझा सारथि झाला तर सर्व कौरवांना जिंकून तूं सत्वर गायींना घेऊन परत येशील, यांत संशय नाहीं.

राजेंद्रा, सैरंध्रीचें हें भाषण ऐकतांच तो राजपुत्र आपल्या भगिनीला म्हणाला—" हे मनोरमे, जा आणि त्या बृहन्नलेला घेऊन ये. " तेव्हां भ्रात्यानें पाठविलेली ती नृपनंदिनी मोठ्या त्वरेनें निघाली आणि जेथें तो महाबाहु पांडव क्लीबवेषानें रहात होता, त्या नृत्यशालेंत आली. ४. ४. ३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ भ्रात्याचें सारथ्य करण्याविषयीं उत्तरेची बृहन्नलेला प्रार्थना. २ बृहन्नलेचें उत्तरासमीप आगमन. त्याची सारथ्याच्या स्थानीं योजना. ३ कवचादि धारण करण्यांत अर्जुनानें दाखविलेलें अज्ञान. ४ त्याच्यासह उत्तराचें कौरवसेनेकडे गमन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, ज्येष्ठ भ्रात्यानें पाठविलेली सुवर्णमाला धारण करणारी, यशस्विनी, पद्मपत्रासारखी प्रसन्न, मयूरपिच्छानें मस्तक अलंकृत केलेली, विचित्र रत्नांच्या मेखलेनें भूषित झालेली व भ्रात्याच्या आज्ञेंत वागणारी ती मत्स्यराजाची कन्या मेघमंडलांतील विद्युल्लतेप्रमाणें त्या नृत्यशालेंत आली. त्यावेळीं सुंदर दंतांनीं युक्त असलेली ती सुमध्यमा हत्तीण जशी हत्तीपाशीं जाते तशी शोभली. ती उत्कृष्ट, कोणाच्याहि मनाला प्रसन्न करणारी, इंद्राच्या श्रीप्रमाणें सर्वांना पूज्य असलेली, सुंदर व यशस्विनी विराटकन्या अर्जुनाशीं प्रीतीनें कांहीं बोलणार, तोंच पार्थ त्या राजकुमारीला पाहून म्हणाला—" हे मृगाक्षि, तूं इतक्या त्वरेनें कां आली आहेस? हे भामिनि, तुझें मुख प्रसन्न कां दिसत नाहीं? काय असेल तें मला सत्वर सांग. "

हे भारता, याप्रमाणें अर्जुनानें हंसतच त्या विशालाक्षी राजपुत्रीला विचारिलें असतां सखींसह असलेली ती प्रियवादिनी त्या पुरुषश्रेष्ठाजवळ जाऊन मोठ्या प्रेमानें म्हणाली—" हे बृहन्नले, कौरवांनीं आमच्या राष्ट्रांतील गायींचें हरण केलें आहे. त्यांना जिंकून परत आणण्यासाठीं माझा धनुर्धर भ्राता जाणार आहे, परंतु नुकत्याच झालेल्या संग्रामांत त्याचा सारथि मारला गेला. त्यामुळें आज त्याचें सारथ्य करण्यास योग्य असा कोणी सूत नाहीं. बृहन्नले, माझा भ्राता सारथि मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतां सैरंध्रीनें तुझें अश्वनिपुणत्व

त्याला सांगितलें व ती म्हणाली—" पूर्वी तूं अर्जुनाचा प्रिय सारथि होतास. त्या श्रेष्ठ पांडवानें तुझ्याच साह्यानें सर्व पृथ्वी जिंकिली." यास्तव तूं आतां माझ्या भ्रात्याचें उत्तमप्रकारें सारथ्य कर. जोंवर कौरवांनीं आमच्या धेनु दूर नेल्या नाहींत, तोंवर त्यांना जिंकून आणा. हे बृहन्नले, मी तुला अतिशय प्रेमानें सांगत असलेलें हें वचन जर तूं ऐकणार नाहींस व मीं नियुक्त केलेलें कार्य करणार नाहींस तर मी खरोखर प्राणत्याग करीन. "

(२) आपल्या सखींसह अकस्मात् आलेली ती सुकुमारी असें बोलली असतां अमित पराक्रमी परंतप अर्जुन त्या राजकुमारापाशीं गेला. त्याच्या मागोमाग जाणारी ती विशालाक्षी उत्तरा हत्तीच्या बालवधूसारखी शोभली. एखाद्या मत्त गजाप्रमाणें येत असलेल्या त्या पार्थाला दूरूनच पाहून राजपुत्र त्याला म्हणाला—" हे बृहन्नले, 'पूर्वी पार्थानें तुलाच सारथि करून खांडववनांत अग्नीला तृप्त केलें व त्या कुंतीपुत्र धनंजयानें सर्व पृथ्वी जिंकिली ' असें ही सैरंध्री सांगत आहे. ती सर्व पांडवांना ओळखते. यास्तव तूं पूर्वी अर्जुनाचे अश्व जसे चालविलेस, त्याप्रमाणें कौरवांशीं युद्ध करून आपलें गोधन परत आणण्याची इच्छा करणाऱ्या माझ्या अश्वांचेंहि तूं नियमन कर."

राजपुत्राचें हें भाषण ऐकून बृहन्नला म्हणाली—हे वीरा, रणांगणांत जाऊन सारथ्य करण्याचें माझें काय सामर्थ्य आहे? गायन, नृत्य किंवा विविधप्रकारचें वादन मला सांग. तें मी करून दाखवीन. तुझें कल्याण असो. पण मला सारथ्य कसें येणार ?

यावर उत्तर म्हणाला—हे बृहन्नले, तूं गायक, नर्तक किंवा कोणीहि कां असेनास ? सांप्रत माझ्या रथावर सत्वर आरूढ होऊन माझ्या उत्तम अश्वांचें नियमन कर.

(३) राजा परिक्षिता, याप्रमाणें राजपुत्रानें अर्जुनाला प्रवृत्त केलें असतां त्या युद्धविशारद पांडवानें अंतःपुरांतील स्त्रियांना हंसविण्यासाठीं उत्तरादि कन्यांच्या समक्ष बरीच चेष्टा केली. त्यानें प्रथम कवच उलटेंच चढविलें. गुडघ्यावर बांधावयाचे जानुरक्ष मस्तकावर बांधिले. भुजांचें रक्षण करणारें कवच कंठांत अडविलें. पृष्ठरक्षक कवच मस्तकावर ठेविलें. तेव्हां त्या सर्व विशालाक्षी कुमारी त्याला पाहून हंसूं लागल्या. त्यावेळीं याला कवचाची माहिती नाहीं. या कामांत हा अगदीं मूढ आहे, असें समजून राजपुत्रानें तें

अमूल्य महत् कवच आपल्या हातानें बृहन्नलेच्या अंगावर चढविलें आणि त्यानेंहि सूर्यप्रभेसारखें चकाकणारें तें बहुमोल कवच धारण केलें. नंतर उत्तरानें आपला सिंहाकार ध्वज उभारून बृहन्नलेला रथावर सारथ्याच्या जागीं बसविलें व मोठालीं धनुष्यें व तीक्ष्ण बाण यांनीं सज्ज होऊन बृहन्नला ज्याचा सारथि आहे असा तो वीर रथारूढ होऊन निघाला.

तेव्हां राजकन्या उत्तरा व तिच्या सख्या म्हणाल्या—" हे बृहन्नले, संग्रामांत आलेल्या भीष्म-द्रोणादि कौरवांना जिंकून त्यांचीं सुंदर, सूक्ष्म, मृदु व चित्र-विचित्र वस्त्रें आमच्या बाहुल्यांसाठीं घेऊन ये. "

याप्रमाणें त्या कन्या बोलल्या असतां पांडुपुत्र पार्थ हंसून मेघ-दुंदुभी-सारख्या गंभीर वाणीनें म्हणाला—" ठीक आहे, जर हा राजपुत्र उत्तर संग्रामांत त्या महारथांना जिंकील, तर मी त्यांचीं दिव्य व सुंदर वस्त्रें अवश्य घेऊन येईन."

(४) असें बोलून त्या शूर धनंजयानें नानाध्वज-पताकांनीं युक्त असलेल्या कौरवसेनेच्या संमुख अश्व चालविले.

राजा, त्यावेळीं बृहन्नलेसह महाबाहु उत्तराला उत्तम रथांत बसलेलें पाहून स्त्रिया, कन्या व सुव्रत द्विज यांनीं त्याच्या रथाला प्रदक्षिणा घातली व स्त्रिया म्हणाल्या—" हे बृहन्नले, पूर्वीं ऋषभासारखी गति असलेल्या अर्जुनाला खांडवदाहप्रसंगीं तूं सारथ्य केल्यामुळें जें मंगल प्राप्त झालें, तसेंच मंगल आज कौरवांशीं युद्ध करणाऱ्या या उत्तराला प्राप्त होवो." ४. ४. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ कौरवसेना पाहून भ्यालेल्या उत्तराचें रथांतून अवतरण. २ अर्जुनानें केलेलें त्याचें निवर्तन. ३ कौरवांना हा अर्जुन असावा असा आलेला संशय. ४ पार्थाचें उत्तराला आश्वासन व त्याची सारथ्याच्या स्थानीं स्थापना.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, याप्रमाणें तो विराटपुत्र राजधानींतून बाहेर पडला आणि निर्भयपणें सारथ्याला बोलला—

" हे बृहन्नले, चल, ज्या दिशेनें कौरव गेले त्या बाजूला रथ चालीव. विजयाची इच्छा करणाऱ्या व एकत्र जमलेल्या या सर्व कौरवांना जिंकून मी त्यांच्यापासून गायींना आतां सोडवितों व सत्वर नगरांत परत येतों. "

त्याचें हें वचन ऐकतांच नरश्रेष्ठ पांडुनंदनानें ते जातिवंत अश्व वायुवेगानें चालविले. तेव्हां सुवर्णमालांनीं युक्त असलेले ते गतिमान् अश्व जणु काय आकाशाला स्पर्श करीत त्वरेनें धावूं लागले. त्यानंतर ते दोघे शत्रुमर्दक मत्स्य-पुत्र व धनंजय नगरापासून थोड्या अंतरावर गेले नाहींत, तोंच त्यांनीं बलाढ्य कौरवांची सेना पाहिली. अर्जुनानें श्मशानाच्या बाजूला रथ वळवून त्या शमी वृक्षाला व व्यूह रचून उभ्या असलेल्या कौरवांना पाहिलें. त्या सागरासारख्या विस्तीर्ण कौरवसैन्याच्या हालचालीनें जी धूळ उडाली तिच्या योगानें कोणाला कांहींच दिसेनासें झालें.

हे कुरुश्रेष्ठा, भीष्मादि धनुर्धर व बुद्धिमान् कौरव यांनीं रक्षण केलेलें आणि अश्व-गज-रथादिकांनीं व्याप्त असलेलें तें महत्सैन्य पाहून विराटपुत्राच्या अंगा-वर रोमांच उभे राहिले. तो भीतीनें उद्विग्न होऊन पार्थाला म्हणाला—
" बृहन्नले, देवांनाहि जिंकण्यास अशक्य अशा अनेक पराक्रमी वीरांनीं युक्त असलेल्या या कौरवांशीं युद्ध करण्यास मी समर्थ नाहीं. माझ्या अंगाला कसा कंप सुटला आहे, पहा ! भयंकर धनुष्यें, रथ, गज, अश्व यांनीं दुष्प्रवेश्य, आणि पायदळ व ध्वज यांनीं व्याप्त, अशा या भारतांच्या सैन्यांत प्रवेश कर-ण्याची माझी इच्छा नाहीं. जेथें भीष्म, द्रोण, कृप, कर्णादि इतर वीर, राजा दुर्योधन व इतरहि युद्धविशारद तेजस्वी धनुर्धर आहेत, त्या संग्रामांत शत्रूंना पाहून माझें मन व्यथित होत आहे. या व्यूह रचून उभ्या राहिलेल्या व शत्रू-वर प्रहार करणाऱ्या कौरवांना पहातांच माझ्या अंगावर रोमांच येऊन मला मूर्च्छा येत आहे. "

राजा जनमेजया, अलौकिक सव्यसाची धनंजयाला न जाणणारा तो मूर्ख, अप्रगल्भ व मंदबुद्धि उत्तर असा विलाप करूं लागला. तो पुढें म्हणाला—
" हे बृहन्नले, शून्य नगरीमध्यें मला स्थापून माझा पिता सर्व सन्य घेऊन त्रिगर्तांवर चालून गेला आहे. येथें माझ्याजवळ सैनिकहि नाहींत, मी अजून बाल आहें, अस्त्रविद्येंत निपुण नसलेला मी एकटा या असंख्य युद्धकुशल धनु-र्धरांशीं संग्राम करण्यास समर्थ होणार नाहीं; यास्तव तूं रथ परत फिरीव. "

अर्जुन म्हणाला—हे राजपुत्रा, तूं भीतीनें दीन होऊन शत्रूंचा हर्ष वाढवीत आहेस. अरे, अद्यापि शत्रूंनीं तर कांहीं हालचालहि केलेली नाहीं. तूं स्वतःच मला ' कौरवांकडे घेऊन चल ' असें सांगितलेंस, तेव्हां आतां मी

तुला तेथेंच घेऊन जाईन. तुझ्या गोधनाची एखाद्या गृध्राप्रमाणें इच्छा करणाऱ्या या अनेक ध्वजयुक्त आततायी कौरवांमध्यें मी तुला नेईन आणि हे महाबाहो, मी तुला पृथ्वीसाठीं युद्ध करणाऱ्या वीरांच्या रणभूमीवरहि नेऊन उभा करीन.

हे राजपुत्रा, तूं अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या पुढें आपल्या पराक्रमाची इतकी प्रौढी गाऊन नगरांतून बाहेर पडलास व आतां युद्ध कां करीत नाहींस! आतां जर तूं गायींना जिंकून घेतल्यावांचून परत गेलास, तर सर्व स्त्री-पुरुष तुला हंसतील. शिवाय सैरंध्रीनें माझ्या सारथ्यकर्माची इतकी प्रशंसा केली असल्यामुळें गायींना जिंकल्यावांचून मी कांहीं नगरींत परत जाऊं शकणार नाहीं. सैरंध्रीनें माझी इतकी स्तुति केली व तूंहि मला प्रेरणा केलीस. तेव्हां आतां मी या सर्व कौरवांशीं युद्ध करणार नाहीं, असें कसें होईल! तूं स्वस्थचित्त हो. मी या शत्रूंशीं युद्ध करितों.

उत्तर म्हणाला—हे बृहन्नले, हे असंख्य कौरव मत्स्यदेशांतील धन यथेष्ट हरण करून नेवोत, स्त्री-पुरुष माझा वाटेल तितका उपहास करोत, पण मला युद्धाशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. माझ्या गायी शत्रूंनीं नेल्या तरी नेऊं देत. मी राजधानी शून्य टाकून आलों आहें. म्हणून मला माझ्या पित्याचें फार भय वाटतें. तो मजवर रागावेल!

(२) हे भारता, असें बोलून तो कुंडलें धारण करणारा विराटपुत्र मान व गर्व यांचा त्याग करून व शरासह धनुष्य टाकून रथांतून खालीं उतरला आणि भीतीनें पळूं लागला.

तेव्हां त्याला बृहन्नला म्हणाली—हे नृपनंदना, 'पळणें' हा क्षत्रियाचा धर्म नव्हे, असें शूरांनीं म्हटलें आहे. भ्यालेल्या वीराला युद्धांत मरणें श्रेयस्कर आहे. पळणें नव्हे.

राजा इतकें बोलून केसांची वेणी घातलेल्या व सुंदर तांबडें वस्त्र परिधान केलेल्या कुंतीपुत्र धनंजयानें रथांतून खालीं उडी टाकिली आणि तो त्या पळणाऱ्या राजपुत्राच्या मागें धांवला. त्यावेळीं 'हा अर्जुन आहे' हें न जाणणारे सैनिक वेणी हालवीत धांवणाऱ्या त्या क्लीबाला पाहून हसूं लागले.

(३) पण वेगानें धांवणाऱ्या त्याला पाहून कौरव म्हणाले—"भस्माच्छादित अग्नीसारखा गुप्त वेष घेतलेला हा कोण बरें असावा! हा कांहींसा स्त्रीसारखा

व कांहींसा पुरुषासारखा दिसत आहे. याच्या ठिकाणीं अर्जुनाचें साम्य दिसतें. पण यानें क्लीबरूप धारण केलें आहे. याची मान, मस्तक, परिघासारखे बाहु आणि चालण्याची ढब हीं सर्व पार्थासारखींच दिसत आहेत. हा धनंजयावांचून अन्य कोणी नसावा ! देवांमध्यें जसा इंद्र, किंवा मनुष्यामध्यें जसा धनंजय, तसा हा एकटाच युद्धाला निघाला आहे. पण आमच्यावर असा एकटा चाल करून येण्यास पार्थावांचून दुसरा कोण समर्थ आहे ? विराटानें आपल्या एकट्या पुत्राला शून्य नगरीचें रक्षण करण्यासाठीं राजधानींत ठेविलें होतें. तो बाल असल्यामुळें मूर्खपणानें नगरींतून बाहेर पडला आहे, पराक्रमानें नव्हे. गुप्त वेषानें फिरणाऱ्या अर्जुनाला सारथि करून हा उत्तर नगरांतून बाहेर पडला आहे. परंतु तो आतां आम्हांला पाहून भीतीनें पळत आहे आणि हा धनंजय पळत असलेल्या त्याला धरण्याची इच्छा करीत आहे, असें आम्हांला वाटतें. ''

हे राजेंद्रा, याप्रमाणें ते सर्व कौरव पृथक् पृथक् विचार करूं लागले. परंतु तशा कपट वेषांत असलेल्या त्या पांडवाला पाहून ते कांहींच निश्चय करूं शकले नाहींत.

त्यानंतर हे भारता, धनंजयानें पळणाऱ्या उत्तराच्या मागें शंभर पावलें धांवत जाऊन व त्याचे केंस धरून त्याला प्रतिबंध केला. पुढें जाऊं दिलें नाहीं.

याप्रमाणें अर्जुनानें अडविलें असतां अतिशय आर्त झालेला तो वैराटि दीनवाणीनें अर्जुनाची प्रार्थना करूं लागला. तो म्हणाला—'' हे बृहन्नले, मी काय सांगतों तें जरा ऐकून घे. तूं सत्वर हा रथ परत फिरीव. हे कल्याणि, पुरुष जिवंत राहिला, तर तो अनेक प्रकारचें सुख भोगतो. हे सुमध्यमे, माझें ऐक, असें करूं नको. मी तुला शुद्ध सोन्याच्या शंभर मोहरा, सुवर्णाच्या कोंदणांत बसविलेले अतिशय तेजस्वी आठ वैडूर्य मणि, सुवर्ण दंडानें भूषित व सुलक्षणी अश्व जोडलेला रथ आणि दहा गज देईन, पण हे बृहन्नले, तूं मला सोड. ''

(४) राजा, तो राजपुत्र अशाप्रकारें विलाप करीत असतां पुरुषव्याघ्र पार्थानें त्याला ओढीत रथाजवळ आणिलें आणि भयानें आर्त व मूर्च्छित होणाऱ्या त्या राजपुत्राला म्हटलें—'' हे क्षत्रिया, शत्रूशीं युद्ध करण्यास तूं जर समर्थ नसशील, तर कौरवांशीं युद्ध करणाऱ्या माझा तूं सारथि हो. महारथ वीरांनीं रक्षण केलेल्या अजिंक्य व घोर सैन्याकडे रथ चालीव. तूं

माझ्या बाहुबलानें रक्षित आहेस. भिऊं नको. हे श्रेष्ठ राजपुत्रा, तूं क्षत्रिय आहेस. शत्रूंच्या समोर असा खिन्न काय होतोस !

हे नरव्याघ्रा, या दुरासद व अजिंक्य शत्रुसैन्यांत प्रवेश करून मी कौरवांशीं युद्ध करीन आणि तुझ्या धेनु जिंकून परत घेईन. यास्तव हे नरश्रेष्ठा, माझा सारथि हो. मी कौरवांशीं संग्राम करीन.''

हे भरतर्षभा, याप्रमाणें त्या विराटपुत्र उत्तराला धीर देऊन अपराजित धनंजयानें सुटण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व भयभीत झालेल्या त्या राजपुत्राला त्याची इच्छा नसतांनाहि रथावर सारथ्याच्या स्थानीं बसविलें. ४. ४. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ कुरुसैन्यांत झालेले उत्पात व द्रोणाचा राजाला उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—हे पांडवेया, याप्रमाणें विराटपुत्राला सारथ्याच्या स्थानीं बसवून व स्वतःही क्लीबवेषानें रथारूढ होऊन अर्जुन श्मशानांतील शमीच्या वृक्षाकडे वेगानें निघाला. तें पाहून भीष्म-द्रोणादि महारथ कौरव धनंजयापासून उद्भवणाऱ्या भीतीनें खिन्न झाले. सर्व कौरव उत्साहरहित झाले आहेत व स्वपक्षांत अद्भुत उत्पात होत आहेत असें अवलोकन करून शस्त्र धारण करणाऱ्यांतील श्रेष्ठ गुरु भारद्वाज द्रोण म्हणाला—

" हे वीरहो, रेति उडविणारा रूक्ष व भयंकर वायु सुटला आहे. सर्व आकाश धुक्यानें व्याप्त झालें आहे. सर्व मेघ उग्र दिसत आहेत. विविध शस्त्रें कोशांतून आपोआप बाहेर पडत आहेत. पश्चिम दिशेमध्यें भालू ओरडत आहेत, अश्व अश्रु ढाळीत आहेत आणि हे स्थिर असलेले ध्वज कांपत आहेत. अशा प्रकारचीं हीं अनेक दुश्चिह्नें होत आहेत. यांवरून फार मोठें भय उपस्थित झालें आहे, असें दिसतें. यास्तव तुम्ही सावध असा आणि सेनेचा व्यूह रचून स्वतःचें रक्षण करा. आपल्यावर येणाऱ्या संकटाची प्रतीक्षा करून हरण केलेल्या गोधनाचें रक्षण करा. हा जो क्लीब वेष धारण करणारा वीर आला आहे, तो सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ अर्जुनच आहे, यांत संशय नाहीं.

हे भीष्मा, लंकाधिपति रावणाच्या वनाचा विध्वंस करणारा हनुमान् ज्याच्या ध्वजावर असतो, तोच हा स्त्रीवेषधारी इंद्रपुत्र अर्जुन आहे. तो

दुर्योधनाला जिंकून गाई परत घेऊन जाईल. यास्तव दुर्योधनाचें रक्षण करा. सर्व सुरासुरहि जरी आले तरी हा पराक्रमी सव्यसाची पार्थ त्यांच्याशीं युद्ध केल्यावांचून परत फिरणार नाहीं. इंद्रानें ज्याला शिक्षण दिलें आहे, त्या वीरानें वनांत अतिशय क्लेश भोगिले आहेत. त्यामुळें इंद्रोपम असलेला तो धनुर्धर आज क्रुद्ध होऊन युद्ध करावयास येत आहे. या सर्व कौरवांमध्यें त्याचा प्रतियोद्धा मला कोणीच दिसत नाहीं. किरातवेषधारी प्रभु महादेवालाहि हिमालय पर्वतावर युद्धामध्यें पार्थानें संतुष्ट केलें, असें आम्हीं ऐकिलें आहे."

द्रोणाचें हें भाषण सहन न झाल्यामुळें कर्ण म्हणाला—तुम्ही नेहमीं अर्जुनाच्या गुणांची प्रशंसा करून आमची निंदा करीत असतां ! परंतु अर्जुन माझ्या किंवा दुर्योधनाच्या एका कलेलाहि पात्र नाहीं.

तें ऐकून दुर्योधन म्हणाला—हे राधेया, हा जर पार्थ असला तर माझें कामच झालें. कारण त्याला आपण ओळखलें म्हणजे पांडवांना पुनः बारा वर्षें वनवास भोगावा लागेल आणि हा क्लीबवेष धारण करणारा पुरुष जर दुसराच कोणी मानव असेल तर माझ्या तीक्ष्ण शरांनीं याला मी गतप्राण करून भूमीवर पाडीन.

राजा जनमेजया, तो धृतराष्ट्रपुत्र असें बोलला असतां भीष्म, द्रोण, कृप व अश्वत्थामा यांनीं त्याच्या या भाषणाची मोठी स्तुति केली. ४. ४. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१ शमीसमीप जाऊन अर्जुनानें उत्तराला वृक्षावरील धनुष्यें काढण्यासाठीं केलेली प्रेरणा.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, अर्जुनानें उत्तराला रथावर बसविलें व तो प्रथम त्याच्यासह त्या प्रसिद्ध शमीवृक्षाकडे वळला. शमीजवळ आल्यावर पार्थानें हा विराटपुत्र सुकुमार व युद्धांत अपारंगत आहे, हें जाणून त्याला म्हटलें—" उत्तरा, तूं मीं सांगत असलेलीं धनुष्यें या वृक्षावरून सत्वर काढून आण. हीं तुझीं धनुष्यें माझें बल व सैन्याचा फार मोठा भार सहन करूं शकणार नाहींत. हत्तींवर प्रहार करण्याइतकींहि तीं दृढ नाहींत. किंवा शत्रूंना जिंकणाऱ्या माझा बाहुविक्षेपहि त्यांस सहन होणार नाहीं. यास्तव हे राजपुत्रा,

दाट पर्णांनीं आच्छादित झालेल्या या शमीवृक्षावर तूं चढ. पांडुपुत्रांनीं आपलीं धनुष्यें त्यावर ठेविलीं आहेत. युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन व नकुल-सहदेव यांचे ध्वज, शर आणि त्या शूरांचीं दिव्य कवचेंहि येथेंच आहेत.

याच वृक्षावर महापराक्रमी पार्थाचें एक लक्ष धनुष्यांच्या तोडीचें राष्ट्र-वर्धन गांडीव धनुष्य ठेविलेले आहे. तें तालवृक्षासारखें दीर्घ धनुष्य इतरांस सज्ज करितां येणें जरी शक्य नाहीं, तरी मला तें तृणासारखें हलकें वाटतें. तें सर्व शस्त्रांमध्यें श्रेष्ठ व दिव्य धनुष्य सुवर्णांनीं भूषविलेलें, गुळगुळीत, रुंद, व्रणरहित, दर्शनीय, भीषण व शत्रूंना पीडा देणारें असून सैन्याचा फार मोठा भार सहन करण्यास समर्थ आहे. युधिष्ठिरादि इतर सर्व भ्रात्यांचींहि धनुष्यें अशींच दृढ व बलवान् आहेत." ४. ४. ४०.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

पञ्चम खंड

४ विराटपर्व-(पुढें चालू)

गोहरणपर्व ४.

अध्याय ४१ वा.

[१ वृक्षावरील शवाची शंका घेणाऱ्या उत्तराचें समाधान व गांडीव धनुष्याचें दर्शन.]

(१) **वैशंपायन**—बृहन्नलेचें हें भाषण ऐकून तो स्वभावतःच भीरु असलेला राजपुत्र वृक्षावर चढण्याचें टाळण्यासाठीं म्हणाला—" हे बृहन्नले, या शमी वृक्षावर कोणीं तरी एक शव बांधून ठेविलें आहे, असें आम्हीं ऐकिलें होतें. तेव्हां मी राजपुत्र असून याला आपल्या हातानें स्पर्श कसा करूं? माझ्यासारख्या क्षत्रिय कुलांत जन्मलेल्या मंत्र-यज्ञवेत्त्या थोर राजपुत्रानें अशाप्रकारें शवाला स्पर्श करणें युक्त नाहीं. हे बृहन्नले, युद्धामध्यें ऐन्द्रादि मंत्रांच्या जपाचा मला अधिकार आहे आणि शवाला स्पर्श केला असतां त्रिरात्र अशौच सांगितलें आहे, तेव्हां मी असलें कर्म कसें करूं! व तूं तरी मला असलें निंद्य कर्म करावयास सांगून अव्यवहार्य भाषण कसें करीत आहेस?"

बृहन्नला—हे नृपात्मजा, तूं भिऊं नको, येथें शव नाहीं. हीं धनुष्यें आहेत. तूं व्यवहार्य व पवित्रच रहाशील. तूं मत्स्यराजाच्या कुलांत उत्पन्न झालेला मानी राजपुत्र आहेस. तेव्हां मी तुझ्याकडून निंद्य कर्म कसें करवीन ?

राजा, अर्जुनानें त्याची अशी समजूत घातली असतां तो पराधीन झालेला विराटपुत्र रथांतून उडी मारून मोठ्या अनिच्छेनें शमीवृक्षावर चढला. तेव्हां शत्रुसंहार करणारा धनंजय रथांत उभा राहून त्याला असें सांगूं लागला— " हे क्षत्रिया, वृक्षाच्या अग्रभागीं असलेलीं हीं धनुष्यें सत्वर खालीं आण. आतां विलंब लावूं नको. त्यांचीं वेष्टनें त्वरित सोड पाहूं ! "

तेव्हां उत्तरानें तीं विशाल वक्षःस्थलावर शोभणारीं दीर्घ धनुष्यें काढून त्यांवरील पानांचें वेष्टन दूर केलें व त्यांचीं बंधनें सोडिलीं. त्याबरोबर इतर चार धनुष्यांसह गांडीवधनुष्य त्याच्या दृष्टीं पडलें. तीं सूर्यकिरणांसारखीं तेजस्वी धनुष्यें सोडलीं असतां ग्रहांच्या उदयकालीं जशी प्रभा पसरते, तसें दिव्य तेज पसरलें. फूत्कार सोडणाऱ्या नागांप्रमाणें त्या धनुष्यांचें दिव्य रूप पाहून तो विराटपुत्र क्षणभर भयभीत झाला. त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. नंतर त्या देदिप्यमान विशाल धनुष्यांना नमस्कार करून व त्यांकडे बोट दाखवून तो अर्जुनाला असें म्हणाला. ४. ४. ४१.

अध्याय ४२ वा.

[१ धनुष्यांचें दिव्य रूप पाहून विस्मित झालेल्या उत्तराचा स्वरूपवर्णनपूर्वक त्यांच्या स्वामींविषयीं प्रश्न.]

(१) उत्तर—बृहन्नले सुवर्णाच्या शंभर चक्रांनीं भूषित झालेलें व देदीप्यमान अग्रांनीं युक्त असलेलें हें उत्तम धनुष्य कोणत्या वीराचें आहे ? सुवर्णाच्या हत्तींनीं पृष्ठभाग चित्रित केलेलें आणि मध्यभाग व पार्श्वभाग रमणीय असलेलें हें दिव्य धनुष्य कोणाचें ? पृष्ठभागावरील शुद्ध सुवर्णाच्या पृथक् पृथक् इंद्रगोप कीटकांच्या आकृतींनीं शोभणारें हें श्रेष्ठ धनुष्य कोणाचें ? सुवर्णाच्या तीन सूर्याकृतींनीं युक्त व अतिशय तेजस्वी असलेलें हें उत्कृष्ट धनुष्य कोणत्या धनुर्धराचें आहे ? सुवर्णयुक्त मिन्याचे पतंग काढलेलें हें रत्नजडित धनुष्य कोणाचें आहे ?

त्याचप्रमाणें हे बृहन्नले, सुवर्णाच्या भात्यांत असलेले, लोमाचा छेद करणारे व रौप्यासारखीं चकचकित अग्रें असलेले हे नाराच बाण कोणाचे ! गृध्रांच्या पंखांनीं भूषित असलेले, तीक्ष्ण धारेचे, पिवळ्या रंगाचे हे फार मोठे लोखंडी ‘ विपाठ ’-नांवाचे बाण कोणत्या वीराचे ? पांच व्याघ्रांच्या चिह्नांनीं युक्त असलेला, वराहाच्या कर्णासारखा व चित्र-विचित्र दहा बाण धारण करणारा हा कृष्णवर्ण भाता कोणाचा ? हे रुधिरप्राशन करणारे दीर्घ, जड, अर्धचंद्राकृति सातशें नाराच बाण कोणाचे ? पूर्वभागीं शुकाच्या पंखासारखे नीलवर्ण व उत्तरभागीं सुंदर हेममुखांनीं चित्रित केलेले हे तीक्ष्ण धारेचे बाण कोणत्या वीराचे ?

हे बृहन्नले, ज्याच्या पृष्ठभागावर बेडकीचें चित्र काढलें आहे व ज्याला बेडकीसारखेंच मुख आहे असें हें तीक्ष्ण धारेचें, मोठा भार सहन करणारें आणि शत्रूंना भयंकर वाटणारें दिव्य व दीर्घ खड्ग कोणाचें ? जें व्याघ्रचर्माच्छादित कोशांत ठेविलें आहे, ज्याची मूठ सुवर्णानें भूपविलेली आहे, ज्याचें पातें सुंदर आहे व ज्याला घुंगुरु लावले आहेत, असें हें दुसरें मोठें खड्ग कोणाचें ? सुवर्णाच्या मुठीनें युक्त असलेली ही दिव्य चकचकीत तरवार कोणाची ? तशीच ही गोचर्माच्या कोशांत ठेवलेली निर्मल तरवार कोणाची ? निषधदेशांतील पांच नखांनीं युक्त असलेल्या अजचर्माच्या कोशांत ठेविलेली व पर्वतांचाहि छेद करणारी ही सुवर्णभूषित तरवार कोणत्या महारथाची आहे ? जिचा आकार व स्वरूप प्रमाणांत आहे, अशी आकाशासारखी नीलवर्ण व तेजस्वी आणि तप्त अग्नीसारख्या रसरशीत सुवर्णाच्या कोशांत ठेवलेली ही तरवार कोणत्या श्रेष्ठ वीराची ?

हें तीस अंगुलीहून अधिक दीर्घ असलेलें, मोठें, पिवळ्या वर्णाचें, शत्रूला व्रण करणारें व सुवर्णाच्या बिंदूंनीं सुशोभित केलेलें ओतीव खड्ग कोणाचें ? सर्पासारखें केवल स्पर्शानें प्राणघात करणारें, शत्रूंच्या देहांचें विदारण करणारें, शत्रूंना भयप्रद असलेलें, फार मोठा भार सहन करणारें, हें दिव्य खड्ग कोणाचें आहे ? हीं सर्व महान् आयुधें पाहून मला अतिशय विस्मय वाटत आहे, यास्तव हे बृहन्नले, मीं विचारलेल्या प्रश्नांची मला सविस्तर माहिती सांग. ४. ४. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ अर्जुनानें केलेलें त्या शस्त्रांचें व त्यांच्या स्वामींचें वर्णन.]

(१) वैशंपायन—राजा, उत्तरानें असा प्रश्न केला असतां त्याचा युद्धोत्साह वाढविण्यासाठीं अर्जुन त्यांतील प्रत्येक आयुधाच्या स्वामीचा निर्देश करीत म्हणाला—" हे राजपुत्रा, तूं मला प्रथम ज्या धनुष्याविषयीं विचारिलेंस, तें अर्जुनाचें शत्रुसैन्याचा विध्वंस करणारें लोकप्रसिद्ध गांडीवधनुष्य आहे. अरे वीरा, सुवर्णानें अलंकृत केलेलें, एक लक्ष धनुष्यांच्या तोडीचें, राष्ट्रवर्धन करणारें व सर्व आयुधांतील वरिष्ठ असें हेंच तें पार्थाचें श्रेष्ठ धनुष्य आहे. पार्थानें याच धनुष्यानें रणामध्यें देव व मनुष्य यांना जिंकिलें. देव-दानव या चित्र-विचित्र रंगाच्या गुळगुळित व व्रणरहित धनुष्याचें पूजन दीर्घकाल करीत होते. हें दिव्य धनुष्य एक लक्ष वर्षें ब्रह्मदेवानें धारण केलें, नंतर पांचशें तीन वर्षेंपर्यंत प्रजापतीनें धारण केलें. पंचायशीं वर्षें इंद्रानें, पांचशें वर्षें सोमानें, शंभर वर्षें वरुणानें धारण केलें आणि हे नृपनंदना, धनंजय हें श्रेष्ठ धनुष्य पांसष्ट[1] वर्षें धारण करील. हें दर्शनीय व दिव्य धनुष्य अतुल पराक्रमी पार्थाला वरुणापासून प्राप्त झालें आहे.

हे उत्तरा, हें सुवर्णाची मुष्टि असलेलें विशाल धनुष्य भीमसेनाचें आहे. या सुंदर धनुष्याचा देव आणि मानव मोठा गौरव करितात. याच धनुष्याच्या साह्यानें भीमसेनानें सर्व पूर्व दिशा जिंकिली.

हे विराटपुत्रा, सुवर्णाच्या इंद्रगोपक चित्रांनीं भूषित असलेलें हें रत्नजडित प्रेक्षणीय धनुष्य राजा युधिष्ठिराचें आहे. सुवर्णाच्या सूर्यांनीं चित्रित केलेलें, प्रकाशमान, आपल्या तेजानें प्रज्वलित होणारें हें धनुष्य नकुलाचें आहे. भ्रमरांच्या सोनेरी आकृतींनीं युक्त व मिन्याचें विचित्र काम केलेलें हें धनुष्य माद्रीपुत्र सहदेवाचें आहे.

---

१ या पांसष्ट वर्षांच्या कालाविषयीं टीकाकारांचा मतभेद दिसतो. कोणी म्हणतो अर्जुनाचें या जन्मांतील आयुष्य पांसष्ट वर्षें होतें, म्हणून तोच त्याच्या गांडीवधनुष्यधारणाचा काल येथें सांगितला आहे. नीलकंठ आपल्या टीकेंत 'पार्थानें साडे बत्तीस वर्षें गांडीव धनुष्य धारण केलें,' असें म्हणतो व श्रुति-स्मृतींच्या आधारानें 'एका संवत्सरांत दक्षिणायन व उत्तरायण अशीं दोन वर्षें मानतात,' असें सांगून पांसष्ट संवत्सरांचीं साडे बत्तीस वर्षें होतात. अर्जुनाला खांडवदाहप्रसंगीं अग्नीपासून हें धनुष्य मिळालें. त्यावरून अर्जुनानें हें धनुष्य आतांपर्यंत साडे बत्तीस वर्षें धारण केलें, हेंच म्हणणें अधिक सयुक्तिक दिसतें.

राजपुत्रा, सर्पासारखे प्राणघातक, शीघ्रगामी, युद्धामध्यें आपल्या तेजानें दीप्त होणारे हे अक्षय्य बाण अर्जुनाचे आहेत. शत्रूचा नाश करणारे हे अर्ध-चंद्राकार, दीर्घ व भारी शर भीमसेनाचे आहेत. सुवर्णपुंखयुक्त तीक्ष्ण शरांनीं संपन्न असलेला हा भाता नकुलाचा आहे. तो पीतवर्ण असून पांच व्याघ्र-चिह्नांनीं युक्त आहे. याच्या योगानें त्या वीरानें सर्व पश्चिम दिशा जिंकली. सर्व शत्रूंचा संहार करणाऱ्या भास्कराकार शरांनीं युक्त असलेला व सोनेरी चित्ररचना केलेला हा भाता धीमान् सहदेवाचा आहे. हे पीतवर्ण, जड, सुवर्ण-पृष्ठयुक्त व तीन पर्वें असलेले महाशर राजा युधिष्ठिराचे आहेत.

हे भूमिंजया, ही बेडकीच्या चित्रानें भूषित असलेली शीलिमुख दीर्घ तलवार अर्जुनाची आहे. व्याघ्रचर्माच्या कोशांत असलेली ही भयंकर तरवार भीमसेनाची आहे. ही उत्तम तरवार धर्मात्म्या युधिष्ठिराची आहे. तिची मूठ सोन्याची आहे. ती तीस अंगुलांहून दीर्घ आहे. ज्यावर सुईनें सुंदर भरतकाम केलेलें आहे अशा अजचर्माच्या कोशांत असलेली व युद्धासाठींच ठेवलेली ही विचित्र तरवार नकुलाची आहे व गोचर्माच्या कोशांत असलेलें हें मोठें खड्ग सहदेवाचें आहे. हीं सर्व आयुधें फार मोठा भार सहन करणारीं आहेत, असें तूं समज. ४. ४. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ कंकादिकच युधिष्ठिरादि आहेत असें अर्जुनाचें उत्तराला कथन. २ त्याच्या प्रत्ययासाठीं स्वतःच्या दहा नांवांचें निर्वचन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, याप्रमाणें अर्जुनानें पांडवांच्या श्रेष्ठ आयुधांचें वर्णन केलें असतां विस्मित झालेला उत्तर म्हणाला—" हे बृह-न्नले, ज्या महात्म्या चपल पांडवांचीं हीं सुवर्णालंकृत दर्शनीय आयुधें येथें दिसत आहेत, ते पांडुपुत्र कोठें आहेत ? अर्जुन कोठें बरें आहे ? त्याचप्रमाणें पृथापुत्र युधिष्ठिर, भीमसेन व नकुल-सहदेव हे कोठें आहेत ? ते सर्व शत्रूंचा विनाश करणारे महात्मे वीर द्यूतांत पराभव पावल्यामुळें आपलें राज्य टाकून कोठें निघून गेले आहेत ? त्यांचें नांवहि कोठें ऐकूं येत नाहीं. ते कोठें बरें गेले असतील ? तशीच द्रौपदी कोठें बरें असेल ? ती पांचाली स्त्रीरत्न म्हणून प्रसिद्ध आहे. पांडवांना द्यूतांत जिंकल्यावर ती कृष्णाहि त्यांच्याचबरोबर वनांत गेली होती. "

राजा, उत्तराचे हे प्रश्न ऐकून एका वर्षानें आपल्या प्रिय गांडीव धनुष्याचें दर्शन झाल्यामुळें हर्षातिरेकानें अर्जुनाला आपल्या अज्ञातवासांतील गुप्तवेषाचें स्मरण न राहून तो एकदम म्हणाला—" हे राजपुत्रा, मीच अर्जुन आहें, सभासद कंक युधिष्ठिर, तुझ्या पित्याचा पाक सिद्ध करणारा बल्लव भीमसेन, अश्वपाल नकुल आणि गोपाध्यक्ष ग्रंथिक सहदेव आहे. जिच्यासाठीं कीचकांचा वध झाला, ती सैरंध्री द्रौपदी आहे."

उत्तर—हे वीरा, पूर्वीं मीं पार्थाचीं दहा नांवें ऐकिलीं आहेत. तीं जर तूं मला सांगशील तर तुझ्या या सर्व बोलण्यावर माझा विश्वास बसेल.

(२) अर्जुन—ठीक आहे. हे विराटपुत्रा, पूर्वीं तूं जीं माझीं दहा नांवें ऐकिलीं आहेस, तीं सर्व मी तुला सविस्तर सांगतों. एकाग्रचित्तानें लक्षपूर्वक ऐक. अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, किरीटी, श्वेतवाहन, बीभत्सु, विजय, कृष्ण, सव्यसाची व धनंजय हीं माझीं दहा नांवें आहेत.

राजा, हीं नांवें ऐकून उत्तरानें पुनः प्रश्न केला—" हे पुरुषश्रेष्ठा, तुला ' विजय ' हें नांव कशामुळें प्राप्त झालें ? त्याचप्रमाणें तुझीं श्वेतवाहनादि इतरहि नांवें कोणत्या कारणानें प्रसिद्ध झालीं, हें सर्व मला तत्त्वतः सांग. पूर्वीं मीं त्या वीराच्या नांवांचीं जीं कारणें ऐकलेलीं आहेत, तींच सर्व जर तूं कथन करशील तर मी तुझें हें भाषण श्रद्धेय मानीन.

अर्जुन—हे उत्तरा, माझ्या प्रत्येक नांवाचा अर्थ सांगतों ऐक. मीं सर्व देशांना जिंकून तेथून वित्त आणिलें व त्या केवल धनामध्येंच उभा राहिलों, म्हणून मला धनंजय असें म्हणतात.

मी ज्या ज्या संग्रामांत जातों, तेथें तेथें युद्धाचा मद चढलेल्या शत्रूंना जिंकल्यावांचून परत फिरत नाहीं. म्हणून लोक मला ' विजय ' या नांवानें ओळखतात.

रणांगणांत युद्ध करतेवेळीं सुवर्णमय आच्छादनादिकांनीं भूषित झालेले शुभ्र अश्व माझ्या रथाला जुंपलेले असतात, त्यावरून मला ' श्वेतवाहन ' हें नांव प्राप्त झालें.

पूर्वा आणि उत्तराफाल्गुनी हीं दोन नक्षत्रें क्रमानें दिवसा व रात्रीं ज्या पौर्णिमेला चंद्रासमीप होतीं त्या फाल्गुनमासांत सकाळीं हिमालयाच्या पृष्ठावर माझा जन्म झाला म्हणून मला ' फाल्गुन ' असें म्हणतात.

पूर्वी बलाढ्य दानवांशीं युद्ध करतेवेळीं इंद्रानें मला देदीप्यमान किरीट दिला. तो सूर्यप्रभेसारखा तेजस्वी किरीट माझ्या मस्तकावर असल्यामुळें मला 'किरीटी' असें म्हणतात.

मी युद्ध करतेवेळीं कधींहि निंद्य कर्म करीत नाहीं, उलट तें निंद्य कर्मच माझ्याकडून निंद्य केलें जातें. म्हणून मी देव-मनुष्यांमध्यें 'बीभत्सु' या नांवानें प्रसिद्ध आहें.

मी डाव्या व उजव्या अशा दोन्ही हातांनीं गांडीव धनुष्याचें आकर्षण करितों, त्यामुळें मला देव व मनुष्य 'सव्यसाची,' असें म्हणतात.

चार सागरांनीं परिवेष्टित झालेल्या या पृथ्वीवर माझ्यासारखा तेजस्वी वर्ण दुर्लभ असल्यामुळें व मी नेहमीं शुद्ध व सरल कर्म करीत असल्यामुळें मला 'अर्जुन' हें नांव प्राप्त झालें. मी दुर्धर्ष, दुराकलनीय शत्रूंचें दमन करणारा व इंद्राचाहि पराभव करणारा असल्यामुळें देवलोकीं व मर्त्यलोकीं 'जिष्णु' म्हणजे जयशील या नांवानें माझी प्रसिद्धि झाली. माझें दहावें नांव 'कृष्ण' हें माझ्या पित्यानें माझ्या चित्ताकर्षक मनोहर बालस्वरूपामुळें प्रेमानें ठेविलें होतें.

राजा, अर्जुनाच्या मुखानें नांवांची ही व्याख्या ऐकतांच त्या विराटपुत्रानें पार्थाच्या समीप येऊन त्याला अभिवादन केलें व स्वतःचीं दोन नांवें निवेदन करीत तो म्हणाला—" हे महाबाहो, माझें भूमिंजय आणि उत्तर हीं दोन नांवें आहेत. हे पार्था, मला तुझें दर्शन झालें, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट घडली. हे नागराजकरोपम धनंजया, तुझें स्वागत असो. मीं तुला ओळखलें नसल्यामुळें अज्ञानानें कांहीं बोललों असलों तर मला त्याची क्षमा कर. हे लोहिताक्षा, तूं पूर्वी जें दिग्विजयादि अतिशय दुष्कर विलक्षण कर्म केलेंस, त्यामुळें मला शत्रूविषयीं वाटणारें भय आतां गेलें. तूं मला अतिशय प्रिय वाटत आहेस." ४. ४. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ बृहन्नला अर्जुनच आहे असा उत्तराचा निश्चय, गांडीव धनुष्यादि आयुधांची रथांत स्थापना. २ पार्थानें उत्तराला धीर देऊन अस्त्रांचें केलेलें चिंतन. ३ अस्त्रदेवतांचें सामीप्य. ४ त्यांस वंदन करून युद्धप्रसंगीं अंतःकरणांत स्थिर होण्याची प्रार्थना. ५ उत्तराची संशयनिवृत्ति.]

(१) **उत्तर** म्हणाला—हे वीरा, ज्याअर्थी तूं मला या उत्तम रथावर बसवून सारथि केलें आहेस, त्याअर्थीं तूं कोणत्या सैन्याशीं युद्ध करणार आहेस तें सांग, म्हणजे मी तिकडेच रथ चालवितों.

अर्जुन म्हणाला—हे रणविशारद पुरुषश्रेष्ठा, तुला आतां भय वाटत नाहीं, हें ऐकून मी संतुष्ट झालों आहें. रणांतून मी तुझ्या सर्व शत्रूंना पळवून लावतों, तूं स्वस्थ बैस. या संग्रामांत शत्रूबरोबर युद्ध करणाऱ्या माझें भयंकर महत्कर्म पहा; आतां तूं प्रथम हे सर्व भाते सत्वर माझ्या रथावर बांध आणि सुवर्णानें भूषविलेलें एक खड्ग घेऊन ये.

राजा जनमेजया, अर्जुनाचें हें वचन ऐकतांच उत्तर मोठ्या त्वरेनें अर्जुनाचीं आयुधें घेऊन त्या वृक्षावरून खालीं उतरला. तेव्हां अर्जुन म्हणाला—" हे विराटपुत्रा, मी कौरवांशीं युद्ध करून तुझ्या धेनु जिंकून परत घेईन. हे राजपुत्रा, तूं या रथावर जरी आरूढ झाला आहेस, तरी नगरांत असल्याप्रमाणेंच मी तुझें रक्षण करीन. माझ्या सामर्थ्यानें हा रथ नगराप्रमाणेंच तुझा रक्षक होईल. कारण या रथाचीं चक्र, ध्वज इत्यादि अंगें तुझ्या नगरांतील विस्तीर्ण व सुदृढ मार्गासारखीं आहेत. माझे बाहु हेच तुझे बांधव आहेत व ते तुझ्या नगराचा प्राकार व नगरद्वार यांप्रमाणें तुझें रक्षण करितील. माझे बाणभाते, तुझ्या नगराप्रमाणेंच शत्रूंच्या शस्त्रांना तुझ्यापर्यंत येऊं देणार नाहींत. तुझें नगर जसें अनेक ध्वजांनीं युक्त आहे, त्याप्रमाणें माझा हा वानरध्वज संख्येनें एक असला, तरी अनेक ध्वजांची बरोबरी करणारा आहे. मीं क्रोधानें केलेला धनुष्यांचा टणत्कार व माझ्या रथचक्रांचा ध्वनि तुझ्या नगरांतील असंख्य दुंदुभींचें कार्य करितील. हे नृपनंदना, मी गांडीवधन्वा अर्जुन ज्या रथावर अधिष्ठित झालों आहें, तो समरांगणांत शत्रुसैन्याला अजिंक्य आहे, असें तूं निःसंशय जाण व सर्व भीति सोडून दे. "

उत्तर म्हणाला—हे श्रेष्ठ धनुर्धरा, मी या कौरवांना भीत नाहीं. संग्रामामध्यें तूं साक्षात् इंद्राप्रमाणें किंवा केशवासारखाच स्थिर आहेस, हें मी जाणतों.

परंतु एका गोष्टीचा विचार करूं लागलों म्हणजे मात्र माझी बुद्धि कुंठित होते व मी मतिमंद होऊन कांहींच निश्चय करूं शकत नाहीं. तूं योद्ध्याला अनुरूप अशा अवयवांनीं, स्वरूपानें व शस्त्रास्त्रनैपुण्यादि गुणांनीं युक्त असतांना कोणत्या दैवदुर्विपाकामुळें तुला हें क्लीबत्व प्राप्त झालें आहे? मला तर असें वाटतें कीं, क्लीबवेष धारण करणारा तूं वास्तविक शूलपाणि शंकर, गंधर्वराजासारखा कोणी तरी श्रेष्ठ देव किंवा इंद्रच असावास!

अर्जुन म्हणाला—हे नृपात्मजा, ज्येष्ठ भ्रात्याच्या आज्ञेनें मी एक वर्षभर हें व्रत आचरीत आहें. हें मी तुला खरें सांगतों. हे महाबाहो, मी धर्मबद्ध झाल्यामुळें परतंत्र होतों. परंतु आतां माझें तें व्रत समाप्त होऊन मी त्या आपत्तींतून पार पडलों आहे, असें तूं जाण.

उत्तर म्हणाला—हे नरश्रेष्ठा, माझ्यावर आज हा फार मोठा अनुग्रह झाला. कारण अशा प्रकारचा पुरुषार्थ असलेल्या तुझ्या ठिकाणीं क्लीबत्व संभवत नाहीं, हा माझा तर्क वृथा ठरला नाहीं. हे वीरा, युद्धामध्यें मी तुझ्या साहाय्यानें युक्त असल्यामुळें माझें भय पूर्णपणें नाहींसें झालें आहे. मी देवांशींहि युद्ध करण्यास सिद्ध आहें. हे महाबाहो धनंजया, माझ्या गुरूनें मला सारथ्याचें शिक्षण उत्तम प्रकारें दिलें आहे. मी शत्रूंच्या रथांचा भंग करणाऱ्या तुझ्या अश्वांचें नियमन करीन; वासुदेवाचा जसा दारुक, किंवा इंद्राचा जसा मातलि तसाच मीहि निपुण सारथि आहें, असें तूं समज.

(२) हे पुरुषव्याघ्रा, हा दक्षिण धूरेला जोडलेला व जो चालत असतां भूमीवर पाऊल केव्हां टेंकतो हें कोणाच्या लक्षांतहि येत नाहीं, तो हा माझा चपल अश्व भगवानाच्या सुग्रीव अश्वासारखा आहे. जो हा डाव्या धूरेला जोडलेला माझा दुसरा अश्व आहे, तो भगवानाच्या मेघपुष्प अश्वासारखा वेगवान् आहे, असें मला वाटतें. ज्याच्या पाठीवरील कवचादि सर्व वस्तु कांचनमय असून हा जो माझा तिसरा अश्व डावीकडील मागची बाजू ओढीत आहे, तो भगवानाच्या शैब्यासारखा वेगवान् व बलवान् आहे, असें मी समजतों आणि हा जो चवथा अश्व दक्षिणेकडील पार्श्वभाग वाहत आहे, तो तर कृष्णाच्या बलाहकाहूनहि चपल आहे. हे पार्था, हा माझा रथ तुज धनुर्धरालाच संग्रामांत नेण्यास योग्य आहे व तूंच या रथांत बसून युद्ध करण्यास समर्थ आहेस, असें माझें निश्चित मत आहे.

(३) राजा जनमेजया, त्यानंतर त्या वीर्यवान् अर्जुनानें आपल्या हातांतील कंकणें सोडलीं व ज्याघातांचें निवारण करणारें सुवर्णाचें श्रेष्ठ तलत्राण बांधिलें. मस्तकावरील कुरळ्या केंसांना शुभ्र वस्त्रानें बांधून टाकिलें. नंतर पूर्वाभिमुख होऊन व शुचिर्भूतपणें एकाग्रचित्तानें त्या श्रेष्ठ रथांत बसून सर्व अस्त्रांचें चिंतन केलें. तेव्हां तीं सर्व अस्त्रें त्याच्या मनःचक्षूपुढें प्रकट झालीं व हात जोडून म्हणालीं—" हे पांडुनंदना, हीं आम्ही सर्व श्रेष्ठ अस्त्रें तुझीं किंकर आहोंत."

(४) त्यावेळीं पार्थानें त्यांना हातानें स्पर्श करून प्रणिपात केला व म्हटलें—" मी जेव्हां जेव्हां स्मरण करीन तेव्हां तेव्हां तुम्ही सर्व माझ्या मनांत उपस्थित व्हा." तेव्हां अस्त्रांनीं त्याचा स्वीकार केला असतां त्याचें मुख अतिशय प्रसन्न झालें. त्यानें मोठ्या वेगानें गांडीव धनुष्य सज्ज केलें व वज्रानें पर्वतशिखरावर प्रहार केला असतां जसा प्रचंड ध्वनि होतो, तसा टणत्कार केला. त्या ध्वनीबरोबर पृथ्वी दुभंगिली. वायु जोरानें वाहूं लागला. महान् उल्कापात झाला व दिशा प्रकाशहीन झाल्या. त्या झंझावातानें कौरवांचे ध्वज आकाशांत उडविले व महावृक्ष कांपूं लागले. पार्थानें रथांत बसून तें श्रेष्ठ धनुष्य हातांत धारण करतांच झालेला तो विजेच्या कडकडाटासारखा महाशब्द कौरवांनीं तत्काल ओळखिला.

(५) उत्तर म्हणाला—हे पांडवश्रेष्ठा, ते सर्व शस्त्रास्त्रपारंगत महारथ अनेक आहेत आणि तूं एकटा आहेस. तेव्हां तूं यांना संग्रामांत कसा बरें जिंकशील? हे कौंतेया, तूं साह्यरहित आहेस आणि हे ससैन्य कौरव तर सहायसंपन्न आहेत. त्यामुळें हे महाबाहो, मी मोठ्या भीतीनें या रथावर तुझ्यापुढें बसलों आहें.

राजा, उत्तराचें हें भाषण ऐकून पार्थ मोठ्यानें हंसला व म्हणाला—" हे वीरा, तूं घाबरूं नको. घोषयात्रेच्या प्रसंगीं अतिशय बलाढ्य चित्ररथ गंधर्वाशीं मीं जेव्हां युद्ध केलें, तेव्हां मला साह्यकर्ता कोण होता? त्याचप्रमाणें देवदानवांनीं युक्त असलेल्या त्या भयंकर खांडव वनांत युद्ध करतेवेळीं मला कोणाचें साह्य होतें? तसेंच निवातकवचांसह महाबलाढ्य पौलोमांशीं इंद्रासाठीं केलेल्या युद्धप्रसंगीं मला कोणीं साह्य केलें? द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळीं अनेक नृपालांसह युद्ध करणाऱ्या मला साह्यकर्ता कोण होता?

हे विराटपुत्रा, गुरु द्रोण, इंद्र, कुबेर, यम, वरुण, अग्नि, कृप, त्याचप्रमाणें वासुदेव कृष्ण व शूलपाणि शंकर यांच्या अनुग्रहबलावर मी या कौरवांशीं युद्ध करण्यास कसा बरें समर्थ होणार नाहीं? यास्तव हे वीरा, तूं आपल्या चित्ताची व्यग्रता सोड आणि माझा रथ सत्वर चालीव. ४. ४. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ अर्जुनाच्या केवळ चिंतनानेंच वानरलक्षणध्वजाची रथावर उपस्थिति. २ धनंजयाच्या देवदत्तशंखाचा ध्वनि ऐकतांच भयत्रस्त झालेल्या उत्तराचें आश्वासन. ३ रथध्वनि व उत्पातदर्शन यांवरून अर्जुनाचें आगमन ओळखून द्रोणाचार्यांनें केलेली व्यूहरचना.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें तो पांडवश्रेष्ठ पार्थ उत्तराला सारथि करून शमीला प्रदक्षिणा घालून व सर्व आयुधें घेऊन निघाला. त्या महारथानें प्रथम त्या रथावरील सिंहाकार ध्वज काढून टाकिला व उत्तरसारथि असलेल्या त्या कौंतेयानें त्या शमीच्या मूळाशीं बसून ध्यान केलें. तेव्हां विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेला सुवर्णासारखा, पिवळ्या वर्णाचा, हिंस्रपुच्छ असलेला वानरस्वरूप अद्भुत ध्वज त्या रथावर उपस्थित झाला. नंतर पार्थानें मनांत अग्नीच्या प्रसादाचें चिंतन केलें. त्याबरोबर त्याचें चिंतन जाणून अग्नीनें सर्व भूतांची त्याच्या रथावर योजना केली. तेव्हां पताका व विचित्र अंगें यांनीं युक्त असलेल्या भात्यांसहित महाबलवान् व दिव्यस्वरूप बाण अंतरिक्षांतून रथावर पडले. तेव्हां तो ध्वज रथाकडे आलेला पहातांच अर्जुनानें त्याला प्रदक्षिणा केली आणि तो रथारूढ झाला.

(२) हे राजेंद्रा, ज्यानें गोधा-अंगुलित्राण बांधलें आहे व गांडीव धनुष्य धारण केलें आहे, असा कपिध्वज श्वेतवाहन पार्थ उत्तर दिशेकडे वळला आणि त्या बलाढ्य शत्रूंचा नाश करणाऱ्या वीरानें शत्रूंच्या अंगावर रोमांच आणणारा व प्रचंड ध्वनि करणारा आपला देवदत्तसंज्ञक महाशंख जोरानें वाजविला. तो शब्द कानीं पडतांच त्याच्या रथाच्या अश्वांनीं भूमीवर गुडघे टेंकले व रथावर असलेला उत्तर भयभीत होऊन खालीं बसला. तेव्हां पार्थानें अश्वांची पाठ थोपटून त्यांना धीर दिला व लगाम ओढून त्यांना उठविलें.

हे भारता, नंतर त्या पराक्रमी पांडुपुत्रानें उत्तराला आलिंगन दिलें व त्याला आश्वासन देत म्हटलें—“ हे श्रेष्ठ राजपुत्रा, भिऊं नको. तूं क्षत्रिय असून शत्रूंच्या पुढें असा खिन्न काय होतोस ? हे परंतपा, तूं शंख आणि भेरी यांचा भयंकर नाद व व्यूहरचना करून उभ्या असलेल्या सैन्यांतील गजांचा चीत्कार पुष्कळ वेळां ऐकिला असशील. असें असतां, हे पुरुषव्याघ्रा, एखाद्या प्राकृत पुरुषाप्रमाणें या शंखध्वनीला कसा भितोस ? आणि भीतीनें असा निस्तेज काय होतोस ?

उत्तर—हे धनुर्धरा, मीं शंख व भेरी यांचा शब्द पुष्कळ ऐकला आहे. व्यूह रचून उभ्या केलेल्या हत्तींचाहि भयंकर चीत्कार ऐकलेला आहे. परंतु अशा प्रकारचा प्रचंड शंखध्वनि मात्र मीं पूर्वीं कधींहि ऐकला नव्हता आणि अशा प्रकारचा ध्वजहि मीं कधीं पाहिला नव्हता. त्याचप्रमाणें हे वीरश्रेष्ठा, धनुष्याचा असा टणत्कारहि मीं या पूर्वीं कधीं ऐकला नव्हता. हा शंखाचा नाद, धनुष्याचा टणत्कार, तुझ्या या ध्वजावरील अमानुष भूतांचा भयंकर शब्द व रथचक्राचा ध्वनि, यांनीं माझें मन अतिशय गोंधळून गेलें आहे. सर्व दिशा धुंद झाल्या आहेत. माझें हृदय व्यथित होत आहे. या ध्वजाच्या योगानें सर्व आकाश आच्छादून गेल्यामुळें मी दिङ्मूढ झालों आहें आणि या गांडीव धनुष्याच्या टणत्कारानें माझे कान बधिर झाले आहेत.

नरेंद्रा, विराटपुत्राचें हें भाषण ऐकून क्षणभर पुढें गेल्यावर पार्थ पुनः म्हणाला—“ हे उत्तरा, रथ दृढ धरून व पाय चांगले टेकून उभा रहा आणि लगाम ओढून अश्वांचें नियमन कर. मी पुनः एकदा शंख वाजवितों.

राजा, असें बोलून अर्जुनानें पर्वतांचें जणुकाय विदारण करीतच जोरानें शंख वाजविला. त्या प्रचंड ध्वनीनें पर्वतांच्या गुहा, सर्व दिशा आणि पर्वत-शिखरें यांना दुमदुमून सोडलें. उत्तरहि रथांत लपून बसला. पार्थाचा तो शंख-नाद, त्याच्या रथचक्राचा घोष व गांडीव धनुष्याचा टणत्कार यांच्या योगानें पृथ्वी कापूं लागली. तेव्हां धनंजयानें पुनः त्या विराटपुत्राला धीर दिला.

(३) जनमेजया, इकडे कौरवसेनेमध्यें हीं सर्व चिह्नें पाहून द्रोणाचार्य म्हणाला—“ हे वीरहो, ज्याअर्थीं मेघाच्या गडगडाटासारखा रथघोष होत आहे आणि पृथ्वी कांपत आहे, त्याअर्थीं हा वीर सव्यसाची धनंजयावांचून दुसरा कोणी नाहीं, हें स्पष्ट दिसत आहे. शिवाय आपलीं शस्त्रें चकाकत नाहींत.

अश्व उत्साहरहित झाले आहेत. समिद्ध अग्नि प्रज्वलित होत नाहीं, हें कांहीं शुभ चिह्न नाहीं. घोर शब्द करणारे पशु पूर्वदिशेकडे पळत आहेत. आपल्या ध्वजांवर कावळे बसत आहेत. पक्षिसमूह आपल्याला डावी घालून फार मोठें भय सूचवीत आहेत. हा कोल्हा रोदनासारखा कर्कश शब्द करीत सैन्याच्या मधून धांवत आहे आणि आमच्या शस्त्रांनीं विद्ध न होतांच निसटून जात आहे. हीं खरोखर दुश्चिह्नें आहेत. तुमच्या अंगावर रोमांच आलेले दिसत आहेत. यावरून या युद्धामध्यें क्षत्रियांचा नाश होणार, हें निश्चित आहे.

हे नरश्रेष्ठांनो, तुमच्या नेत्रांतील तेज लुप्त झालें आहे, वाणी अडखळत आहे आणि मनाची प्रसन्नता नष्ट झाली आहे. सूर्यप्रकाश मंद झाला आहे आणि पशु-पक्षी दारुण शब्द करीत आहेत. असे हे सर्व क्षत्रियांचा नाश करणारे घोर उत्पात दिसत आहेत. हीं सर्व दुश्चिह्नें विशेषतः आमचा विनाश दर्शवीत आहेत.

राजा दुर्योधना, तुझ्या सैन्यावर प्रदीप्त उल्कापात होत आहे, आपल्या सैन्यांतील अश्व-गजादि वाहनें निरुत्साह होऊन जणु काय रडतच आहेत आणि तुझ्या सैन्याभोवतीं हे गृध्रपक्षी फिरत आहेत. धार्तराष्ट्रा, पार्थाच्या बाणानें पीडीत होत असलेलें सैन्य पाहून मग तुला पश्चात्ताप होईल. पहा, हें आपलें सैन्य मागें पळत आहे, तें युद्ध करूं इच्छीत नाहीं. हे सर्व योद्धे अतिशय निस्तेज झाले आहेत. यास्तव प्रथम गायींना पुढें पाठवून दे आणि आपण सर्व व्यूह रचून युद्धाला सज्ज होऊं या. ४. ४. ३६.

अध्याय ४७ वा.

[१ द्रोणाच्या वचनावरून पार्थाच्या आगमनाविषयीं निश्चय करून भ्यालेल्या सैनिकांना दुर्योधनाचें प्रोत्साहन. २ कर्णानें केलेली द्रोणाची निंदा.]

(१) वैशंपायन—राजा परिक्षिता, द्रोणाचार्यांचें हें युक्त भाषण ऐकून दुर्योधन त्या समरभूमीवर भीष्म, द्रोण व कृप यांना उद्देशून म्हणाला—"हे आचार्यहो, कर्णानें आणि मीं तुम्हांला कितीदा तरी याविषयीं सांगितलें आहे. तरी तेवढ्यानें तृप्त न होतां मी पुनः तेंच सांगतों. द्यूतांमध्यें पराभूत झालेल्या पांडवांनीं बारा वर्षें उघडपणें वनवास करावा आणि

---

१ द्रोणाचार्यांचें अग्निहोत्र असल्यामुळें त्यांच्या रथांत अग्नि होता. हुत-आहुतीनें अग्नि प्रज्वलित न होतां धूर निघणें, हें दुश्चिह्न मानिलें आहे.

[ए]क वर्ष अज्ञातवासांत रहावें, असा आम्हीं पण लावला होता. त्यांचें [अ]ज्ञातवासाचें तेरावें वर्ष अद्यापि संपलें नाहीं. इतक्यांतच हा पार्थ आमच्यावर चालून येत आहे. अज्ञातवासाचा काल पूर्ण होण्यापूर्वींच हा अर्जुन प्रकट झाल्यामुळें पांडवांना पुनः बारा वर्षें वनवास करावा लागेल. आतां राज्य-लोभामुळें त्यांना प्रतिज्ञेचें भान राहिलें नाहीं किंवा कालगणना करण्यांत आमची चूक होत आहे, या विषयींचा निर्णय भीष्माचार्य करील. कारण त्यांच्या अज्ञातवासाचा काल अतीत झाला किंवा नाहीं, ही न्यूनाधिकता जाणण्यास तोच पितामह समर्थ आहे. कांहीं झालें तरी दोन्ही पक्षीं पांडवां-कडेच दोष येतो. प्रतिज्ञा-काल पूर्ण होण्यास जर अवधि असेल, तर आपल्याला तें इष्टच आहे आणि अधिक काल जर लोटला असेल, तर अर्जुनानें आम्हांवर निष्कारण चालून यावें, हें अयोग्य आहे.

फलप्राप्तीचे दोन प्रकार असले तर त्याविषयीं नेहमीं संशय येतो. पांडवांनीं आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली असली तर आपला राज्यविभाग परत मिळावा, म्हणून त्यांनीं मजपाशीं उघडपणें यावयास पाहिजे होतें. पण माझ्या प्रसादानें त्यांना त्याची प्राप्ति होईल किंवा नाहीं, असा संशय येण्याचा जरी संभव असला तरी तसल्या संशयावस्थेंत युद्धासाठीं अकस्मात् आम्हांवर चालून यावें, हें अयोग्य नव्हे का ? पूर्ववैरामुळें संशय असतांनाहि आम्हांला मारण्यासाठीं आलेल्या या पांडवाचा पराजयहि संभवतो. अर्थात् अन्यायानें युद्ध करणाऱ्या या अर्जुनाचा जर पराजय झाला तर अधिकच नाश होणार ! येथें कौरव आणि मत्स्य यांचा युद्धप्रसंग असतां अर्जुनाला त्यांत पडण्याचें काय प्रयोजन होतें ? हा अर्जुनाचा अपराध नाहीं का ?

'अहोपण, या युद्धांत कौरवांचा तरी प्रत्यक्ष काय संबंध होता ! त्रिगर्त व मत्स्य यांच्या युद्धांत त्यांनीं तरी कां पडावें ?' असें जर म्हणाल, तर आम्ही त्रिगर्तांना साह्य करण्यासाठीं आलों. 'मत्स्यांनीं आम्हांला अनेक प्रकारें पीडा देऊन आमचा पराभव केला आहे,' असें त्रिगर्तांनीं आम्हांला सांगितलें असतां त्या भ्यालेल्या त्रिगर्तांसाठीं आम्हीं मत्स्याशीं युद्ध करण्याची प्रतिज्ञा केली. तेव्हां आमच्यावर हा दोष येत नाहीं.

त्रिगर्तांनीं सप्तमीला अपराह्णकालीं मत्स्यावर चाल करून दक्षिणेकडील त्यांच्या गायींचें हरण केलें असतां विराटाचें सर्व सैन्य तेथें जाईल. तेव्हां

आम्हीं अष्टमीला प्रातःकाळीं उत्तरेकडील गायी न्याव्या, असा आमचा संकेत ठरला होता व त्याप्रमाणें त्यांनीं केलें. आतां ते त्रिगर्त गायींचें हरण करून आणतात, किंवा त्यांचा पराभव होतो किंवा ते आमची वंचना करून मत्स्यांशीं स्नेह करतात, हें कांहींच सांगवत नाहीं. पण या तिन्ही पक्षीं आम्ही मात्र आतां युद्ध करणार ! कदाचित् मत्स्यराजा गायींसह त्रिगर्तांची उपेक्षा करून आपलें प्रचंड सैन्य घेऊन जर रात्रींच परत आला असला तर तो आतां आमच्याशीं युद्ध करावयास येत असेल. त्यांच्यांतीलच एखादा महापराक्रमी वीर किंवा स्वतः विराटराजाच आम्हांला जिंकण्यासाठीं येथें येत असावा.

हा मत्स्यराज असो किंवा अर्जुन असो, आम्हीं सर्वांनीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला आहे. भीष्म, द्रोण, कृप, विकर्ण व अश्वत्थामा हे सर्व महारथ या वेळीं असे भ्रांतचित्त होऊन रथांत बसून काय राहिले आहेत ? या वेळीं आम्हांला युद्धच श्रेयस्कर आहे, यास्तव स्वस्थचित्त व्हा. असे गोंधळून जाऊं नका. आम्हीं हरण केलेल्या गोधनाला हिरावून नेण्यास प्रत्यक्ष इंद्र, यम किंवा इतर देव जरी आले, तरी आम्ही युद्धांत त्यांचा पराभव केल्यावांचून हस्तिनापुरास परत जाणार नाहीं. सारांश देवहि आमच्या हातून गायी जिंकून नेण्यास समर्थ नाहींत. मग मानवांची काय कथा ! अहो, गहन वनामध्यें पळून जाणारा कोणता सैनिक या माझ्या शरवृष्टीपुढें जिवंत राहूं शकेल ? तसाच अश्वांच्या जीविताचाहि संशयच आहे."

(२) दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून कर्ण म्हणाला—हे राजा, अगोदर या रणामध्यें भिणाऱ्या द्रोणाचार्याला सेनापतीच्या जागेवरून दूर कर. कारण हाच मुख्य नेता भिऊं लागला म्हणजे सर्व सैन्य घाबरून जाईल. हा पांडवांची प्रौढि व आमचा तेजोभंग कसा करावा, हें चांगलें जाणतो. याची अर्जुनावर नेहमींच प्रीति दिसून येते. त्यामुळें धनंजय येत असलेला पाहून हा त्याची प्रशंसा करूं लागला आहे. अश्वांचें खिंकाळणें ऐकून हा द्रोण भयभीत झाला असतां सर्वांचेंच सामर्थ्य गळालें. या ग्रीष्म ऋतूंत स्वदेशांतून दूर आल्यामुळें मार्गाविषयीं अनभिज्ञ असलेल्या व शत्रूंच्या वश झालेल्या या सैन्याचा नाश होणार नाहीं, अशी योजना करूं या.

सर्वच आचार्यांना व विशेषतः या द्रोणाचार्याला पांडव सदैव प्रिय असल्यामुळें त्या स्वार्थी पांडुपुत्रांनीं हा स्वपक्षीय द्रोण मुद्दाम तुमच्या समीप

ठेविला आहे. त्यावांचून अर्जुनाला येथें येण्याचें काय कारण व त्यांत त्याची प्रशंसा करण्याइतकें तरी काय आहे ? अश्वांचें नुसतें खिंकाळणें ऐकून कोणीं प्रशंसा केली आहे ? अहो, अश्व आपल्या स्थानावर असोत किंवा चालत असोत ते नेहमींच खिंकाळतात. त्याचप्रमाणें वायु सर्व काळ वहात असतो व इंद्रहि सर्वदा वृष्टि करीत असतो. तसाच मेघनादहि बहुधा ऐकूं येतो. यांत पार्थाची प्रशंसा करण्यासारखें त्यानें कोणतें कार्य केलें आहे ? तथापि पांडवांवरील प्रीति व आमचा द्वेष किंवा आमच्यावरील रोष यांवांचून यांत दुसरा कांहीं हेतु दिसत नाहीं.

हे आचार्य नेहमीं दयावान् असल्यामुळें युद्धधर्माविषयीं अनभिज्ञ असतात. ते तत्त्वज्ञानी व अहिंसादि धर्म दाखविणारे असतात. यास्तव युद्धासारखें महाभय प्राप्त झालें असतां त्यांचें मत केव्हांहि विचारूं नये. ते राजमंदिरांत, उद्यानांत, देवालयांत बसून, लोकसमुदायांत विचित्र व अनेक आश्चर्ययुक्त कथा सांगून लोकांचें रंजन करण्यांत फार निपुण असतात. किंवा यज्ञयागांतील पात्रांची रचना करण्यांत व इतर याज्ञिकांचीं छिद्रें दाखविण्यांत मोठे प्रवीण असतात. त्याचप्रमाणें घराच्या ओट्यावर, दारांत बसून स्नान-आचमन-भोजनादि, हत्ती-अश्व-रथ इत्यादिकांचें गमन, खर, उंट, अज इत्यादिकांची चर्चा हें सर्व करण्यांत ते निष्णात असतात. तसेंच वैश्वदेवादिकांच्या अन्नांत केश-कीटकादि दोष पहाण्यांत किंवा सिद्ध झालेल्या स्वयंपाकांत तिखट, हिंग, मीठ कमी-अधिक झालें असल्यास त्याची चिकित्सा करण्यांत मात्र त्यांचें पांडित्य उत्तमप्रकारें चालतें. यास्तव शत्रूचे गुणानुवाद गाणाऱ्या या पंडितांना मागें सारून ज्यायोगें शत्रूंचा वध करतां येईल अशी आपण योजना करूं या. गायींची रवानगी करून, सैन्याचा व्यूह रचून, शत्रूंपासून आपलें रक्षण होईल अशी योजना करून, आपण युद्धांत प्रवृत्त होऊं या. ४.४.४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ कर्णाची आत्मश्लाघा व अर्जुनाच्या पराभवाची प्रतिज्ञा.]

(१) कर्ण म्हणाला—हे वीरहो, तुम्ही सर्व दीर्घायु असूनहि भयभीत व त्रस्त झालेले दिसत आहां ! युद्ध न करण्याचा निश्चय करून हे भीष्मादि सर्व अस्थिर झाले आहेत. परंतु तुम्ही सर्व आयुष्मान् असल्यामुळें मृत्यु

तुमच्या अधीन आहे. द्रोणाचार्याला युद्धांत मृत्यु येणार नाहीं. भीष्म इच्छामरणी आहे. कृप व अश्वत्थामा अजर आणि अमर आहेत. असें असतां तुम्ही शत्रूला कां भीतां ? तुम्हांला मरणाची भीती कां वाटते !

राजा दुर्योधना, तूं घाबरूं नको. हा आलेला वीर मत्स्यराज विराट असो किंवा पार्थ असो, मी समुद्राच्या वेलेप्रमाणें त्याचें निवारण करीन. माझ्या धनुष्यापासून सुटलेले नतपर्व शर वेगानें जाणाऱ्या सर्पाप्रमाणें शत्रूला वेध केल्यावांचून कधींहि निवृत्त होणार नाहींत. शरक्षेपामध्यें निष्णात असलेल्या माझ्या हातांतून सुटलेले तीक्ष्ण व सुवर्णपृष्ठयुक्त बाण वृक्षावर पडणाऱ्या टोळधाडीप्रमाणें पार्थाला आच्छादित करोत. पुंखयुक्त बाण सोडतेवेळीं होणारा माझ्या धनुष्याचा टणत्कार भेरीच्या शब्दाप्रमाणें तुम्ही ऐका.

हा अर्जुन तेरा वर्षें स्वस्थ बसल्यावर आतां त्याला युद्धाविषयीं मोठें प्रेम उत्पन्न झालें आहे. पण तो या युद्धांत मजवर प्रहार करण्यास जेव्हां येईल तेव्हां गुणवान् ब्राह्मणाप्रमाणें हा पाशुपतादि अस्त्रांनीं संपन्न व माझ्याशीं स्पर्धा करण्यास योग्य असलेला सत्पात्र कौंतेय मीं सोडलेल्या हजारों शरसंघाताचा प्रतिग्रह करील. या पार्थाची श्रेष्ठ धनुर्धर म्हणून त्रिभुवनांत प्रसिद्धि आहे आणि मीहि या नरश्रेष्ठ अर्जुनापेक्षां पराक्रमांत यत्किंचित्‌हि हीन नाहीं. त्यामुळें गृध्रपक्ष्यासारखा वेग किंवा शब्द असलेल्या या सुवर्णमय बाणांच्या योगानें सर्व आकाश काजव्यांनीं व्याप्त झाल्याप्रमाणें आज दिसेल. पूर्वीं द्यूताच्या आरंभीं ‘ मी अर्जुनाला जिंकीन ’ अशी प्रतिज्ञा केली होती. तें धार्तराष्ट्राचें ऋण आज मी पार्थाला समरांत गतप्राण करून फेडीन.

हे कौरवा, आज संग्रामांत मध्येंच तुटून इतस्ततः खालीं पडणाऱ्या शरांनीं आकाश पतंगांनीं व्याप्त झाल्याप्रमाणें दिसेल. प्रदीप्त ज्वालांनीं गजेंद्राला जसें जर्जर करावें, तसें मी महेंद्रासारख्या तेजस्वी आणि ज्याचा स्पर्श वज्रासारखा असह्य आहे, अशा पार्थाला पीडित करीन. हा पार्थ वीरांमध्यें अतिरथ आहे, शूर आहे व शस्त्रधारण करणारांमध्यें श्रेष्ठ आहे; पण गरुड जसा सर्पाला धरितो, तसा मी त्याला विवश करीन.

हे गांधारेया, अश्वांचा वेग हाच वृष्टीला हेतु होणारा पूर्व दिशेचा वायु आणि रथघोष हीच मेघगर्जना, यांनीं युक्त असलेला मी महामेघ शरवृष्टिरूपी पर्जन्यानें खड्ग-शक्ति-शररूपी इंधनानें प्रदीप्त केलेल्या व शत्रूला दग्ध करण्यास

प्रवृत्त झालेल्या पांडवरूपी अग्नीस शांत करीन. सर्प जसे वारुळांत शिरत त्याप्रमाणें माझ्या धनुष्यापासून सुटलेले व विषारी सर्पासारखे असलेले श आज पार्थाच्या अंगांत शिरोत. कर्णिक वृक्षांनीं जसें पर्वताला आच्छाद त्याचप्रमाणें हेमपुङ्खाच्या पाजळलेल्या व पाणी दिलेल्या शरांनीं, मीं पार्था व्याप्त केलेलें तुम्ही पहाल.

हे दुर्योधना, श्रेष्ठ जामदग्न्य ऋषीपासून मला जें अस्त्र प्राप्त झालें आ त्याच्या बलाचा आश्रय करून मी इंद्राशींहि युद्ध करीन. या पार्थाच्या रथ वरील ध्वजावर जो वानर बसला आहे, तो आज माझ्या 'भल्ल'-सं बाणानें विद्ध होऊन भयंकर ध्वनि करीत भूमीवर पडेल. त्याचप्रमाणें शत्रूच ध्वजावरील अंश पावलेलीं भूतें दश-दिशांत पळून जात असतां त्यांचा श स्वर्गापर्यंत जाऊन पोंचेल. आज मी धनंजयाला रथांतून खालीं पाडून दुर्यो धनाच्या मनांत दीर्घकाल टोंचीत असलेलें शल्य काढून टाकीन.

आज हे सर्व कौरव स्वपराक्रमाचा गर्व बाळगणाऱ्या या पार्थाला अ मारले जाऊन विरथ झाल्यामुळें फूत्कार सोडणाऱ्या सर्पाप्रमाणें निःश्वास टाक असलेलें पाहोत. आतां हे कौरव त्यांची इच्छा असल्यास गोधन घेऊन प जावोत किंवा माझें युद्ध पहात रथांत स्वस्थ बसून राहोत. मला कांहीं त्यांच साह्याची अपेक्षा नाहीं. ४. ४. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ कृपाचें नीतिवचन. २ त्यानें केलेली कर्णाची निंदा.]

(१) कृप—हे राधेया, युद्धाविषयींचे तुझे विचार नेहमींच क्रूरतर अ तात. परंतु तूं गोधनाच्या प्राप्तीचा हेतु व त्याचा परिणाम यांकडे लक्ष दे नाहींस. शकुनीनें कपटद्यूताचा आश्रय करून पांडवांचें धन हरण केलें, त आतां युद्धामध्यें अर्जुनाला जिंकणें शक्य नाहीं. साम-दान-दंडादि राजनीत युद्ध अतिशय पापिष्ठ मानलें आहे. कारण तें अत्यंत नाशकारक आहे, अ शास्त्रवेत्त्यांनीं विचार करून निश्चय केलेला आहे. अनुकूल देश व काल यां युक्त असलेलें युद्धच विजयप्रद होतें. प्रतिकूल कालांत युद्ध फलप्रद होत ना सांप्रत ग्रीष्म ऋतु आहे; त्यामुळें जलाच्या अभावीं सैन्यांतील श्रांत-झालेल अश्वादि वाहनांचा नाश होईल. यास्तव हा युद्धाला अनुकूल काल नाहीं. शिव

-या प्रदेशीं आपल्याला गिरि-दुर्गादिकांचाहि आश्रय नाहीं. त्यामुळें तो शत्रूला हितावह आहे. सारांश अनुकूल देश व काल पाहून केलेला पराक्रम कल्याणप्रद होतो. देशादिकांची अनुकूलता असली तरच कार्य सफल होत असतें.

एखाद्या रथकारानें एक रथ तयार केला व 'हा मीं बनविलेला दिव्य रथ अतिशय दृढ आहे, यांत बसून तूं देवांनाहि जिंकशील,' असें जरी म्हटलें, तरी विचारी लोक त्याच्या या वचनावर विश्वास ठेवून देश-कालादिकांची अपेक्षा न करतांच युद्धाला निघत नाहींत. त्याप्रमाणें आम्ही जरी आयुष्मान्[1] आहोंत, तरी त्या रथकाराप्रमाणें केवळ तुझ्या वचनावर विसंबून युद्धामध्यें प्रवृत्त होण्यास आमचें मन तयार होत नाहीं. आम्हीं पार्थाला युद्धशिक्षण दिलें आहे. तेव्हां तो रथाप्रमाणेंच केवढाहि युद्धभार सहन करण्यास समर्थ आहे. परंतु आम्ही मात्र रथकाराप्रमाणें तो भार स्वीकारण्यास असमर्थ आहों. यास्तव पार्थाशीं संग्राम न करितां संधान करणेंच श्रेयस्कर आहे, असें आमचें निश्चित मत आहे.

(२) पार्थाच्या पराक्रमाचा जर विचार केला तर आम्ही त्याच्या पुढें युद्धांत टिकाव धरण्यास समर्थ होणार नाहीं. पहा, तो एकटा वीर दिग्विजय-प्रसंगीं उत्तरकुरूंवर चालून गेला. त्यानें एकट्यानें खांडववनांत अग्नीला तृप्त केलें. त्यानें एकट्यानेंच पांच वर्षें ब्रह्मचर्यव्रत धारण केलें. त्या एकट्यानेंच सुभद्रेचें हरण केलें व तिला रथांत बसवून कृष्ण-बलरामांस युद्धासाठीं आह्वान केलें. त्या एकट्या धनुर्धरानेंच किरातरूपी शंकराशीं युद्ध केलें. याच वनांत जयद्रथानें पांचालीचें हरण केलें असतां एकट्या पार्थानें त्याला जिंकून तिला परत आणिलें. एकटा धनंजयच इंद्राजवळ पांच वर्षें राहून अस्त्रविद्या शिकला. त्या एकट्यानेंच शत्रूंना जिंकून कौरवांना यश संपादून दिलें. या एकट्या परंतपानें युद्धामध्यें दुर्जय सैन्याचा पराभव करून चित्ररथ गंधर्वाला जिंकलें.

त्याचप्रमाणें देवांनाहि अजिंक्य असलेल्या निवातकवच व कालखंज या दानवांना या एकट्या सव्यसाची अर्जुनानें समरांत गतप्राण केलें. तसेंच पांडवांतील एकेका भ्रात्यानें अनेक नृपालांना वश करून घेतलें. हे कर्णा, त्याप्रमाणें तूं एकट्यानें पूर्वी काय पराक्रम केला आहेस तो सांग पाहूं. अरे,

---

१ गेल्या अध्यायाच्या आरंभींच कर्णानें 'तुम्ही सर्व आयुष्मान् असून' इत्यादि

इंद्रदेखील पार्थाशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव जो कोणी त्याच्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा करील, त्याचा मोह घालविण्यासाठीं कांहीं तरी औषधाचीच योजना केली पाहिजे. अरे कर्णा, क्रुद्ध झालेल्या सर्पाच्या मुखांत उजव्या हाताची करांगुलि घालून त्याची दाढ उपटून काढण्याची तूं इच्छा करीत आहेस.

अथवा वनामध्यें एकट्याच फिरत असलेल्या मत्त गजावर अंकुशावांचूनच आरूढ होऊन नगरांत जाण्याची तूं महत्त्वाकांक्षा धरीत आहेस. किंवा प्रदीप्त अग्नीमध्यें घृत-मेद-वसा इत्यादिकांची आहुति देऊन घृतानें भिजविलेलें वस्त्र स्वतःच्या शरीराभोंवतीं गुंडाळून त्या प्रज्वलित अग्नीमधून चालत जाण्याचें हें धाष्टर्य करीत आहेस.

पण बाबारे, स्वतःचे हात-पाय बांधून गळयांत महाशिला अडकवून आपल्या बाहुबलानें समुद्र तरून जाण्याची कोण इच्छा करील व त्यांत पुरुपार्थ तो कोणता ! हे राधेया, स्वतः अति दुर्बल व अस्त्रविद्येंत निष्णात नसलेला जो कोणी बलवान् व अस्त्रकुशल पुरुष पार्थाशीं युद्ध करण्याची इच्छा करील तो निःसंशय दुर्मति होय. आम्हीं तेरा वर्षें कपटाचरणानें क्लेश दिलेला हा सिंह आज पाशांतून सुटला आहे. तो आम्हांला आज जिवंत ठेवणार नाहीं. एखाद्या कूपामध्यें गुप्त असलेल्या अग्नीप्रमाणें एकान्तांत राहिलेल्या या पार्थाच्या समीप येऊन आम्हीं अज्ञानामुळें आपल्यावर मोठें संकटच ओढवून घेतलें आहे. यास्तव आतां आपण एकमतानें प्राप्त झालेल्या या युद्धदुर्मद पार्थाशीं युद्ध करूं या. सर्व सैन्य सज्ज होऊन, व्यूह रचून व शस्त्रास्त्रें घेऊन उभें राहो.

हे राधेया, असें साहस करूं नको. द्रोण, दुर्योधन, भीष्म, तूं, अश्वत्थामा व मी असे सर्व मिळून पार्थाशीं युद्ध करूं या. आम्ही सहाहि रथी जर एकमेकांना साह्य करीत या युद्धांत स्थिर राहिलों, तरच इंद्राप्रमाणें उद्धत असलेल्या या दृढनिश्चयी पार्थाशीं प्रतियुद्ध करूं शकूं. अनेक दानव एकट्या इंद्राशीं जसें युद्ध करितात, त्याप्रमाणें आपण सर्व धनुर्धर व्यूहरचना करून व सज्ज होऊन जर आजच्या या संग्रामांत धनंजयाशीं युद्ध केलें, तरच आमची धडगत आहे. ४. ४. ४९.

अध्याय ५० वा.

[१ द्रोणाची निंदा ऐकून क्रुद्ध झालेल्या अश्वत्थाम्यानें कर्ण व दुर्योधन, यांची मर्मभेदक शब्दांनीं केलेली निर्भर्त्सना.]

(१) अश्वत्थामा म्हणाला—हे राधेया, अद्यापि तूं गायींना जिंकिलें नाहींस किंवा त्या मत्स्यदेशाच्या सीमेपलीकडेहि गेल्या नाहींत, अथवा हस्तिनापुरास जाऊन पोंचल्या नाहींत, असें असतांना तूं व्यर्थ स्वतःची प्रौढि कसली सांगत आहेस ! अरे, जे खरे शूर असतात ते अनेक युद्धांत विजयी होऊन, शत्रूचें सैन्य जिंकून, विपुल धन मिळवून, त्यांच्या सीमेच्या पार जाऊन, तें वित्त स्वनगरांत घेऊन आले, तरीहि आत्मश्लाघा करीत नाहींत व तूं तर यांतील कांहींच न करितां केवल व्यर्थ वल्गना करीत आहेस, यावरून तुझा निर्लज्जपणा मात्र व्यक्त होत आहे. अग्नि गर्जना न करतां सर्व पदार्थ दग्ध करीत असतो. सूर्य स्वस्थ बसूनच सर्व सृष्टीला प्रकाशित करितो आणि ही पृथ्वी या चराचर भूतांना मुकाट्यानेंच धारण करिते.

राजा जनमेजया, इतकें बोलून कर्णाच्या 'ब्राह्मणांचें भोजनादिकांतच कौशल्य॰' इत्यादि उपहासपर वचनांनीं क्रुद्ध झालेला अश्वत्थामा 'तूं वैश्य असल्यामुळें तुझ्यांतहि युद्धसामर्थ्य नाहीं,' हें दर्शविण्यासाठीं चातुर्वर्ण्याचीं नियत कर्मे सांगूं लागला.

अश्वत्थामा—हे कर्णा, स्वयंभू ब्रह्मदेवानें चातुर्वर्ण्याचीं कर्मे नियत केलीं आहेत. त्या त्या कर्मांच्या अनुसार त्या त्या वर्णानें धन मिळविण्याचा व्यवसाय केला असतां त्यास दोष लागत नाहीं. ब्राह्मणांनीं अध्ययन करून याजन व यजन करावें; क्षत्रियांनीं धनुष्याचा आश्रय करून यजन करावें, पण याजन करूं नये. वैश्यांनीं कृषि-वाणिज्यादि करून वेदोक्त कर्मे करवावीत आणि शूद्रांनीं वंदनादिकांच्या योगानें नम्र होऊन सर्वदा तिन्ही वर्णांची शुश्रूषा करावी, असें शास्त्रविधान आहे.

हे राधासुता, याप्रमाणें यथाविधि आचरण करणारे महाभाग वीर पुरुष समग्र पृथ्वीला न्यायानें जिंकूनहि गुरु दुर्जन जरी असला तरी त्याचा सत्कार करितात, आणि तूं अन्यायानें पांडवांना जिंकून सज्जन गुरूंची निंदा करीत आहेस ! द्यूतानें राज्य मिळवून कोणता क्षत्रिय स्तुतीस पात्र झाला आहे ! त्याचप्रमाणें हा दुर्योधन क्रूर व निर्लज्ज आहे. एखाद्या कपटी व्याधाप्रमाणें

वंचना करून व कपट द्यूतानें वित्त हरण करून कोणता प्राज्ञ मनुष्य स्वतःची प्रौढि गाईल ?

हे कर्णा, ज्या पांडवांचें धन तूं कपटानें हरण केलेंस त्यांतील धनंजय किंवा नकुल-सहदेव यांना तूं कोणत्या द्वैरथ युद्धांत जिंकलेंस ? अथवा युधिष्ठिर किंवा बलाढ्य भीम यांचा केव्हां पराभव केलास ? तूं पूर्वी कोणत्या संग्रामांत इंद्रप्रस्थ जिंकून घेतलेंस ? त्याचप्रमाणें हे दुष्टकर्मन्, ज्या एकवस्त्रा रजस्वला पांचालीला सभेंत नेलीस, त्या कृष्णेला तूं कोणत्या रे युद्धांत जिंकिलें होतेंस ?

अरे सूता, पूर्वी द्यूतप्रसंगीं विदुरानें ' धनाची किंवा सुगंधाची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यानें चंदनवृक्षाचें मूळच जसें तोडून टाकावें तशी ही तुमची कृति आहे ' असें जें म्हटलें होतें, तें अगदीं यथार्थ आहे. कसें तें पहा—

वेदविरुद्ध असलेलें कपटद्यूत करणाऱ्या धार्तराष्ट्रानें धर्माचें मूळ छेदून टाकिलें आणि तूंहि आतां ब्राह्मणांचा अवमान करून तेंच निंद्य कर्म केलेंस. चंदनाचें मूळ शीतल असतें. तें दाहक नसतें. परंतु हा दुर्योधन क्रोधी आहे, त्यानें पांडवांच्या पितृ-पितामहांच्या राज्याचें द्यूतानें हरण करून पांडवांना आपलें दास केलें; परंतु ही त्याची कृति परिणामीं अनर्थावह होईल.

' अहोपण, मी सूत असल्यामुळें माझ्याकडे दोष आहे,' पण ते पांडव तर क्षत्रिय आहेतना ! मग ते कां शांत बसत नाहींत ? विराटाला साह्य करण्याच्या हेतूनें ते आमच्याशीं युद्ध करावयास कां आले ? अर्जुनाची ही कृति वालिवधप्रसंगीं रामाच्या वर्तनाप्रमाणेंच गर्ह्य आहे, असें जर म्हणशील, तर वालि व राम यांचा विरोध नसतां रामानें वालीचा वध करण्यांत कदाचित् अन्याय केला असेल, पण अर्जुनानें तुमच्या वधाची इच्छा करावी, यांत कांहींच दोष नाहीं. कारण तुम्हीं पांडवांना अतिशय पीडा दिली आहे. कीटं, मुंगी इत्यादि क्षुद्र जीवांमध्येंहि जर त्यांच्या सहनशीलतेला मर्यादा असलेली दिसून येते, तर मग मनुष्याविषयीं काय सांगावें ? याच न्यायानें द्रौपदीला दिलेले अमर्याद क्लेश पांडव कधींहि सहन करणार नाहींत, या कौरवांचा नाश करण्यासाठींच आज येथें धनंजय प्रकट झाला आहे आणि तूं तर पंडित होऊन मोठी वाचाळता चालविली आहेस ! वैराचा अंत करणारा हा पार्थ आज निःसंशय

१ यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ।
अन्येषामपि सत्त्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥

आमचा नाश करील. हा कुंतीपुत्र. धनंजय देव, गंधर्व, असुर व राक्षस यांच्याशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला असतां भयानें कधींहि माघार घेत नाहीं. गरुड जसा वेगानें वृक्षाला पाडवूनच पुढें जातो तसा हा अतिशय क्रुद्ध होऊन संग्रामांत ज्याच्या ज्याच्या अंगावर धांवून जाईल त्या प्रत्येकाचा प्राण घेऊनच परत फिरेल.

हे राधेया, तुझ्याहून वरिष्ठ, धनुर्विद्येंत देवेंद्रासारखा पराक्रमी आणि युद्ध करण्यांत वासुदेवतुल्य असलेल्या या पार्थाचा कोण सत्कार करणार नाहीं ! हा पांडुपुत्र देवांशीं देवासारखें आणि मनुष्यांशीं मनुष्यासारखें युद्ध करितो. जो आपल्या अस्त्रानें शत्रूंच्या अस्त्रांचें प्रयोगानें निवारण करील असा अर्जुनावांचून दुसरा कोणता पुरुष आहे ! अरे, ' गुरूला पुत्राप्रमाणेंच शिष्यहि प्रिय असतो, ' असें धर्मवेत्ते म्हणतात. या कारणानेंहि द्रोणाचार्यांचें अर्जुनावर प्रेम असल्यास त्यांत आश्चर्य तें कसलें ?

हे दुर्योधना, ज्याप्रमाणें तूं द्यूत खेळलास, इंद्रप्रस्थ हिरावून घेतलेंस, पांचालीला सभेंत आणलेंस, तसेंच आतां या पांडवांशीं युद्ध कर. हा तुझा शकुनिमामा मोठा बुद्धिमान् व क्षात्रधर्मांत विशारद आहे. त्या कपटद्यूत करणाऱ्या गान्धारेश्वराला आतां पार्थाशीं युद्ध करूं दे. अरे बाबा, हें गांडीव धनुष्य कृत, द्वापर या नांवाचें फासे फेंकीत नसतें बरें ! या श्रेष्ठ धनुष्यापासून जळजळीत बाण सूटत असतात, हें लक्षांत ठेव. या गांडीवापासून सुटलेले गृध्रपक्ष्यासारखे वेगवान् व पर्वतांनाहि विदीर्ण करणारे तीक्ष्ण बाण मध्यें थांबत नाहींत. यम, वायु, मृत्यु किंवा वडवाग्नि कदाचित् क्षमा करतील. परंतु क्रुद्ध झालेला धनंजय तुम्हांला क्षमा करणार नाहीं. सभेमध्यें द्यूतांत जसा तुझा मातुल तुझा साह्यकर्ता होता, तसा आतां त्या सौबलानें ज्याचें संरक्षण केलें आहे असा तूंच संग्रामांत युद्ध कर.

हे वीरहो, ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं युद्ध करावें, परंतु मी कांहीं धनंजयाशीं युद्ध करणार नाहीं. मत्स्यराज विराट जर गायींच्या मागोमाग आला असता तर मात्र मीं त्याच्याशीं युद्ध केलें असतें. ४. ४. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१ भीष्मानें द्रोण, कृप व अश्वत्थामा यांचें केलेलें सान्त्वन. २ दुर्योधन व कर्ण यांनीं द्रोणादिकांची मागितलेली क्षमा. ३ द्रोणाचा कर्तव्योपदेश.]

(१) भीष्म म्हणाला—अश्वत्थाम्याचें म्हणणें योग्य आहे आणि कृपाचार्यांचेंहि मत दीर्घदर्शित्व प्रकट करणारें आहे. परंतु हा कर्ण मात्र क्षात्रधर्माला अनुसरून केवळ युद्धच करूं इच्छीत आहे. विचारी पुरुषानें द्रोणाचार्यांची निंदा करूं नये. कारण देश व काल यांचें आनुकूल्य आणि परिस्थिति जाणून युद्ध करावें, असें माझें मत आहे. हे सूर्यासारखे प्रखर पांच पांडव दुर्योधनावर प्रहार करणारे शत्रु आहेत, त्यांचा उत्कर्ष होत असलेला पाहून कोणता पंडित मोहित होणार नाहीं ? धर्मवेत्ते विद्वान्‌हि स्वार्थाच्या प्रसंगीं मोहित होतात. यास्तव हे राजन्, तुला जर रुचत असेल तर माझें वाक्य ऐक. कर्णानें आतां द्रोणाचार्यांची जी निंदा केली, ती युद्धाची ईर्षा उत्पन्न करण्यासाठीं होय. द्वेषानें नव्हे. यास्तव आचार्यपुत्र अश्वत्थाम्यानें त्याला क्षमा करावी. या वेळीं फार मोठें कार्य उपस्थित झालें आहे. हा काल विरोधाचा नाहीं पार्थ समीप येऊन उभा राहिला असतां आतां हे द्रौणे, तूं, द्रोणाचार्य आणि कृपाचार्य यांनीं सर्व दुरुक्तीची क्षमा करावी. 'शापादपि शरादपि' हें दोन्ही प्रकारचें सामर्थ्य द्रोणाच्या ठिकाणीं आहे. तो जर आम्हांवर क्रुद्ध झाला, तर शाप देईल, किंवा पांडवांच्या पक्षाकडे जाऊन युद्ध करूं लागला, तरी तेंहि आम्हांला दुःखदच होईल. परंतु ब्राह्मणाचीं दिव्य अस्त्रें त्याला कलंकरूप आहेत. ब्राह्मणाची क्षमाच श्रेष्ठ होय.

हे ब्राह्मणश्रेष्ठहो, आदित्याची जशी प्रभा, तशी तुमची अस्त्रनिपुणता आहे. चंद्रापासून त्याची कांति जशी दूर करतां येत नाहीं, तसें तुमच्या ठिकाणीं ब्राह्मण्य व ब्रह्मास्त्र प्रतिष्ठित आहे. चार वेद एका ठिकाणीं आढळतात आणि क्षात्रतेज एकाचा आश्रय करितें. परंतु हा द्रोणाचार्य व त्याचा पुत्र यांच्या ठिकाणीं तीं दोन्ही वास करितात. या दोघांखेरिज अन्य कोठेंहि एका व्यक्तींत चतुर्वेद व शस्त्रास्त्रनैपुण्य एकत्र दिसून येत नाहीं. हे राजन्, वेदान्त, पुराणें व प्राचीन इतिहास यांस जाणणाऱ्या या द्रोणाहून एका परशुरामावांचून दुसरा कोण श्रेष्ठ आहे ? वेद आणि ब्रह्मास्त्र यांचें एकत्र ज्ञान याच्यावांचून

---

१ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।

अन्य कोठेंहि आढळत नाहीं. यास्तव आचार्यपुत्रानें क्षमा करावी. ही वेळ भेद करण्याची नाहीं. आपण सर्व एकत्र होऊन धनंजयाशीं युद्ध करूं या. विचारी पंडितांनीं सैन्याच्या नाशाचीं जीं कारणें सांगितलीं आहेत, त्यांत 'भेद' हें मुख्य व अनर्थावह आहे, असें म्हटलें आहे.

अश्वत्थामा म्हणाला—हे पुरुषश्रेष्ठा, आमच्या न्याय्य वचनाला तूं अशा प्रकारें निंद्य म्हणूं नको. माझ्या पूज्य पित्यानें कौरवांच्या कपटद्यूतादि दर्शनानें आलेल्या क्रोधाच्या भरांत अर्जुनाची प्रशंसा केली, त्यांत त्याचा काय दोष? शत्रूच्याहि[1] गुणांचें ग्रहण करावें आणि गुरूचेहि दोष उघड बोलून दाखवावे. कांहीं झालें तरी गुरूनें पुत्र व शिष्य यांचें नेहमीं हितचिंतन करावें व त्याच्या हिताचाच उपदेश करावा, असा न्याय आहे. त्याला अनुसरून माझ्या पित्यानें 'आम्हीं दुर्बलांनीं विचार करूनच बलाढ्य पार्थाशीं युद्ध करावें' असा उपदेश केला.

(२) दुर्योधन म्हणाला—आचार्यांनीं या कर्णाला व मला क्षमा करावी आणि शांत व्हावें. त्यानें केवळ रोषामुळेंच आमची निंदा केली. आम्हांविषयींच्या द्वेषबुद्धीनें नव्हे.

(३) वैशंपायन—राजा, त्यानंतर दुर्योधन व कर्ण यांनीं भीष्म व महात्मा कृप यांसह द्रोणाची क्षमा मागितली. तेव्हां द्रोण म्हणाला—"हे दुर्योधना, हा शांतनव भीष्म आरंभींच 'भेद करण्याची ही वेळ नव्हे०' इत्यादि जें वचन बोलला, त्यानेंच मी प्रसन्न झालों. आतां आपण युद्धनीतीचा विचार करूं या. संग्रामांत ज्यायोगें पार्थ साहसानें किंवा मोहानें दुर्योधनावर चालून येणार नाहीं, अशी योजना करणें अवश्य आहे. ज्याअर्थी धनंजय प्रकट झाला आहे, त्याअर्थी पांडवांचा अज्ञातवास निःसंशय पूर्ण झाला आहे. आज जर पार्थाला गोधन परत मिळालें तर तो आपली उपेक्षा करून घरीं निघून जाईल. परंतु आपण जर गायींना अतिशय दूर नेलें व त्या जर त्याच्या हातीं लागल्या नाहींत, तर तो क्रुद्ध झालेला वीर युद्धांत आपणां सर्वांचा अंत केल्यावांचून रहाणार नाहीं. यास्तव धार्तराष्ट्राचें पार्थाशीं युद्ध होणार नाहीं व आपल्या सैन्याचा पराभव होणार नाहीं, अशी युक्ति योजिली पाहिजे.

---

१ शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥

आतां हे गांगेया, दुर्योधनानें प्रथमच म्हटल्याप्रमाणें 'पांडवांच्या अज्ञातवासाचा काल पूर्ण झाला किंवा नाहीं' याचा निर्णय करण्यास तूंच समर्थ आहेस." ४. ४. ५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ पांडवांचा अज्ञातवासकाल चांद्रमानानें पूर्ण झाला आहे, असें भीष्मानें केलेलें उपपादन. २ पांडवपराक्रमवर्णनपूर्वक संग्राम किंवा राज्यप्रदान यांतील कांहीं तरी एक करण्याविषयीं दुर्योधनाला प्रेरणा. ३ दुर्योधनानें केलेला राज्यप्रदानाचा निषेध. ४ धेनूंसह दुर्योधनाचें स्वनगराकडे प्रेषण, व्यूहरचना व युद्धाची सज्जता.]

(१) भीष्म म्हणाला—हे धार्तराष्ट्रा, काल एकरूप आहे. त्याला वास्तविक अवयव नाहींत. त्यामुळें त्याचें हीनत्व किंवा अधिकत्व मुख्य वृत्तीनें संभवत नाहीं. गौणवृत्तीनेंच त्याची गणना करावी लागते. कला, काष्ठा, मुहूर्त, दिवस, शुक्लादि पक्ष, चैत्रादि मास, अश्विन्यादि नक्षत्रें, चंद्रादि ग्रह, वसंतादि ऋतु, दक्षिणोत्तर अयनें व प्रभवादि संवत्सर, हे सर्व कालावयव कालाशीं संयुक्त होतात. या कालविभागानेंच हें कालचक्र सतत प्रवृत्त होतें. चोवीस पक्षांनीं एक चांद्रसंवत्सर होतो. त्या संवत्सरांत तीनशें चौपन दिवस असतात. सावन संवत्सर तीनशें साठ दिवसांचा होतो. हा सावन संवत्सरच द्वादश वार्षिकादि प्रतिज्ञा व गवामयनादि सत्रें यांमध्यें उपयुक्त असतो. तीनशें पासष्ट दिवस, पंधरा घटका, एकतीस पळें व तीस विपळें, हें सौर संवत्सराचें प्रमाण आहे. ज्योतिर्विद् प्रायः सौर संवत्सराच्या अनुरोधानेंच वर्षप्रवेशादिक करितात. पण स्मार्त वर्धापनादि संस्कारांमध्यें चांद्र संवत्सराचेंच ग्रहण करितात.

राजा, चांद्र व सौर संवत्सरामध्यें असा जरी विशेष असला तरी या दोहोंच्या मध्यवर्ती असलेल्या सावन संवत्सराची जेव्हां गणना करितात, तेव्हां सौर संवत्सरांतील दिवसांची वृद्धि त्याबरोबर मोजतात. याप्रमाणें गणना करूं लागलें असतां तेरा वर्षांत पांच चांद्रमास, दोन दिवस, सदतीस घटका, पंचेचाळीस पळें व पंधरा विपळें अधिक होतात. त्यामुळें तेरा वर्षांचा काल पूर्ण होऊन नऊ दिवसांहूनहि कांहीं अधिक काल आज लोटला आहे. या कालाच्या आधिक्यानें व नक्षत्रांनीं केलेल्या सूर्य-चंद्रांच्या उल्लंघनानें प्रत्येक पांच वर्षांत

दोन अधिकमास येतात. कालगणनेच्या या पद्धतीनें तेरा वर्षांत एकशें छपन्न चांद्रमास होतात.

हे दुर्योधना, विजयादशमीस पांडवांचा द्यूतांत पराभव झाला व आपण आज ग्रीष्म ऋतूंत विराटाच्या गोग्रहणास प्रवृत्त झालों आहों. त्यामुळें येत्या विजयादशमीस तेरावें वर्ष पूर्ण होतें, असें तुला वाटत असेल, पण पांडव चांद्र संवत्सराच्या प्रमाणानें प्रतिज्ञेचीं तेरा वर्षें संपवून कृतकृत्य झाले आहेत. त्यांनीं वस्तुतः येत्या विजयादशमीच्या पूर्वीं पांच महिने व बारा दिवस अगोदरच प्रकट व्हावयास पाहिजे होतें, पण दर्शांतमासांतील वैशाख कृष्ण सप्तमीसच ते प्रकट झाले आहेत. ते महात्मे पंडित आहेत, यास्तव प्रतिज्ञेचा काल संपल्यावरहि कलहाला अवकाश मिळूं नये, म्हणून आणखी कांहीं दिवस अज्ञातवासांतच राहून ते आज प्रकट झाले आहेत.

---

१ भीष्मानें हा निर्णय चांद्रमतानें केला आहे. वर्ष या शब्दाचा मुख्य अर्थ चांद्रवर्ष असाच आहे. सौरमतानें पुढील कार्तिकांतील संक्रांतीस युधिष्ठिरादिकांची तेरा वर्षांची प्रतिज्ञा पुरी झाली असती. पण लौकिक व्यवहाराला अनुसरून पांडव चांद्रमतानेंच आपल्या पणाचीं वर्षें मोजित होते. त्याप्रमाणें ते बारा वर्षें पूर्ण होतांच गुप्त झाले व ज्येष्ठ कृष्ण अष्टमीस अर्जुन प्रकट झाला. आदल्या दिवशीं त्रिगर्तानें जेव्हां दक्षिण गोग्रहण केलें, त्या दिवशीं सप्तमी होती. त्याच मध्यरात्रीं त्याचें तेरावें वर्ष संपत होतें. म्हणून त्रिगर्ताशीं युद्ध करितांना युधिष्ठिरानें भीमाला 'तूं वृक्ष उपटून घेतल्यास हे त्रिगर्त तुला ओळखतील, यास्तव तूं मानुषआयुधानेंच युद्ध कर' असें सांगितलें. दुसऱ्या दिवशीं अर्जुन प्रकट झाला व त्याला दुर्योधनादिकांनीं ओळखिलें, त्यावरूनहि त्यांचें तेरावें वर्ष पूर्ण झालें होतें, हें सिद्ध होतें. कारण तें जर पूर्ण झालें नसतें, तर यम-धर्माच्या प्रभावानें दुर्योधनादिकांनीं अर्जुनाला ओळखिलें नसतें. भीष्मालाहि भ्रांति उत्पन्न झाली असती. भीष्मानें आपल्या भाषणांत 'युधिष्ठिर ज्यांचा राजा आहे, ते पांडव धर्माचरणांत प्रमाद कधींहि करणार नाहींत,' असें जें म्हटलें आहे त्याचाहि तेरा वर्षांच्या अभावीं बाध झाला असता.

पांडव शुभ दिनाच्या लोभानें दोन दिवस उशीरानें विराटनगरींत प्रकट झाले. अभिमन्यूचा उत्तरेशीं विवाह ज्येष्ठांतच झाला. पांडव प्रकट होतांच पुढील पांच-सहा दिवसांतच हा सर्व प्रकार घडला. कारण तसें जर न मानिलें, तर पुढें स्त्री-

राजा, यावरून पांडवांनीं जी जी प्रतिज्ञा केली होती, ती सर्वहि त्यांनीं अक्षरशः पाळली आहे, यांत संशय नाहीं व आपली प्रतिज्ञा पूर्ण झाली आहे, असें निश्चित जाणूनच आज बीभत्सु आपल्यासमोर आला आहे. हे पांची पांडव महात्मे व धर्मार्थज्ञ आहेत. युधिष्ठिर ज्यांचा राजा आहे ते पांडुपुत्र धर्मकार्यांत प्रमाद कसा करितील ! हे पार्थ लोभग्रस्त नाहींत. त्यांनीं आपली दुष्कर प्रतिज्ञा सिद्धीस नेली आहे. ते अधर्मानें राज्याचीहि इच्छा करणार नाहींत. ज्यावेळीं तुम्हीं कपटानें त्यांचें राज्य हरण केलेंत, त्याच वेळीं त्या कुरुनंदनांनीं आपलें राज्य परत मिळविण्यासाठीं पराक्रम करण्याची इच्छा केली असती. पण धर्मरज्जूनें बद्ध झालेले ते महात्मे आपल्या क्षत्रियधर्मापासून रेंसभरहि ढळले नाहींत.

(२) हे गांधारेया, कोणी या अर्जुनाला जर मिथ्या म्हणेल, तर त्याचा निःसंशय पराभव होईल. हे पांडुपुत्र मरणहि स्वीकारतील, पण असत्याचा आश्रय करणार नाहींत. हे नरश्रेष्ठ योग्य काल प्राप्त झाला असतां त्यांच्या न्याय्य वस्तूंचें इंद्रानें जरी रक्षण केलें असलें, तरी ते स्वपराक्रमानें ती परत मिळविल्यावांचून रहाणार नाहींत. यास्तव आज आपण त्या शस्त्र धारण करणारांतील श्रेष्ठ वीराशीं समरांगणांत युद्ध करूं या. या लोकीं सज्जनांनीं ज्या कल्याणाचें अनुष्ठान केलें आहे, त्याचें तूं सत्वर आचरण कर. आमच्या स्वार्थाचा अत्यंत नाश न होवो.

हे कौरवा, युद्धामध्यें निश्चित जय मीं कधींच पाहिलेला नाहीं. त्यांत आतां धनंजय येऊन पुढें उभा आहे. एकदा युद्ध प्रवृत्त झालें म्हणजे त्यांत जीवित-मरण, जय-पराजय यांतील कांहीं तरी एक अवश्य घडत असतें, ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. तस्मात् तूं युद्धाला तरी प्रवृत्त हो किंवा पांडवांशीं ऐक्य करून त्यांचा राज्यविभाग परत दे.

(३) दुर्योधन—हे पितामह, मी पांडवांचें राज्य परत देणार नाहीं. यास्तव युद्धाची योजनाच सत्वर करा.

पर्वांत उत्तरा विलाप करतांना 'ब्रह्मदेवानें माझ्याशीं आपला सहवास सहाच महिने निश्चित केला होता. म्हणून आपण या सातव्या महिन्यांत परलोकीं गेलांत' असें म्हटलें आहे. मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीला अभिमन्यू युद्धांत पडला. ज्येष्ठमासापासून मार्गशीर्ष हा सातवा महिना येतो, अर्थात् येथील हा कालनिर्णय चांद्रमतानें निर्दोष आहे.

भीष्म—हे कुरुनंदना, माझा विचार जर तुला रुचत असला तर ऐक. कारण तुझ्या हिताचें वचन सांगणें हें माझें कर्तव्य आहे. आपल्या सैन्यांतील एक-चतुर्थांश सैन्य बरोबर घेऊन तूं स्वतः स्वनगरीकडे सत्वर निघून जा. एक-चतुर्थांश सैन्य गायींना घेऊन जाऊं दे आणि राहिलेलें अर्धें सैन्य घेऊन आम्ही पार्थाशीं युद्ध करूं. द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा, कृप व मी असे मिळून येथें आलेल्या कृतनिश्चयी धनंजयाशीं युद्ध करूं. समुद्राचें निवारण करणाऱ्या वेलेप्रमाणें, मी मत्स्यराजा किंवा प्रत्यक्ष इंद्र जरी समरांगणांत आला तरी त्याचें निवारण करीन.

(४) वैशंपायन—राजा महात्म्या भीष्माचें तें वचन त्या कौरवांना रुचलें व त्या कुरुराजानें त्याप्रमाणें केलें. त्यानंतर भीष्मानें दुर्योधनाची रवानगी केली. त्याच्या मागून सर्व गोधन पाठवून दिलें आणि सैन्यांतील मुख्य योद्ध्यांना व्यवस्थित उभें करून व्यूहरचना आरंभिली.

भीष्म—हे द्रोणाचार्य, तूं मध्यें उभा रहा. अश्वत्थामा तुझ्या डाव्या बाजूला राहील. बुद्धिमान् कृपाचार्य उजव्या बाजूचें रक्षण करील. हा सज्ज झालेला सूतपुत्र कर्ण पुढें उभा राहील आणि मी सर्व सैन्याच्या मागें राहून सर्वांचें रक्षण करीन. ४. ४. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ कौरवसेनेवर चाल करून येणाऱ्या अर्जुनानें प्रथम दोन बाण द्रोणाचार्यांच्या चरणाजवळ सोडून त्यांस केलेलें वंदन व दोन बाण आचार्यांच्या कानाजवळ सोडून केलेला कुशलप्रश्न, द्रोणानें केलेली प्रशंसा. २ सैन्यांत दुर्योधन न दिसल्यामुळें पार्थानें उत्तराला दक्षिणमार्गानें रथ नेण्याविषयीं केलेली प्रेरणा. ३ कृपानें पार्थाचा अभिप्राय जाणून त्याचा केलेला पाठलाग. ४ अर्जुनानें कुरुसैन्याचा पराभव केला असतां धेनूंचें निवर्तन.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, भीष्माच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व कौरवसैन्य व्यूह रचना करून उभें राहिलें असतां अर्जुन आपल्या रथघोषानें दाही दिशा दुमदुमून सोडीत मोठ्या त्वरेनें तेथें आला. तेव्हां त्याच्या रथध्वजाचें अग्र दिसूं

लागलें. आकर्ण आकर्षण केलेल्या गांडीवधनुष्याचा टणत्कार आणि रथचक्राचा महाशब्द ऐकूं आला. त्यावेळीं गांडीव धारण करणाराच महारथ येत आहे असें पाहून द्रोणाचार्य सर्वांकडे अवलोकन करीत म्हणाला—

"हे वीरहो, पार्थाच्या ध्वजाचें अग्र दुरून झळकत आहे. हा रथघोष व रथस्थ वानराचा भुभूत्कार ऐकूं येत आहे. हा रथिश्रेष्ठ या उत्कृष्ट रथांत उभा राहून आपलें विजेसारखा शब्द करणारे गांडीव धनुष्य आकर्ण ओढीत आहे. हे पहा, हे दोन बाण माझ्या पायाजवळ येऊन पडले आणि हे दुसरे दोन माझ्या दोन्ही कानांजवळून निघून गेले. अहो, वनांमध्यें राहून अतिमानुषकर्म करणाऱ्या या पार्थानें माझ्या पायांजवळ शर सोडून मला वंदन केलें आणि कानाजवळ बाण सोडून कुशलप्रश्नपूर्वक जणुंकाय युद्धाची अनुज्ञाच घेतली. हा बुद्धिमान्, बांधवप्रिय अतिशय कांतिमान् पांडुपुत्र धनंजय आज दीर्घ कालानें आमच्या दृष्टीं पडला. यज्ञामध्यें आज्याहुतींनीं उद्दीपित झालेला अग्नि जुहूप्रभृति उपकरणांनीं जसा शोभतो, त्याप्रमाणें रथ, शर, तलत्राण, बाणांचे भाते, शंख, पताका, कवच, किरीट, खड्ग व धनुष्य यांनीं युक्त असलेला हा पार्थ शोभत आहे.

(२) राजा जनमेजया, द्रोणाचार्य याप्रमाणें बोलत असतां इकडे वेगानें येणारा अर्जुन आपल्या सारथ्याला म्हणाला—"हे विराटपुत्रा, जेथून सोडलेले बाण शत्रूच्या सैन्यावर जाऊन पडतील अशा स्थानीं रथ नेऊन अश्वांचें नियमन कर, म्हणजे मी अगोदर या शत्रुसैन्यांत तो कुरुकुलाधम दुर्योधन कोठें आहे तें पहातों, आणि या सर्व भीष्म-द्रोणादि महारथांची उपेक्षा करून त्या अतिमानी धार्तराष्ट्राच्या मस्तकावर प्रहार करितों. कारण त्याला एकट्याला जिंकिलें असतां हे सर्व सहजच पराभूत होतील. येथें मोठालीं धनुष्यें धारण करणारे हे द्रोण व अश्वत्थामा उभे आहेत. त्यांच्या मागें भीष्म, कृप व कर्ण दिसत आहेत. परंतु तो राजा मात्र कोठें दृष्टीं पडत नाहीं. यावरून तो आपला जीव वांचविण्यासाठीं गायींना घेऊन दक्षिणमार्गानें चालला असावा, असें मला वाटतें. यास्तव हे उत्तरा, आतां या रथसमूहाला सोडून दुर्योधन ज्या मार्गानें जात आहे, तिकडेच रथ चालीव. मी तेथेंच युद्ध करीन. कारण आमिषावांचून युद्ध करणें व्यर्थ आहे. त्या कौरवाला जिंकून गायींना घेऊन मी परत फिरेन.

वैशंपायन—राजा, अर्जुनाचें हें वचन ऐकून विराटपुत्रानें प्रथम जो रथ मोठ्या यत्नानें अश्वांना आवरून थांबविला होता, तो त्यानें पुनः चालविला. आपल्या हातांतील लगाम ओढून अश्वांना चालण्याची प्रेरणा केली व जिकडे दुर्योधन गेला होता, त्या बाजूला त्यांना वळविलें.

(३) हे पारिक्षिता, याप्रमाणें धनंजय आपल्या समोर युद्धार्थ सज्ज असलेला रथसमूह सोडून निघून जात आहे, असें पाहतांच कृपाचार्यांनें त्याचा अभिप्राय जाणला व तो म्हणाला—" हे वीरहो, दुर्योधनावांचून असलेल्या या सैन्यांत हा अर्जुन उभें राहण्याचीहि इच्छा करीत नाहीं. यास्तव वेगानें जाणाऱ्या त्याच्या मागोमाग आपण सर्व जाऊं या. अतिशय क्रुद्ध झालेल्या या पार्थापुढें संग्रामांत एकटा दुर्योधन टिकाव धरणार नाहीं. सहस्राक्ष इंद्र, देवकीपुत्र वासुदेव, किंवा पुत्रासह महारथ द्रोणाचार्य यांवांचून अन्य कोणीहि या सव्यसाची धनुर्धराशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाहीं. अहो, पार्थरूपी जलामध्यें राजा दुर्योधन नौकेप्रमाणें बुडाल्यानंतर आपल्याला गायी किंवा विपुल धन घेऊन काय करावयाचें आहे !

(४) राजा, इतक्यांत धनंजय गायींचें रक्षण करणाऱ्या सैन्यापर्यंत जाऊन पोंचला. त्यानें त्या सैन्याला प्रथम स्वतःचें नांव ऐकविलें आणि टोळधाडीप्रमाणें त्या सेनेला सत्वर शरांनीं व्यापून टाकिलें. पार्थानें सोडलेल्या शरांनीं आवृत झालेल्या त्या योद्ध्यांना त्याच्या बाणांनीं आच्छादित झालेली भूमि व अन्तरिक्ष यांतील कांहींच दिसेनासें झालें. युद्धामध्यें पतन पावणाऱ्या त्या सैनिकांना पळून जाण्याचीहि बुद्धि सुचली नाहीं. ते मनांत पार्थाच्या चपलतेचीच प्रशंसा करूं लागले. त्यावेळीं धनंजयानें शत्रूंच्या अंगावर रोमांच आणणारा भयंकर शंखनाद केला आणि आपलें श्रेष्ठ धनुष्य आकर्ण ओढून ध्वजावरील भूतांना प्रेरणा केली. त्यांच्या प्रचंड शंखनादानें, रथचक्राच्या घोषानें, गांडीव धनुष्याच्या टणत्कारानें आणि ध्वजावर रहाणाऱ्या अमानुष भूतांच्या गर्जनेनें पृथ्वी कांपूं लागली. तो भयंकर ध्वनि ऐकून धेनूंचें सर्व खिल्लार हंबरूं लागलें. त्या सर्व धेनु पुच्छें वर करून दक्षिण दिशेकडे वळल्या आणि वेगानें पळत सुटल्या व त्या सर्व गायी पुनः विराटनगरींत जाऊन पोंचल्या. ४. ४. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ अर्जुनाचें कौरवसैन्याशीं तुमुल युद्ध. २ कर्णाच्या भ्रात्याचा वध. ३ कर्णाशीं युद्ध व त्याचें पलायन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतसत्तमा, याप्रमाणें कौरवसेनेचा पराभव करून गायींना जिंकून तो धनुर्धरांतील अग्रणी पार्थ पुनः युद्धाच्या इच्छेनें दुर्योधनाच्या संमुख गेला. तेव्हां मत्स्यराजाच्या धेनु वेगानें स्वनगरीस परत गेल्या असतां पार्थ कृतकृत्य झाला आहे हें कौरववीरांनीं जाणलें आणि तो आतां दुर्योधनावर चाल करून येत आहे, असें पाहून ते सर्व वीर मोठ्या त्वरेनें त्याच्याकडे धांवून आले.

राजा, त्यावेळीं शत्रूंचा संहार करणारा अर्जुन कौरवांचें अनेक ध्वजांनीं युक्त व दृढ व्यूह रचून उभें असलेलें विस्तीर्ण सैन्य पाहून मत्स्यपुत्र उत्तराला हांक मारून म्हणाला—" हे वैराटे, सुवर्णमय लगाम असलेल्या या श्वेत अश्वांना या मार्गानें अतिशय वेगानें नेण्याचा प्रयत्न कर म्हणजे मी या सर्व कुरुमुख्यांशीं जाऊन भिडतों. एक गज जसा दुसऱ्या गजाशीं झुंझण्याची इच्छा करितो, तसा हा दुरात्मा सूतपुत्र माझ्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा करीत आहे. हे राजपुत्रा, दुर्योधनाच्या आश्रयामुळें तो नीच सूतपुत्र उन्मत्त झाला आहे, यास्तव त्या कर्णाकडेच मला घेऊन चल."

जनमेजया, पार्थाचें हें वचन ऐकतांच त्या विराटपुत्रानें आपले सुवर्णाच्या पट्टयांनीं युक्त असलेले, वायुसारखे वेगवान् व धिप्पाड अश्व त्वरेनें चालविले आणि कौरवांच्या रथसैन्याचा व्यूह फोडून अर्जुनाला सैन्याच्या मध्यभागीं नेऊन उभें केलें. तेव्हां कर्णाचा जीव वांचविण्याची इच्छा करणारे चित्रसेन, संग्रामजित्, शत्रुसह व जय हे दुर्योधनाचे चौघे महारथ भ्राते आपल्या 'विशिख-विपाठ'-संज्ञक बाणांचा वर्षाव करीत पार्थावर तुटून पडले. त्यावेळीं अग्नि जसा वनाला जाळून टाकितो, तसा धनुष्य हीच ज्याची ज्वाला आहे व बाणांचा वेग हीच ज्याची धग आहे, अशा त्या पुरुषश्रेष्ठ क्रुद्ध पार्थाग्नीनें कौरवांचा रथसमुदाय दग्ध करून टाकिला.

याप्रमाणें त्यांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें असतां कौरववीर विकर्ण आपल्या भयंकर 'विपाठ'-बाणांचा वर्षाव करीत भीमानुज पार्थावर रथांतून धांवून आला. तेव्हां अर्जुनानें विकर्णाचें सुवर्णाग्रानें भूषविलेलें व दृढ प्रत्यंचेनें युक्त

असलेलें धनुष्य तोडून त्याच्या रथावरील ध्वजहि हालवून भूमीवर पाडविला. तसा तो छिन्नध्वज झालेला विकर्ण लज्जित होऊन संग्रामांतून मोठ्या त्वरेनें निघून गेला.

हा पराभव शत्रुंतपाला सहन झाला नाहीं. त्यानें अतिमानुषकर्मे करणाऱ्या पार्थाला शरवृष्टीनें पीडा दिली. त्यावेळीं तो राजा आपल्यावर शरवर्षाव करीत आहे, हें पहातांच कौरवसैन्यांत संचार करीत असलेल्या व शत्रुसैन्याला निस्तेज करणाऱ्या त्या कौंतेयानें कवचाचा भेद करणारे पांच तीक्ष्ण बाण शत्रुंतपावर मोठ्या वेगानें सोडले आणि दहा बाणानें त्याच्या सारथ्याचा वध केला. त्यावेळीं वायूनें भग्न झालेला वृक्ष पर्वतशिखरावरून जसा खालीं पडतो तसा धनुर्धर पार्थाच्या कवचभेदी शरांनीं विद्ध झालेला तो शत्रुंतप राजा गतप्राण होऊन भूमीवर पडला. तेव्हां प्रचंड झंझावातानें महावनें जशीं कापूं लागतात, तसे समरांगणांत त्या नरश्रेष्ठाच्या तीव्र शरवृष्टीनें पराजय पावलेले वीर कांपूं लागले.

राजा, त्या समरभूमीवर उत्तम वेष धारण केलेले अनेक वीर गतप्राण होऊन पडले. पार्थानें हिमालयावरील गजेंद्रासारखे विशाल, इंद्रासारखे पराक्रमी, उदार व सुवर्णाचीं कवचें धारण करणारे असंख्य योद्धे रणामध्यें पराभूत केले. याप्रमाणें समरामध्यें शत्रूंचा संहार करणारा व गांडीव धनुष्य धारण करणारा तो नरश्रेष्ठ ग्रीष्म ऋतूंत अग्नि जसा वनाला दग्ध करितो, तसा दिशा व विदिशा जणुंकाय जाळीतच रणामध्यें संचार करूं लागला. वसंत ऋतूंत गळून पडलेलीं पानें किंवा मेघ यांना वायु जसा उडवून देतो, तसा अतिरथ किरीटी शत्रूंचा धुव्वा उडवीत रणांगणांत रथांतून फिरूं लागला.

(२) त्यानंतर किरीटीनें कर्णाचा जो बलाढ्य भ्राता शोणाश्ववाह संग्रामजित्, त्याच्या अश्वांचा वध करून एकाच शरानें त्याचाहि शिरश्छेद केला. तेव्हां एखादा गजेंद्र जसा आपल्या दंतांनीं पर्वतशिखरावर प्रहार करण्यास धांवतो, किंवा व्याघ्र जसा वृषभावर झडप घालतो, तसा आपल्या भ्रात्याचा वध झालेला पहातांच उत्साह धारण करणारा सूतपुत्र कर्ण अर्जुनावर धांवून गेला. त्यानें पांडुपुत्रावर मोठ्या वेगानें बारा शर सोडिले आणि त्याच्या सर्व अश्वांच्या गात्रांना व विराटपुत्राच्या हस्ताला तीव्र बाणांनीं वेध केला. याप्रमाणें त्या वैकर्तनानें एकदम चाल केलेली पहातांच विचित्र पंख असलेला वेगवान् गरुड जसा सर्पावर झडप घालितो, तसा अर्जुन त्याच्यावर वेगानें तुटून पडला.

(३) राजा जनमेजया, त्या धनुर्धरांतील श्रेष्ठ व बलाढ्य पार्थ व कर्ण या दोघां शत्रूंचें अपूर्व युद्ध पाहून सर्व कौरव युद्धापासून निवृत्त झाले व प्रेक्षकांसारखे स्वस्थ उभे राहिले. ज्यानें आपले अनंत अपराध केले आहेत, असा कर्ण समीप आलेला पहातांच पांडुपुत्राचा क्रोधाग्नि भडकला व त्यानें शरांचा घोर वर्षाव करून एका क्षणांत अश्व, रथ व सारथि यांसह कर्णाला मोठ्या हर्षानें झांकून टाकिलें. त्यावेळीं अर्जुनानें शरवृष्टीनें भीष्मादि सर्व योद्ध्यांना त्यांचे रथ, अश्व व गज यांसह आच्छादित केलें. तेव्हां रथ व गज यांसह अतिशय विद्ध झालेले कौरवांचे योद्धे मोठ्यानें आक्रोश करूं लागले. तो महात्मा वीर कर्णहि धनुष्य-बाण धारण करून अर्जुनाच्या हातांतून सुटलेल्या शरांचा विस्फुलिंगयुक्त अग्नीप्रमाणें आपल्या बाणवृष्टीनें वेगानें प्रतिकार करीत उभा राहिला. तेव्हां कर्णाची प्रशंसा करणाऱ्या कौरवांच्या टाळ्या, शंख-भेरीप्रभृति वाद्यें, वीरांचा सिंहनाद व धनुष्यांचा टणत्कार यांचा प्रचंड ध्वनि झाला.

राजा, ज्याच्या रथावर वानराचें उभारलेलें पुच्छ हाच महाध्वज आहे, ज्याच्या रथाग्रावर भीषण महाभूतें स्थित आहेत व जो मेघाच्या गडगडाटासारखा गांडीव धनुष्याचा प्रचंड टणत्कार करीत आहे, अशा अर्जुनाला पाहून कर्णानें सिंहनाद केला. तेव्हां पार्थानें पितामह भीष्म, द्रोण व कृप यांकडे पहात रथ, अश्व व सारथि यांसह कर्णावर शरवृष्टि करून त्याला अतिशय पीडित केलें. त्यावेळीं कर्णानेंहि पार्थावर मेघाप्रमाणें असंख्य बाणांचा वर्षाव केला. धनंजयानेंहि आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं ते सर्व बाण तोडून टाकिले. याप्रमाणें त्या रणांगणांत महान् शस्त्रास्त्रांचा वर्षाव व त्यांचा छेद चालला असतां, मेघसमूहांच्या मध्य-भागीं असलेले चंद्र-सूर्य जसे दिसतात, तसे पार्थ व कर्ण हे दोघे धनुर्धर बाणांनीं व्याप्त झालेल्या रथांत शोभले.

त्यानंतर असहिष्णु वेगवान् कर्णानें किरीटीच्या चारी अश्वांना तीक्ष्ण बाणांनीं वेध केला. तीन शर त्याच्या सारथ्यावर व तीन ध्वजावर मोठ्या वेगानें सोडले. तें पहातांच सुप्त सिंहाला जसें जागें करावें, तसा समरामध्यें शत्रूंचें मर्दन करणारा तो कुरुश्रेष्ठ गांडीवधन्वा जिष्णु कर्णावर धांवून गेला, आणि शर व अस्त्र यांच्या वृष्टीनें पीडीत झालेल्या व अतिमानुष कर्म करणाऱ्या त्या महात्म्या पार्थानें सूर्य जसा आपल्या किरणजालांनीं या लोकाला व्यापून टाकितो, त्याप्रमाणें कर्णाचा रथ शरांनीं व्याप्त करून टाकिला. एका गजेंद्रानें प्रहार

केलेल्या दुसऱ्या मत्त गजेंद्राप्रमाणें सूतपुत्रानें वेध केलेल्या अर्जुनानें आपल्या भात्यांतून 'भल्ल'-संज्ञक तीक्ष्ण बाण काढिले व गांडीव धनुष्य आकर्ण ओढून सूतपुत्राच्या शरीरावर सर्वत्र प्रहार केले. त्याची मान, हस्त-पादादि प्रधान अंगें, मस्तक, ललाट इत्यादि सर्व अवयवांस गांडीवापासून सोडलेल्या विद्युत्तुल्य तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. तेव्हां एका गजानें जिंकिलेल्या दुसऱ्या गजाप्रमाणें पार्थाच्या बाणांनीं विद्ध झालेला कर्ण रणभूमि सोडून सैन्याच्या पृष्ठभागीं निघून गेला. अर्जुनाच्या विद्युत्पातासारख्या बाणांनीं त्याचें सर्व शरीर संतप्त झालें. ४. ४. ५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ पार्थानें केलेला कुरुसैन्याचा विध्वंस व कृपाचार्यादिकांच्या रथादिकांचें वर्णन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें राधेय कर्णाचा पराभव झाला असतां दुर्योधनप्रभृति योद्धे सैन्यासह हळुहळू पार्थाच्या समीप येऊं लागले. त्यावेळीं वेला जसें समुद्राचें धारण करते, त्याप्रमाणें अनेक प्रकारची व्यूहरचना करून येणाऱ्या कौरवसेनेच्या वेगाचें पार्थानें आपल्या शरांच्या योगानें निवारण केलें व दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग करणारा रथसत्तम श्वेतवाहन पार्थ हंसतच त्यांच्यासमोर गेला. नंतर आदित्य आपल्या किरणांनीं समग्र पृथ्वीला ज्याप्रमाणें आच्छादित करतो, त्याप्रमाणें त्यानें गांडीवधनुष्यापासून सुटलेल्या शरांनीं दाही दिशा झांकून टाकिल्या. योद्ध्यांचे रथ, अश्व, गज व कवचें यांमध्यें शेंकडों बाणांनीं विद्ध न झालेलें असें दोन अंगुलांचेंहि अंतर राहिलें नाहीं.

भारता, कौंतेयाचा दिव्ययोग, वीर्य व अति चापल्य; उत्तराच्या अश्वांची शिक्षाशिल्पनिपुणता आणि अस्त्राचा प्रयोग हें पाहून शत्रूंनीं पांडुपुत्राचा बहुमान केला. राजा त्यावेळीं शत्रूंचे वीर प्रजेला दग्ध करणाऱ्या कालाग्नीप्रमाणें किंवा प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें आपल्या सैन्याचा दाह करणाऱ्या पार्थाकडे पाहाण्यासहि समर्थ झाले नाहींत. पर्वतशिखरासमीप आलेलीं अचंचल अभ्रें सूर्यकिरणांनीं जशीं शोभतात, तशी अर्जुनानें सोडलेल्या शरांनीं ग्रस्त झालेली कौरवसेना शोभली. हे राजेंद्रा, पुष्पांनीं आच्छादिलेलीं अशोकवृक्षांचीं वनें जशीं शोभिवंत दिसतात, तसें पार्थाच्या बाणांनीं कौरवसैन्य शोभलें.

कौंतेयाच्या बाणांनीं उडविलेल्या शत्रुसैनिकांच्या गळ्यांतील सोनचाफ्याच्या माला आणि कौरवांच्या पताका व छत्रें वायूनें वरच्यावर आकाशांतच धारण केलीं. कारण मध्यें अर्जुनाच्या शरांचें जाळें पसरल्यामुळें तीं खालीं येऊं शकलीं नाहींत. पार्थानें कौरवांच्या रथांच्या धूरा छेदून टाकिल्या. तेव्हां सैन्याच्या पराभवानें त्रस्त झालेले अश्व रथांचे अवशिष्ट भाग घेऊनच दश-दिशांत पळूं लागले. अर्जुनानें कौरवसेनेच्या अग्रभागीं असलेल्या गजांचा कर्णादि प्रदेशीं व मर्मस्थानीं वेध करून संहार केला. त्यावेळीं आकाश जसें सजल काळ्या मेघांनीं व्याप्त होतें, तशी भूमि एका क्षणांत मृतगजांच्या देहांनीं आच्छादित झाली. प्रलयकालचा प्रदीप्त अग्नि सर्व स्थावर-जंगम पदार्थांना जसा दग्ध करितो, तसा पार्थानें समरामध्यें सर्व शत्रूंचा दाह केला.

हे महाराज, त्यानंतर बलवान् परंतप पार्थानें आपल्या सर्व अस्त्रांच्या तेजानें, गांडीवाच्या टणत्कारानें, ध्वजावरील अमानुष भूतांच्या शब्दानें, वानराच्या भयंकर भूत्कारानें आणि देवदत्त शंखाच्या प्रचंड नादानें दुर्योधनाच्या त्या सैन्याला भयभीत करून सोडिलें.

महाबाहु धनंजयाला अकस्मात् पाहिल्यामुळें त्या सैन्याचा अगोदरच शक्तिपात झाला होता. इतक्यांत तो महावीर साहसानें युद्धासाठीं त्यांच्या समीप आला, त्यामुळें तर त्यांचें शरीरसामर्थ्य सर्वथा नष्ट झालें. पक्षी जसे आकाशाला आच्छादित करितात, तसें अर्जुनानें शत्रूंचें रक्त प्राशन करणाऱ्या तीव्र अग्रांच्या शरसमूहांनीं अंतरिक्षाला आवृत केलें. एखाद्या पात्रांत प्रखर सूर्यकिरणें अवकाशाच्या अभावीं जशीं संकोच पावतात, तसे पार्थाचे शर आकाशांतहि मावूं शकले नाहींत.

हे पारिक्षितराजा, सव्यसाची पार्थाच्या रथासमीप येण्याची संधि शत्रूला एकदाच व एक क्षणभरच मिळत असे. कारण अर्जुनाच्या पुढें येतांच त्याला यमलोकाची प्राप्ति होत असे. पुनः परत येण्यास तो योद्धा जिवंतच रहात नसे. तो धनुर्धर रथस्थ वीरांना त्यांच्या अश्वासह पहातां पहातां शरवृष्टीनें परलोकीं पाठवीत असे. बीभत्सूचे बाण शत्रुशरीरांत सक्त न होतां, त्यांना विद्ध करून जसे परत येत असत, तसाच त्या वीराचा रथहि शत्रूसैन्यांत अडकून न रहातां सर्वत्र अप्रतिहत संचार करीत होता. त्याच्या शराप्रमाणेंच रथाची गति कोठेंहि कुंठित झाली नाहीं.

हे नृपश्रेष्ठा, अनंत फणा असलेला नाग आपल्या क्रीडेनें जसा महासागराला क्षुब्ध करितो, तसें अर्जुनानें शत्रुसैन्याला सहज लीलेनें क्षुब्ध केलें.

भूतांनीं पूर्वी कधींहि न ऐकलेला, बाणांची सतत वृष्टि करणारा व इतर सर्व ध्वनींना लोपविणारा किरीटीच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकिला. धनंजयानें थोडथोड्या अंतरावर मारलेल्या शरांनीं विद्ध झालेले गज सूर्यकिरणांनीं व्याप्त झालेल्या सजल मेघांप्रमाणें भासले. डाव्या व उजव्या अशा दोन्ही हातांनीं अतिशय वेगानें बाणवृष्टि करीत सर्व दिशांमध्यें भ्रमण करणाऱ्या पार्थाचें धनुष्य अलातचक्राप्रमाणें शोभलें. राजा, दृष्टि जशी मनोरम पदार्थांवरच खिळते, तसे त्या गांडीवधन्व्याचे शर लक्ष्याचाच वेध करीत, अन्यत्र जात नसत. हत्तीचा कळप वनांतून जाऊं लागला म्हणजे त्याच्या मार्गांत येण्यास जसा दुसरा कोणताहि प्राणी धजत नाहीं, तसा त्या युद्धांत विजयाच्या रथ-मार्गांत कोणीहि येऊं शकला नाहीं.

हे भारता, कौंतेयानें समरांत पराभूत केलेले शत्रु 'खरोखर पार्थाच्या जयाची इच्छा करणारा हा इंद्रच सर्व देवांसह आम्हांवर प्रहार करीत आहे,' असें समजले. त्या रणांगणांत बीभत्सु सर्वांचा संहार करीत असतां 'अर्जुन-रूपानें हा साक्षात् काळच प्रजेला ग्रासीत आहे,' असें ते योद्धे मानूं लागले. त्या धनुर्धर पांडुपुत्रानें कौरवसैन्याचा जो नाश केला, तो अनुपमेय होय. राम-रावणांच्या अद्वितीय युद्धाप्रमाणें, या युद्धाला पार्थाच्या युद्धाचीच उपमा देणें योग्य आहे.

राजा, व्रीह्यादिकांच्या रोपांना कणिस आलें असतां, त्याचा अग्रभाग जसा वांकतो, त्याप्रमाणें कौरवसेनेंतील शत्रूंचीं मस्तकें पराक्रमी अर्जुनाच्या भयानें नम्र झालीं. पार्थरूपी वायूनें हालवलेलीं अर्जुनशत्रूंचीं वनें रक्ताच्या धारांनीं पृथ्वीला लाल भडक करूं लागलीं.

वायूनें उडविलेल्या रक्तमिश्रित धूलीमुळें सूर्यकिरणेंहि तांबडीं लाल दिसूं लागलीं. सूर्यासह आकाश तत्काल संध्येप्रमाणें तांबडें झालें. संध्यासमयीं सूर्यहि अस्ताला जातो, परंतु पार्थ युद्धांतून निवृत्त होत नाहीं. त्या अचिंत्यात्म्या शूरानें समरांत स्वपराक्रमानें स्थित असलेल्या धनुर्धरांवर दिव्य अस्त्रांचा प्रहार केला. त्या पृथापुत्रानें द्रोणावर त्र्याहत्तर, दुःसहावर दहा, अश्वत्थाम्यावर आठ, दुःशासनावर बारा, शारद्वत कृपावर तीन, शांतनव भीष्मावर साठ, आणि दुर्योधनावर शंभर तीक्ष्ण बाण सोडिले.

राजा, त्यानंतर परंतप अर्जुनानें महाधनुर्धर कर्णाच्या कर्णप्रदेशीं 'कर्णि'-नांवाच्या बाणानें वेध केला. याप्रमाणें रथ, अश्व व सारथि यांचा वध होऊन तो सर्व अस्त्रविशारद कर्ण विरथ झाला असतां त्याचें सैन्य पळूं लागलें. तरी पार्थ रथांत तसाच स्थित आहे, हें पाहून व त्याचा आशय ओळखून विराटपुत्र त्याला म्हणाला—"हे जिष्णो, मज सारथ्यासह या उत्कृष्ट रथावर आरूढ होऊन तूं कोणत्या सैन्याशीं युद्ध करणार आहेस ? तूं सांगशील तेथें मी तुला नेतों."

अर्जुन म्हणाला—हे राजपुत्रा, व्याघ्रचर्मानें परिवेष्टित अशा ज्या या तांबड्या अश्वानें युक्त असलेल्या शुभ चिह्नाला तूं पहात आहेस व नीलपताकेचा आश्रय करून जो रथावर स्थित आहे, तो कृपाचार्याच्या सैन्याचा ध्वज आहे, यास्तव त्या वृद्ध आचार्यांच्या समोर मला ने. त्या दृढ धनुर्धराला आज मी माझीं शीघ्रास्त्रें दाखवीन. हे उत्तरा, ज्याच्या ध्वजावर सुवर्णाच्या शुभ कमंडलूचें चिह्न झळकत आहे, तोच हा सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ द्रोणाचार्य होय. सर्व शस्त्रधारी वीरांमध्यें मला हा सर्वदा मान्य आहे. यास्तव या सुप्रसन्न महावीराच्या उजव्या बाजूनें रथ चालीव. या द्रोणाचार्यांच्या रथासमीप येतांच मी रथांतून उतरून प्रथम त्यास नमस्कार करितों व पुनः रथारूढ होऊन युद्धाला सज्ज होतों. हे विराटपुत्रा, हा सनातन धर्म आहे. हा द्रोण जर माझ्यावर प्रथम प्रहार करील, तरच मी त्याच्यावर शर सोडीन. म्हणजे तो क्रुद्ध होणार नाहीं.

हे वैराटे, या द्रोणाचार्यांच्या जवळच ज्याच्या ध्वजाग्रावर धनुष्याचें चिह्न दिसत आहे, तो हा आचार्यपुत्र महारथ अश्वत्थामा होय. शस्त्रधारण करणाऱ्या सर्व योद्ध्यांमध्यें मला हाहि सदैव मान्य आहे. याच्या समीप रथ नेऊन तो पुनः पुनः परत फिरीव.

हे सारथे, या सैन्याच्या तिसऱ्या विभागांत मध्यभागीं उत्साहानें उभा असलेला आणि ज्याच्या ध्वजाग्रावर सुवर्णगजचिह्नांकित पताका फडकत आहे, तो हा धृतराष्ट्रात्मज श्रीमान् राजा दुर्योधन होय. हे वीरा, हा राजा मोठा प्रमाथी व युद्धदुर्मद आहे. शत्रुरथाचें चूर्ण करणारा तुझा हा उत्तम रथ याच्या अभिमुख घेऊन चल. हा दुर्योधन द्रोणशिष्यामध्यें शीघ्रास्त्रांत अग्रेसर मानिलेला आहे. यास्तव मीं आतां याला या युद्धामध्यें माझें विपुल शीघ्रास्त्र दाखवितों.

हे विराटनंदना, ज्याच्या ध्वजाग्रावर सुवर्णाच्या हस्तिशृंखलेचें चिह्न आहे, तो हा कर्ण तूं पूर्वीच पाहिलेला आहेस. या राधेयाच्या समीप रथ जातांच तूं अतिशय दक्ष रहा. कारण तो दुरात्मा युद्धामध्यें नेहमीं माझ्याशीं स्पर्धा करीत असतो.

हे नृपसुता, हा जो रथ पांच तारांनीं चिह्नित झालेल्या नील पताकेनें युक्त आहे, तो तूं लक्षपूर्वक पहा. त्यांत हस्तत्राण घातलेला व मोठें धनुष्य धारण करणारा जो पराक्रमी वीर बसला आहे, त्याच्याकडेहि तूं दृष्टि दे. ज्याच्या श्रेष्ठ रथावर तारका व सूर्य यांचें चित्र काढलेला हा ध्वज आहे, ज्याच्या मस्तकावर हें शुभ्र व निर्मल छत्र झळकत आहे, मेघसमूहांत जसा सूर्य प्रकाशतो, तसा नानाध्वजपताकांनीं युक्त असलेल्या या विस्तीर्ण सेनेमध्यें जो प्रामुख्यानें दिसत आहे, ज्याच्या अंगांतील सुवर्णाचें कवच चंद्रसूर्याप्रमाणें देदीप्यमान दिसत आहे व ज्याच्या मस्तकावर सुवर्णाचें शिरस्त्राण आहे, तो हा आम्हां सर्वांचा पितामह शांतवन भीष्म आहे. हा महात्मा राजश्रीनें अतिशय वृद्धि पावलेला असूनहि दुर्योधनाच्या अधीन होऊन राहिला आहे, त्यामुळें माझ्या मनाला फार खेद होतो. आपण याच्यावर मागाहून चाल करून जाऊं. कारण तो माझ्या युद्धामध्यें विघ्न आणणार नाहीं. पण हे वैराटे, मी जेव्हां याच्याशीं युद्ध करूं लागेन, तेव्हां तूं अश्वांचें मोठ्या प्रयत्नानें नियमन कर.

राजा जनमेजया, अर्जुनाची ही आज्ञा शिरसा मान्य करून विराटपुत्र अर्जुनाला मोठ्या उत्साहानें, कृप जेथून युद्ध करीत होता, तेथें घेऊन गेला. ४. ४. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ कौरव व अर्जुन यांचें युद्ध पहाण्यासाठीं विमानस्थ देवादिकांचें आकाशांत आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, ग्रीष्म ऋतूच्या शेवटीं मंदवायूनें मेघ जसे सावकाश सरकत असतात, तशीं उग्रधनुष्यें धारण करणाऱ्या कौरवांची चतुरंग सेना हळु हळू पुढें येत असलेली दिसली. ज्यावर प्रहार करणारे योद्धे आरूढ झाले आहेत असे अश्व पार्थाच्या समीप येऊन उभे राहिले. ज्यांवर माहुत आरूढ

झाले आहेत व जे तोमर आणि अंकुश यांनीं प्रेरित झाले आहेत असे विचित्र कवचांनीं शोभणारे विशाल गजहि तेथेंच आले. त्यावेळीं सर्व देव व मरुद्गण यांसह इंद्र विमानांत बसून अंतरिक्षांत आला. तेव्हां देव, यक्ष, गंधर्व, सर्प यांनीं व्याप्त झालेलें निरभ्र आकाश ग्रहमंडलानें युक्त असल्याप्रमाणें शोभलें.

हे राजन्, कृप व अर्जुन यांचें भयंकर महायुद्ध पहाण्यासाठीं सर्व देव पृथक् पृथक् विमानांतून आले. देवराज इंद्राच्या विमानाला एक कोटी सुवर्णांचे खांब होते. त्यांनीं रत्नजडित प्रासाद धारण केला होता. तें सर्व रत्नमय व कामगामी दिव्य विमान आकाशांत शोभूं लागलें. त्या विमानांत इंद्राबरोबर आठ वसु, अकरा रुद्र, द्वादश आदित्य व दोघे अश्विनिकुमार हे तेहतीस देव, उग्रसेनादि गंधर्व, राक्षस, पितर, महर्षि आणि वसुमना-सगर इत्यादि अनेक राजे दिसत होते.

त्याचप्रमाणें अग्नि, ईश, सोम, वरुण, प्रजापति, कुबेर, यम, धाता, विधाता, तुम्बुरु या सर्वांचीं विमानें यथाक्रम योग्य स्थलीं प्रकाशत होतीं. याशिवाय इतर देवांचे समूह, सिद्ध व श्रेष्ठ ऋषि अर्जुन आणि कौरव यांचें युद्ध पहाण्यास आले होते. त्यावेळीं हे भारता, वसंत ऋतूच्या आरंभीं वनांचा सुवास जसा सर्वत्र पसरतो, त्याप्रमाणें त्या सर्वांनीं धारण केलेल्या दिव्य पुष्पमालांचा पुण्य सुगंध सर्वत्र पसरला होता. विमानस्थ देवांचे रत्नजडित अलंकार, छत्रें, वस्त्रें, पुष्पमाला व व्यजनेंहि दिसूं लागलीं. भूमीवरील धूलि शांत झाली. सर्व अवकाश किरणांनीं व्याप्त झाला. वायु दिव्य गंधानें योद्धयांची सेवा करूं लागला. त्यावेळीं सुरोत्तमांनीं आणलेल्या, आकाशांतून संचार करणाऱ्या व विचित्र रत्नांनीं प्रकाशणाऱ्या विमानांच्या तेजानें आकाश विचित्र शोभेनें अलंकृत झालें. विमानस्थ देवांनीं परिवेष्टित झालेला व उत्पलांची तेजस्वी माला धारण करणारा इंद्र अतिशय शोभला. परंतु दीर्घकाल युद्ध पहात असलेल्या त्याची तृप्ति झाली नाहीं. ४. ४. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ कृप व अर्जुन यांचें युद्ध, कृपाचें पलायन.]

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुनंदना, व्यूहरचना करून पृथक् पृथक् स्थित असलेल्या कौरवांच्या सर्व सेना पाहून पार्थ विराटपुत्राला हांक मारून म्हणाला—

" हे उत्तरा, ज्याच्या ध्वजावर सुवर्णमय वेदी झळकत आहे, त्या शारद्वत कृपाचार्यांच्या उजव्या बाजूनें चल. "

धनंजयाचें हें वचन ऐकून वैराटीनें सुवर्णभूषणांनीं युक्त, रजतासारख्या शुभ्र व तेजस्वी अश्वांना क्रमानें चालविलें व जणुंकाय क्रुद्ध झाल्याप्रमाणें त्या चंद्रासारख्या अश्वांना प्रेरणा केली. त्या अश्वविशारद उत्तरानें आपला रथ कौरवांच्या सेनेसमीप नेऊन पुनः वायुवेगानें चालणाऱ्या त्या अश्वांना परत फिरविलें आणि डावीकडून प्रदक्षिणा घालून त्या तत्त्ववेत्त्या विराटपुत्रानें आपल्या रथानें कौरवांना गोंधळून सोडलें. तो निर्भय वैराटि कृपाच्या रथासमीप येऊन त्याला प्रदक्षिणा करून त्याच्या समोर उभा राहिला.

राजा, त्यावेळीं अर्जुनानें आपलें नांव उच्च स्वरानें सांगून आपला श्रेष्ठ देवदत्त शंख अतिशय जोरानें वाजविला. त्या जिष्णूनें शंखनाद केला असतां त्या युद्धामध्यें जणुंकाय पर्वतच विदीर्ण झाल्याप्रमाणें भयंकर शब्द झाला.

पार्थानें आपला दिव्य शंख इतक्या जोरानें वाजविला असतांहि तो शंख शतधा विदीर्ण झाला नाहीं. म्हणून सर्व सैन्यासह कौरवांनीं त्या श्रेष्ठ शंखाचा मोठा सत्कार केला. पर्वतावर विद्युत् पडली असतां त्याचा जसा प्रतिध्वनि उमटतो, त्याप्रमाणें धनंजयाच्या शंखाचा प्रचंड ध्वनि आकाशापर्यंत पोंचून पुनः त्याचा प्रतिशब्द झाला.

राजा, तो शब्द सहन न करणाऱ्या महारथ शारद्वत कृपानें अर्जुनावर क्रुद्ध होऊन आपला प्रसिद्ध शंख मोठ्या वेगानें वाजविला व त्या शब्दानें त्रैलोक्य भरून टाकलें. नंतर त्या रथिश्रेष्ठानें आपलें विशाल धनुष्य घेऊन त्याचा टणत्कार केला. तेव्हां ते दोघे युद्धाची इच्छा करणारे महाबलाढ्य, सूर्यासारखे प्रखर तेजस्वी वीर शरदृतूंतील गर्जना करणाऱ्या मेघाप्रमाणें शोभले. शरदृतूंत मेघ जसे वृष्टि न करतां केवळ गर्जना करीत असतात, तसा या दोघां धनुर्धरांनीं युद्धाला आरंभ होण्यापूर्वीं प्रचंड नाद केला. त्यानंतर शारद्वत कृपानें दहा मर्मभेदी तीक्ष्ण शरांनीं शत्रूंच्या वीरांचा नाश करणाऱ्या पार्थाला विद्ध केलें. तेव्हां अर्जुनानें आपलें प्रसिद्ध व श्रेष्ठ गांडीव धनुष्य आकर्ण ओढून मर्मभेद करणारे अनेक 'नाराच' बाण सोडिले. परंतु कृपाचार्यानें आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं त्या रक्त प्राशन करणाऱ्या 'नाराच' बाणांचे हजारों तुकडे करून टाकिले. तेव्हां अतिशय क्रुद्ध झालेल्या महारथ अर्जुनानें शरांचे अनेक विचित्र प्रकार प्रद-

र्शित करीत बाणांनीं सर्व दिशा झांकून टाकिल्या. त्या श्रेष्ठ धनुर्धरानें सर्व आकाश बाणांनीं व्यापून टाकिलें आणि कृपाला शंभर बाणांनीं आच्छादून टाकिलें. त्याच्या शरांनीं पीडित झालेल्या कृपानें क्रोधानें संतप्त होऊन अप्रतिम तेजस्वी पार्थावर अग्निज्वालेसारख्या प्रखर दहा हजार शरांचा वर्षाव करून समरामध्यें मोठ्यानें सिंहनाद केला.

राजा, याप्रमाणें कृपानें पीडित केलें असतां अर्जुनाच्या श्रेष्ठ गांडीवापासून सुटलेल्या व चार सुवर्णपर्वें असलेल्या तीक्ष्ण बाणांनीं कृपाच्या चारी अश्वांना वेध केला. त्यावेळीं फुत्कार सोडणाऱ्या सर्पाप्रमाणें वेगानें येणाऱ्या तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध झालेले ते अश्व एकदम उधळले व त्यामुळें कृपाचार्य आपल्या रथस्थानापासून च्युत झाला. तथापि त्या आचार्याचें महत्त्व राखण्यासाठीं विजयी अर्जुनानें त्याला वेध केला नाहीं. त्यामुळें कृपाचार्य पुनः स्वस्थानीं येऊन बसला व त्यानें सव्यसाची पार्थाला दहा कंकपत्र बाणांनीं सत्वर वेध केला. तेव्हां धनंजयानेंहि एकच तीक्ष्ण 'भल्ल' बाणानें कृपाचें धनुष्य तोडलें व दुसऱ्या बाणानें त्याचे हस्तावाप फोडून मर्मभेदक अनेक तीक्ष्ण बाणांनीं त्याच्या कवचाचेंहि विदारण केलें. पण त्या महात्म्यानें आपल्या पूर्वगुरूच्या शरीराला मुळींच पीडा दिली नाहीं. कृपाचार्यांच्या अंगातील कवच खालीं गळून पडलें असतां कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें त्याचें शरीर शोभूं लागलें.

हे भारता, पार्थानें कृपाचार्याचें एक धनुष्य तोडलें असतां त्यानें सत्वर दुसरें धनुष्य सज्ज केलें. पण चपल अर्जुनानें तेंहि तत्काल तोडून टाकिलें. खरोखर तें मोठें आश्चर्यच घडलें. त्यानंतर कृपाचार्यानें एका मागून एक अशीं अनेक धनुष्यें सज्ज केलीं, पण धनुर्विद्येंत अतिशय निष्णात असलेल्या त्या मध्यम पांडवानें तीं सर्व एका मागून एक तोडिलीं. याप्रमाणें ज्यांचीं सर्व धनुष्यें तुटलीं आहेत, अशा प्रतापी कृपाचार्यानें आपल्या रथांतून प्रदीप्त अशनीसारखी एक भयंकर शक्ति घेऊन ती पांडुपुत्रावर सोडली. पण सुवर्णभूषित शक्ति आपल्या रथाकडे येत आहे, असें पहातांच कौंतेयानें दहा बाणांनीं आकाशांतील भयंकर उल्केप्रमाणें दिसणाऱ्या तिचा छेद केला. तेव्हां जिचे दहा तुकडे झाले आहेत, अशी ती शक्ति भूमीवर पडली. तेवढ्या अवकाशांत कृपाचार्यानें आणखीं एक धनुष्य सज्ज केलें व एकाच वेळीं दहा तीक्ष्ण भल्ल शरांनीं पार्थाला वेध केला. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या महातेजस्वी किरीटीनें अग्नीसारखे प्रज्वलित तेरा बाण कृपाचार्यावर सोडिले. त्यांतील एका बाणानें

कृपाच्या रथाची धुरा, चार बाणांनीं चार अश्व, सहाव्या बाणानें त्याच्या सारथ्याचें मस्तक, तीन बाणांनीं त्याच्या रथाचें त्रिशूलाकार काष्ठ, दोन बाणांनीं रथाचा कणा, आणि वज्रतुल्य बाराव्या बाणानें रथध्वज यांचा छेद करून तेराव्या बाणानें कृपाचार्यांच्या वक्षःस्थलावर हंसत हंसत प्रहार केला. तेव्हां ज्याचें धनुष्य तुटलें आहे, अश्व व सारथि गतप्राण झाले आहेत, त्यामुळें जो विरथ झाला आहे, असा कृपाचार्य हातांत उग्र गदा घेऊन खालीं उतरला व त्या वीरानें ती जड गदा मोठ्या वेगानें पार्थावर फेंकिली. पण हस्तलाघवानें युक्त असलेल्या अर्जुनानें अनेक वेगवान् शर सोडून अर्ध्या मार्गांतूनच तिला परतविलें असतां ती उलट कृपाच्याच अंगावर येऊं लागली. असहिष्णु शारद्वताचे प्राण वांचविण्यासाठीं त्याच्या योद्ध्यांनीं अर्जुनावर सर्व बाजूंनीं भयंकर शरवृष्टि केली. पण विराटपुत्रानें आपल्या अश्वांना उजव्या बाजूनें वळवून व शत्रूंना प्रतिबंध करणारें यमक मंडल घेऊन त्या सर्व योद्ध्यांचें निवारण केलें. तेव्हां ते सर्व पुरुषश्रेष्ठ योद्धे विरथ झालेल्या कृपाचार्याला घेऊन मोठ्या वेगानें कुंतीपुत्र धनंजयापासून दूर पळून गेले. ४. ४. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ अर्जुनाचें द्रोणाचार्यांशीं युद्ध. २ द्रोणाचें पलायन.]

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुश्रेष्ठा, याप्रमाणें कृपाचार्य युद्ध सोडून निघून गेला असतां ज्याच्या रथाचे अश्व रक्तवर्ण आहेत, असा अजिंक्य द्रोण सशर धनुष्य घेऊन श्वेतवाहनावर धांवला. आपल्या सुवर्णमय रथांत बसून गुरु द्रोण समीप येत आहे, असें पाहून जिष्णु उत्तराला म्हणाला—" हे वैराटे, ज्याच्या रथस्थ श्रेष्ठ ध्वजावर अनेक पताकांनीं अलंकृत केलेली सुवर्णाची उच्च वेदी दिसत आहे, त्या द्रोणाचार्यांच्या सेनाव्यूहाजवळ मला घेऊन चल. हे सारथे, तुझें कल्याण असो. तूं भिऊं नको, तुझ्या सर्व शत्रूंना जिंकून मी तुला विजय प्राप्त करून देतों. ज्याच्या रथाला उंच व सुंदर गतीनें युक्त असलेले, पोवळ्यासारखे तुळतुळित, ताम्रमुख, प्रेक्षणीय व सर्वशिक्षाविशारद अश्व जोडलेले दिसत आहेत, तोच हा दीर्घबाहु महातेजस्वी, पराक्रमी, सर्व लोकांमध्यें प्रसिद्ध असलेला प्रतापी भारद्वाज होय. हा बुद्धीनें शुक्रासारखा व नीतीमध्यें बृहस्पतीसारखा आहे. हे विद्वन्, या माझ्या आचार्यांच्या ठिकाणीं चार वेद,

ब्रह्मचर्य, प्रयोग व संहार यांसह सर्व दिव्य अस्त्रें आणि समग्र धनुर्वेद नित्य प्रतिष्ठित आहेत. या द्विजश्रेष्ठाच्या अंगीं क्षमा, दम, सत्य, दया, आणि अंतः-करणाची सरलता, हे व आणखींहि अनेक गुण वास करीत आहेत. या महा-भागाशीं मी समरामध्यें युद्ध करण्याची इच्छा करीत आहें. यास्तव हे आर्या उत्तरा, मला सत्वर त्या आचार्याच्या समीप घेऊन चल.

राजा, अर्जुनानें असें म्हटलें असतां उत्तरानें सुवर्णालंकारानें भूषविलेल्या आपल्या अश्वांना भारद्वाज द्रोणाच्या रथाकडे वळविलें. त्यावेळीं एक मत्त गज जसा दुसऱ्या मत्त गजावर धांवून जातो, तसा द्रोण रथिश्रेष्ठ पार्थावर वेगानें चालून गेला व त्यानें शेकडों भेरींच्या ध्वनीसारखा प्रचंड नाद करणारा शंख वाजविला. त्या ध्वनीनें सर्व सैन्य सागराप्रमाणें क्षुब्ध झालें. हे राजेंद्रा, त्या समरामध्यें द्रोणाचे रक्तवर्ण व पार्थाचे हंसासारखे शुभ्र अश्व अति संनिध गेल्यामुळें परस्परांत मिश्रित झालेले पाहून लोक विस्मित झाले. ते दोघे महा-पराक्रमी द्रोण व पार्थ शस्त्रविद्यानिपुण, महाबलाढ्य व अजिंक्य होते. ते रथस्थ गुरु-शिष्य परस्परांस आलिंगन देत असलेले पाहून 'या द्रोणानें पार्थाशीं सख्य केलें, आतां तो आमच्यावरच प्रहार करील,' या शंकेनें कौरवांची विस्तीर्ण सेना वारंवार भयकंपित झाली.

जनमेजया, त्यानंतर वीर्यवान् पार्थ हृष्टचित्तानें द्रोणाच्या रथासमीप आपला रथ नेऊन त्याला वंदन करून हंसतच मधुर वाणीनें असें सामयुक्त वचन बोलला—"हे पूज्य आचार्य, शत्रूनें केलेल्या अपकाराची फेड करण्याची इच्छा करीत आम्हीं वनांतील नियत काल काढला. तरी आतां हे समरदुर्जय वीरा, या युद्धाविषयीं तूं माझ्यावर कोप करूं नको. हे निष्पापा, तूं प्रथम मजवर प्रहार केल्यावर मग मी तुझ्याशीं युद्ध करावें, असें माझें मन मला सांगत आहे. यावर काय कराव-याचें तें करण्यास तूं समर्थ आहेस."

राजा, पार्थाचें हें भाषण ऐकून मनांतून प्रसन्न झालेल्या द्रोणानें त्याच्यावर वीसांपेक्षां अधिक शर सोडिले. परंतु शर सोडण्यांत निष्णात असलेल्या पार्थानें ते बाण त्याच्यापर्यंत येऊन पोंचण्यापूर्वीं मध्येंच तोडून टाकिले. तेव्हां पराक्रमी द्रोणानें एक हजार बाणांनीं पृथापुत्राचा रथ झांकून टाकिला आणि कंकपत्राच्या तीक्ष्ण शरांनीं त्याचे रजतासारखे शुभ्र अश्व जणुंकाय त्याला क्रोध आणीतच विद्ध केले. याप्रमाणें अग्नीज्वालेसारख्या देदीप्यमान शरांची रणांत वृष्टि करणाऱ्या त्या दोघां—भारद्वाज व पांडुनंदन यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें.

त्या दोघां युद्धकर्मांत प्रसिद्ध असलेल्या, वायूसारख्या वेगवान् दिव्य अस्त्रवेत्त्या व अमित तेजस्वी धनुर्धरांनीं शरजालाचा क्षेप करीत सर्व नृपालांना मोहित केलें. त्यांचें शर सोडण्याचें कौशल्य पाहून तेथें जमलेले सर्व योद्धे विस्मित झाले व 'धन्य धन्य,' असे उद्गार काढून त्यांचा सत्कार करूं लागले.

त्या संग्रामाच्या अग्रभागीं स्थित असलेले लोक 'अहो या द्रोणाशीं रणामध्यें युद्ध करण्यास फाल्गुनावांचून दुसरा कोण समर्थ आहे! गुरूशीं युद्ध करावयास लावणारा हा क्षत्रियधर्म खरोखर मोठा कठोर आहे,' असें बोलूं लागले.

त्या दोघां अपराजित वीरांनीं परस्परांच्या शरसंघाताचा छेद केला. क्रुद्ध झालेल्या द्रोणानें आपलें अतिशय मोठें सुवर्णपृष्ठयुक्त धनुष्य ओढून पार्थाला वेध केला आणि तीक्ष्ण शरांच्या जाळ्यानें त्याचा रथ आच्छादून टाकिला. त्यामुळें सूर्याचे किरणहि लोपून गेले. नंतर मेघ पर्वतावर जशी वृष्टि करितो, तसा त्यानें अर्जुनावर उज्ज्वल बाणांचा वर्षाव केला.

तेव्हां अर्जुनानें आपलें श्रेष्ठ गांडीव धनुष्य घेऊन मोठ्या हर्षानें अनेक चित्रविचित्र, अच्छेद्य व शत्रुघ्न उत्कृष्ट शर सोडून भारद्वाजाच्या त्या सर्व बाणांचें निवारण केलें. रथांतून सर्वत्र संचार करणाऱ्या त्या प्रेक्षणीय धनंजयानें आपलें अस्त्रनैपुण्य प्रकट करीत एकाच वेळीं सर्व दिशा बाणांनीं आच्छादून टाकिल्या व अद्भुत आश्चर्य करून दाखविलें. त्यानें सर्व आकाशांत शरांचें एकच छत पसरलें, त्यायोगें पर्वत जसा धुक्यानें आच्छादित व्हावा, तसा द्रोण शरांनीं आच्छादित झाल्यामुळें दिसेनासा झाला. त्यावेळीं चकचकीत शरांनीं आवृत झालेल्या द्रोणाचें स्वरूप सर्व बाजूंनीं प्रदीप्त झालेल्या पर्वताप्रमाणें भासलें.

राजा, याप्रमाणें धनंजयानें रणांगणांत आपला रथ शरांनीं व्यापून टाकलेला पाहून संग्रामांत शोभणाऱ्या द्रोणानें आपलें मेघगर्जनेप्रमाणें शब्द करणारें व अग्निचक्रासारखें घोर धनुष्य आकर्ण ओढून, त्या सर्व बाणांचा छेद केला. त्या वेळीं वेळु जळतेवेळीं जसा ध्वनि होतो तसा भयंकर टणत्कार झाला. त्याच्या धनुष्यांपासून सुटलेल्या सुवर्णमय तेजस्वी बाणांनीं सूर्यप्रभेप्रमाणें सर्व दिशा प्रकाशित झाल्या. तो द्विजश्रेष्ठ एका मागून एक असे असंख्य बाण सोडीत असल्यामुळें आकाशांत संचार करणाऱ्या त्या शरांचे अंतरिक्षांत अनेक समूह दिसले व त्याच्या धनुष्यापासून निरंतर सुटणाऱ्या त्या बाणांकडे पाहिलें असतां 'हा एकच दीर्घ बाण आहे कीं काय?' असा भास झाला.

हे भारता, त्या दोघां धनुर्धरांनीं सोडलेल्या सुवर्णपुंखयुक्त बाणांच्या योगानें आकाश उल्कांनीं व्याप्त झाल्याप्रमाणें दिसलें. कंक व मयूर यांचीं पिसें लावलेल्या त्यांच्या बाणांचा समूह, आकाशांत शरदृतूमध्यें फिरणाऱ्या हंस-समुदायाप्रमाणें शोभला. त्या दोघां क्षुब्ध झालेल्या द्रोण-पांडवांचें युद्ध इंद्र व वृत्रासुर यांच्या युद्धासारखें घोर होतें. दोन मत्त गज जसे आपल्या दंताग्रांनीं परस्परांवर आघात करितात, तसे ते दोघे वीर आपापलीं धनुष्यें मंडलाकार वांकवून त्यांतून सुटलेल्या शरांनीं परस्परांवर प्रहार करीत होते. याप्रमाणें धर्म-युद्ध करणारे ते दोघे श्रेष्ठ अजिंक्य वीर समरामध्यें दिव्य अस्त्रांचा परस्परांवर प्रयोग करून जणुंकाय खेळतच होते. त्या तुमुल युद्धांत द्रोणानें दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग करून पार्थाच्या अस्त्रांचें निवारण केलें. त्यावेळीं देव-दानवांप्रमाणेंच त्या दोघां असहिष्णु व क्रुद्ध झालेल्या नरसिंहांनीं परस्परांवर प्रहार केले.

द्रोणानें सोडलेल्या ऐंद्र, वायव्य, आग्नेय इत्यादि अस्त्रांचें पांडुपुत्रानें त्या त्या प्रति-अस्त्रानें पुनः पुनः निवारण केलें. अर्जुनाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या शरांचा, पर्वतावर जसा वज्रप्रहार व्हावा, तसा भयंकर शब्द झाला. हे राज-श्रेष्ठा, त्यावेळीं विद्ध झालेले गज, रथ व अश्व रक्तांनीं माखल्यामुळें पुष्पित पलाशवृक्षासारखे दिसले.

द्रोण व पार्थ या गुरु-शिष्यांचें असें घोर युद्ध चाललें असतां अर्जुनाच्या बाणांनीं पीडलेले व गतप्राण झालेले योद्धे भूमीवर पडले. कित्येकांचे बाहुभूष-णांनीं युक्त असलेले बाहु तुटून पडले. कित्येकांचे महारथ छिन्न-भिन्न झाले. कित्ये-कांचीं सुवर्णमय विचित्र कवचें विशीर्ण झालीं व ध्वज तुटून पडले. अर्जुनाचा हा प्रभाव पाहून कौरवांचें सैन्य भयभीत झालें. तथापि त्या दोघां अतिरथि गुरु-शिष्यांचें घोर युद्ध चाललेंच होतें. त्यांच्या त्या युद्धाला बलि व इंद्र यांच्या युद्धाचीच उपमा योग्य होय. ज्यामध्यें प्राणांचा पण लाविला आहे, असें तें रणरूपी द्यूत प्रवृत्त झालें असतां त्या वीरांनीं धनुष्य आकर्ण ओढून तीक्ष्ण बाणांनीं परस्परांचीं शरीरें विदीर्ण करण्याचा यत्न चालविला.

हे राजा, त्यावेळीं आकाशांतून युद्ध पहाणाऱ्या देवांनीं द्रोणाची अशी प्रशंसा केली—"शत्रुसैन्याचें मर्दन करणाऱ्या, महाबलाढ्य, दृढमुष्टि, अजिंक्य व सर्व देव-दैत्यांना जिंकणाऱ्या या महारथ अर्जुनाशीं द्रोणानें एवढा वेळ युद्ध केलें, हें खरोखरच मोठें आश्चर्य आहे. त्या महात्म्यानें हें अति दुष्कर कार्य केलें आहे."

राजा, आपल्या प्रिय शिष्याचें धैर्य, शिक्षण, हस्तलाघव व दूर असलेल्या लक्ष्यालाहि अचूक वेध करण्याचें सामर्थ्य पाहून द्रोणाला मोठा विस्मय वाटला. अर्जुनानें आपल्या दोन्ही हातांनीं गांडीवाचें आकर्षण करून टोळांच्या समूहाप्रमाणें बाणवृष्टि केली. त्याचें तें अद्भुत रणकर्म पाहून सर्व प्रेक्षक 'धन्य धन्य,' असें म्हणून त्याचा बहुमान करूं लागले. सतत शरसंधान करून सोडलेल्या त्याच्या बाणांतून वायुहि संचार करूं शकला नाहीं. तो महावीर बाण घेतो केव्हां व सोडतो केव्हां, हेंहि कोणाला समजत नसे.

जनमेजया, याप्रमाणें तें अति घोर शीघ्रास्त्र युद्ध प्रवृत्त झाले असतां यशस्वी अर्जुन उत्तरोत्तर शीघ्र व शीघ्रतर शरसंधान करूं लागला व ते असंख्य बाण द्रोणाच्या रथाला टोळांप्रमाणें सर्व बाजूंनीं व्यापूं लागले. तेव्हां कौरवसेनेंतील महावीरांनीं मोठा हाहाकार केला. पांडवाच्या शीघ्रास्त्राची इंद्रानें व त्याच्या समीप असलेल्या गंधर्व-अप्सरांनीं स्तुति केली.

हे राजा, अर्जुनाचा हा अद्भुत पराक्रम पाहून आचार्यपुत्र अश्वत्थामा फार मोठ्या रथसमूहासह अर्जुनाच्या समोर आला व त्यानें आपल्या पित्यावरील शरवृष्टीचें निवारण केलें. त्या गुरुपुत्रानें महात्म्या अर्जुनाच्या त्या रणकौशल्याची मनांत प्रशंसा केली. पण आपल्या पित्याचा पराभव झालेला पाहून त्याला अतिशय कोपहि आला. क्रुद्ध झालेला द्रोणपुत्र वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें हजारों बाणांचा वर्षाव करीत अर्जुनापुढें धांवून आला.

हे राजेंद्रा, तेव्हां महापराक्रमी कौंतेयानें आपल्या सारथ्याला अश्वत्थाम्याच्या व्यूहाकडेच आपले अश्व वळविण्यास सांगून द्रोणाला समरांतून निघून जाण्यास अवकाश दिला. तेव्हां अर्जुनाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं ज्याचें कवच व रथध्वज विदीर्ण झाला आहे असा तो शूर भारद्वाज द्रोण अवकाश मिळतांच वेगवान् अश्वांच्या साह्यानें रणांगणांतून सत्वर निघून गेला. ४. ४. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ अर्जुनाचें अश्वत्थाम्याशीं युद्ध. २ टणत्कार करणाऱ्या कर्णावर युद्धासाठीं धांवून जाणें.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें द्रोणाचार्यांचा पराभव करून पार्थ अश्वत्थाम्याशीं युद्ध करण्यास सज्ज झाला. मेघाप्रमाणें शरवृष्टि

करीत वायुवेगानें आलेल्या त्या आचार्यपुत्राचा अर्जुनानें युद्धार्थ स्वीकार केला व त्या दोघां योद्धयांचें इंद्र व वृत्रासुर या देव-दानवांसारखें तुमुल युद्ध सुरू झालें. त्यावेळीं सर्व आकाश शरजालांनीं व्यापून गेल्यामुळें सूर्य दिसेनासा झाला व वायूची गति थांबली.

हे राजन्, ते दोघे बलाढ्य वीर परस्परांवर प्रहार करीत असतां दग्ध होणाऱ्या वेळूसारखा 'चटचट' असा फार मोठा शब्द होऊं लागला. पार्थानें अश्वत्थाम्याच्या सर्व अश्वांना मृतप्राय करून सोडिलें. त्यामुळें ते दिङ्मूढ होऊन त्यांना कोणत्या दिशेला जावें हेंहि कळेनासें झालें. त्यानंतर महापराक्रमी अश्वत्थाम्यानें संचार करणाऱ्या पार्थाचें एक सूक्ष्म छिद्र पाहून त्याच्या धनुष्याची प्रत्यंचा तीक्ष्ण बाणानें तोडून टाकिली. त्यामुळें त्याचें तें अतिमानुष कर्म पाहून देवांनीं त्याचा सत्कार केला आणि द्रोण, भीष्म, कर्ण, कृप इत्यादि महारथ 'धन्य, धन्य' म्हणून त्याची प्रशंसा करूं लागले. तेव्हां अश्वत्थाम्यानें आपलें श्रेष्ठ धनुष्य आकर्ण ओढून त्या नरव्याघ्र धनंजयाच्या हृदयावर कंकपत्रयुक्त शरांनीं पुनः प्रहार केला.

हे राजा, त्यावेळीं पार्थानें मोठ्यानें हास्य करून, आपल्या गांडीव धनुष्याला सत्वर नवीन मौर्वी जोडिली, आणि एक मत्त गज जसा दुसऱ्या मत्त गजावर धांवून जातो, तसा पार्थ आपलें धनुष्य अर्धचंद्राकार वांकवून याच्यावर चालून गेला. तेव्हां सर्व पृथ्वीतलावर लोकैकवीर म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या त्या दोघां धनुर्धरांचें अंगावर रोमांच आणणारें घनघोर महायुद्ध प्रवृत्त झालें. दोन मत्त गजांप्रमाणें परस्परांशीं युद्ध करणाऱ्या त्या दोघां महावीर्यवान् योद्धयांना पाहून सर्व कौरव विस्मित झाले. त्या वीरांनीं फूत्कार सोडणाऱ्या सर्पांच्या आकाराच्या शरांनीं परस्परांवर प्रहार केले.

(२) हे भारता, महात्म्या पृथापुत्राचे दोन्ही भाते दिव्य व अक्षय होते. त्यामुळें तो शूर पांडुनंदन युद्धामध्यें पर्वतासारखा अचल राहिला होता. परंतु समरामध्यें सर्व बाजूंनीं वेगानें शरवर्षाव करणाऱ्या अश्वत्थाम्याचे बाण संपल्यामुळें अर्जुनाकडून तो पराभूत होण्याचें चिह्न दिसूं लागलें. तेव्हां कर्ण आपलें महद्धनुष्य आकर्ण ओढून त्याचा टणत्कार करूं लागला. तेव्हां कौरवसेनेंत मोठा हाहाकार उडाला. तो ऐकून ज्या बाजूनें धनुष्याच्या प्रत्यंचेचा शब्द ऐकूं येत होता, त्या बाजूस अर्जुनानें आपली दृष्टि वळविली. तों एकदा पराभूत होऊन

पळून गेलेला कर्णच निर्लज्जपणें हा टणत्कार करीत आहे, असें पाहून अर्जुनाचा कोप अतिशय वाढला आणि क्रोधाधीन झालेला तो कुरुपुंगव पार्थ आपले दोन्ही नेत्र वटारून कर्णाला मारण्याच्या इच्छेनें त्याच्याकडेच पाहूं लागला.

हे राजा, त्यावेळीं अर्जुनाचें लक्ष कर्णाकडे वेधलें आहे हें पाहून कौरवांच्या इतर योद्धयांनीं मोठ्या त्वरेनें द्रोणपुत्राला हजारों बाण आणून दिले. पण महा-पराक्रमी शत्रुनाशक धनंजय द्रोणपुत्रास सोडून अकस्मात् कर्णावरच धांवला. क्रोधानें ज्याचे नत्र रक्तवर्ण झाले आहेत, असा तो कौंतेय कर्णाजवळ जाऊन त्याच्याशीं द्वैरथ युद्धाची इच्छा करीत होत्साता त्याला असें बोलला. ४.४.५९.

अध्याय ६० वा.

[१ दुरुत्तरपूर्वक कर्णार्जुनांचें युद्ध. २ कर्णाचा पराभव.]

(१) अर्जुन म्हणाला—हे कर्णा, तूं 'युद्धामध्यें माझ्या तोडीचा दुसरा कोणीहि नाहीं' अशा ज्या सभेंत वल्गना केल्यास, त्या सत्य करून दाखविण्याचा समय आतां प्राप्त झाला आहे. हे राधेया, आज या महायुद्धांत माझ्याशीं युद्ध केलें असतां तुला स्वतःचें दुबळेंत्व कळून येईल व मग तूं इतरांचा अवमान कर-ण्यास धजणार नाहींस. तूं धर्माला सोडून अतिशय कठोर वचनें बोलला आहेस, तथापि आतां तूं ज्या युद्धाची इच्छा करीत आहेस तें दुष्कर कर्म तुला झेंपेल असें मला वाटत नाहीं. हे राधासुता, माझ्यासमोर युद्धाला उभें राहण्या-पूर्वींच तूं कौरवांच्यापुढें जी स्वतःची प्रौढि गाइली होतीस, ती आज पूर्ण करून दाखीव.

हे वैकर्तना, कौरवसभेमध्यें दुःशासनादि दुरात्म्यांनीं पांचालीला असह्य पीडा दिली असतां तूं मोठ्या हर्षानें पहात बसला होतास, त्याचें फल आज तुला मिळेल. हे कर्णा, धर्मपाशानें बद्ध झाल्यामुळें मीं जो क्रोध आजवर आंवरून धरिला होता. त्या माझ्या क्रोधाचा विजय आज तूं समरांगणांत पहा. हे राधेया, वनामध्यें आम्हीं बारा वर्षें जे क्लेश सहन केले, त्यामुळें उत्पन्न झालेल्या क्रोधाचें फल आजच तुला प्राप्त होईल. हे दुर्मते, ये, समरामध्यें माझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध कर आणि तुझे सैनिक आणि हे सर्व कौरव आपल्या संग्रा-माचे प्रेक्षक होऊं देत.

कर्ण—हे पार्था, तूं जी ही बडबड करीत आहेस, त्याप्रमाणें कर्म करून दाखीव. 'अल्प कृति व वल्गना मोठी' या म्हणीप्रमाणेंच तुझें हें वर्तन आहे. पूर्वी तूं क्लेश सहन केलेस, ते केवल तुझ्या दुर्बलपणामुळेंच तुला सोसावे लागले. हे अर्जुना, तूं अद्यापि कांहींच पराक्रम दाखविलेला नाहींस, तुझें सामर्थ्य पाहून मग आम्ही तुझ्या पराक्रमाला मान्यता देऊं.

अरे, तूं पूर्वी जसा धर्मपाशानें बद्ध होतास, तसाच आतांहि आहेस. तूं स्वतःला त्या बंधांतून मुक्त झाल्याचें कसें मानितोस? द्यूतांत पण लाविल्याप्रमाणें जर तूं वनवास भोगलास, तर त्यांत मला काय सांगतोस? तूं धर्मार्थज्ञ असल्यामुळेंच ते क्लेश भोगलेस, पण त्यासाठीं आज माझ्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा करीत आहेस! हे पांडुपुत्रा, तुझा पक्ष घेऊन साक्षात् इंद्र जरी माझ्याशीं युद्ध करावयास आला, तरी पराक्रमाची इच्छा करणाऱ्या मला यत्किंचित्‌हि पीडा होणार नाहीं. हे कौंतेया, माझ्याशीं युद्ध करण्याची तुला नुक्तीच इच्छा झालेली दिसत आहे. आज तूं माझ्याशीं जेव्हां युद्ध करशील तेव्हां माझें सामर्थ्य पाहशील!

कर्णाची ही आत्मश्लाघा ऐकून पार्थ म्हणाला, अरे राधेया, आतांच कीं रे तूं माझ्या हातून पराजित होऊन रणांतून पळून गेलास आणि त्यामुळें जिवंत तरी राहिलास! हे कर्णा, तुझ्या अनुजाला तर तुझ्यासमक्ष मीं आतांच यमलोकीं पाठविलें. भ्रात्याचा घात करवून, स्वतः रणांगणाच्या अग्रभागांतून पळ काढून पुनः अशा रीतीनें सज्जनांमध्यें आत्मश्लाघा करणारा तुझ्यावांचून अन्य पुरुष खरोखर कोठेंहि सांपडणार नाहीं!

वैशंपायन—राजा, असें बोलून तो अपराजित अर्जुन कवचभेदी तीक्ष्ण बाण सोडीत कर्णापाशीं येऊन पोंचला. तेव्हां हृष्ट झालेल्या महारथ कर्णानें वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें पार्थावर प्रतिशरांचा फार मोठा वर्षाव केला. नंतर कर्णानें शरांचें भयंकर जाळें पसरून धनंजयाच्या अश्वांवर, बाहूंवर व हस्तत्राणावर पृथक् पृथक् बाण सोडिले. त्यावेळीं असहिष्णु पार्थानें तीक्ष्ण अग्रें असलेल्या नतपर्व शरांनीं कर्णाची भाते बांधलेली रज्जु तोडून टाकिली. तेव्हां कर्णानें दुसरा भाता घेऊन त्यांतील शरांनीं पार्थाच्या हाताला विद्ध केलें व त्याची मुष्टि विदारण केली.

(२) जनमेजया, तें पाहून क्रुद्ध झालेल्या महाबाहु पार्थानें कर्णाचें धनुष्य तोडून टाकिलें. त्यावेळीं कर्णानें शक्ति सोडिली असतां त्या धनुर्धरानें आपल्या

शरांनीं तिचाहि छेद केला. त्यानंतर हे राजा, राधेयाचे विपुल योद्धे धनंजयावर धांवून आले, पण त्या सर्वांना पांडुनंदनानें आपल्या श्रेष्ठ गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या शरांनीं गतप्राण केलें.

हे राजा, याप्रमाणें कर्णपक्षीय योद्ध्यांचा संहार करून त्या पराक्रमी बीभत्सूनें आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं कर्णाच्या अश्वांना विद्ध केलें; तेव्हां ते सर्व अश्व मृत होऊन भूमीवर पडले. त्यानंतर हे राजेंद्रा, त्या सव्यसाची कौंतेयानें प्रज्वलित तीक्ष्ण बाणानें कर्णाच्या वक्षःस्थलावर वेध केला. तेव्हां तो शर त्याचें कवच फोडून आंत शिरला, त्यामुळें कर्णाच्या दृष्टीपुढें अंधेरी येऊन तो मूर्च्छित झाला. त्याला त्या तीव्र वेदना सहन न होऊन तो आत्मश्लाघा करणारा कर्ण रणांगण सोडून उत्तर दिशेकडे पळून गेला. त्यावेळीं हे राजा, महारथ अर्जुन व उत्तर यांनीं उच्च स्वरानें सिंहनाद केला. ४. ४. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ घोर संग्राम पाहून भयभीत झालेल्या उत्तराची व्याकुलता. २ अर्जुनानें त्यास दिलेला धीर. ३ भीष्मावर चाल. ४ दुःशासनादिकांचा पराभव.]

(१) वैशंपायन—राजा, याप्रमाणें सूर्यपुत्र कर्णाला जिंकून तुझा प्रपितामह पार्थ विराटपुत्रास म्हणाला—" हे वीरा, जेथें हा तालवृक्षासारखा उंच सुवर्णाचा ध्वज दिसत आहे, त्या सेनासमूहासमोर मला घेऊन चल. त्या रथावर आमचा पितामह शांतनव भीष्म माझ्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा करीत उभा आहे. हे सारथे, खरोखर तो वीर देवासारखा शोभतो."

पण हे पारिक्षिता, अर्जुनाचें हें वचन ऐकून व तें विस्तीर्ण चतुरंग सैन्य पाहून कौरवांच्या शरांनीं अतिशय विद्ध झालेला उत्तर पार्थास म्हणाला—"हे धनुर्धरा, मी या महासेनेकडे आपले अश्व चालविण्यास समर्थ नाहीं. माझे प्राण व्याकुल झाले आहेत. या युद्धांतील दिव्य अस्त्रांचा प्रभाव पाहून माझें मन विह्वल झालें आहे. तुम्हां उभयतांच्या दिव्यास्त्रप्रयोगांनीं दशदिशा जणुकाय आच्छादित झाल्या आहेत. वसा, रक्त व मेद यांच्या दुर्गंधानें मी मूर्छित झालों आहें. यापूर्वीं कधींहि न पाहिलेला हा तुझा शूरसमागम पहात असलेल्या माझें मन जणुकाय विदीर्ण झालें आहे.

गदांचा फार मोठा संघर्ष, असंख्य शंखांचा नाद, वीरांचे सिंहनाद, गजांचे चीत्कार व विजेच्या कडकडाटासारखा तुझ्या गांडीव धनुष्याचा टणत्कार यांच्या योगानें गोंधळून गेलेल्या माझी स्मृति नष्ट झाली असून कान बधीर झाले आहेत. हे महाधनुर्धरा, तूं आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून अलातचक्राप्रमाणें सतत मंडलाकार फिरवीत आहेस, असें पाहून माझी दृष्टि गरगर फिरूं लागली आहे व माझें हृदय विदीर्ण झालें आहे. क्रुद्ध झालेल्या शंकराप्रमाणें तुझें उग्र स्वरूप आणि रणामध्यें धनुष्य आकर्ण ओढणाऱ्या तुझ्या भुजांचा भयंकर विक्षेप पाहून जणु काय शंभर भुजा असल्याप्रमाणें युद्ध करणाऱ्या तुझी मला फार भीति वाटते. तूं धनुष्याला बाण जोडतोस कधीं व तो सोडतोस कधीं हें मी समक्ष पहात असतांहि मला कळत नाहीं. हे धनंजया, माझे प्राण व्याकुळ होत आहेत व माझें मस्तक भ्रमण करूं लागलें आहे. त्यामुळें हा प्रतोद व अश्वांचे रश्मी हातांत धरण्याची माझ्यामध्यें शक्ति राहिली नाहीं."

(२) अर्जुन—हे नरश्रेष्ठा, असा भिऊं नको. तूंहि रणांगणांत अति अद्भुत कर्में केलीं आहेस. तूं शत्रूंचें दमन करणाऱ्या प्रसिद्ध मत्स्यकुलांत उत्पन्न झालेला राजपुत्र आहेस. तुझें कल्याण असो. हे परंतप विराटपुत्रा, धैर्य धारण कर आणि या समरांगणांत युद्ध करणाऱ्या माझ्या रथाच्या अश्वाचें तूं नियमन कर, असा भयभीत होऊं नको.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें वैराटीला आश्वासन देऊन तो रथिश्रेष्ठ पार्थ पुनः त्याला म्हणाला—" हे सारथे, सैन्याच्या अग्रभागीं असलेल्या भीष्माजवळ मला सत्वर घेऊन चल. युद्धामध्यें मी त्याच्याहि धनुष्याची प्रत्यंचा तोडून टाकितों. आकाशांतील मेघापासून निघणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें मी आज विचित्र दिव्य अस्त्रें सोडतों, तीं पहा. हे कौरव माझें सुवर्णपृष्ठमय गांडीव धनुष्य पहातील आणि ते सर्व शत्रु एकत्र जमून 'हा कोणत्या बरें हातानें शरसंधान करीत आहे ? उजव्या कीं डाव्या ?' असा तर्क करितील.

हे उत्तरा, शोणित हेंच ज्यांतील जल आहे, रथ हेच ज्यांतील आवर्त आहेत, गज हेच नक्र आहेत, अशा परलोकाकडे वाहून नेणाऱ्या दुस्तर नदीला मी प्रवृत्त करीन. हस्त, पाद, मस्तक, पृष्ठ व बाहु याच ज्याच्या निरंतर शाखा आहेत अशा कौरवरूपी वनाचा मी नतपर्व शरांनीं छेद करीन. एकच अग्नि जसा वनामध्यें वणवा पसरवितो, त्याप्रमाणें मज एकाच विजयी धनुर्धराचे

शर कौरवांच्या सेनेंत शेकडों मार्गांनीं पसरतील. भीष्मादि महारथ आज आपलें सैन्य माझ्या अस्त्रांनीं चक्राप्रमाणें गरगर फिरत आहे, असें पहातील. मी आज तुला माझें शस्त्रनैपुण्य दाखवीन, यास्तव हे वीरा, तूं सम व विषम अशा दोन्ही प्रसंगीं निर्भयपणें उभा रहा. म्हणजे मी आपल्या बाणांनीं अंतरिक्षाला व्यापून सोडणाऱ्या पर्वतांचाहि भेद करीन. मीं पूर्वी इंद्राच्या आज्ञेवरून संग्रामांत सहस्रावधि पौलोम व कालखंज यांचा संहार केला. मला इंद्रापासून दृढमुष्टि, ब्रह्मदेवापासून कृतहस्तत्व आणि प्रजापतीपासून विविध प्रकारच्या तुमुल विचित्र युद्धाची विद्या प्राप्त झाली आहे.

हे वैराटे, समुद्राच्या पलीकडे असलेल्या हिरण्यपुरवासी उग्र धनुर्धर साठ हजार रथिश्रेष्ठांना मीं जिंकिलें आहे. नदीला पूर आला असतां त्या वाढणाऱ्या जलप्रवाहानें नदीतीर जसें ढासळून पडतें, त्याप्रमाणें माझ्या वृद्धिंगत झालेल्या क्रोधानें कौरवसमुदायाला भूमीवर लोळत पडलेलें तूं पहाशील.

हे राजपुत्रा, ज्या कौरवरूपी वनांत ध्वज हेच वृक्ष, पायदळ हेंच तृण व रथ हेच सिंहांचे कळप आहेत, त्या वनास मी माझ्या अस्त्ररूपी अग्नीनें आज दग्ध करीन. हे सारथे, इंद्रानें वृत्रासुराचा जसा नाश केला, तसा मी एकटा आज युद्धाच्या इच्छेनें स्थित असलेल्या या सर्व बलाढ्य सैन्याला उधळून टाकीन.

हे विराटपुत्रा, मी रुद्रापासून रौद्र, वरुणापासून वारुण, अग्नीपासून आग्नेय, वायूपासून वायव्य, त्याचप्रमाणें इंद्रापासून वज्रादि अस्त्रें मिळविलीं आहेत. यास्तव हे उत्तरा, या श्रेष्ठ पुरुषव्याघ्रांनीं रक्षण केलेलें हें कौरवरूपी वन मी आज उद्‍ध्वस्त करून टाकणार आहें. यास्तव तूं धैर्य धर, असा घाबरूं नको.

(३) वैशंपायन—राजा, पार्थानें याप्रमाणें धीर दिला असतां विराटपुत्रानें भीष्मानें रक्षण केलेल्या प्रचंड रथसैन्याजवळ आपला रथ नेला. त्यावेळीं रणामध्यें कुरूंना जिंकण्याची इच्छा करणारा तो महाबाहु धनंजय आलेला पहातांच क्रूर कर्मे करणाऱ्या गांगेयानें मुळींच व्यग्र न होतां त्याचें निवारण केलें. तेव्हां पृथापुत्रानें भीष्माच्या समीप जाऊन आपलें धनुष्य आकर्ण ओढलें आणि सुवर्णपृष्ठयुक्त शरांनीं त्याच्या ध्वजाला मुळांतच वेध करून तो भूमिवर पाडविला.

अर्जुनाचें हें कृत्य पहातांच दुःशासन, विकर्ण, दुःसह आणि विविंशति हे विचित्र माला व वस्त्रें धारण करणारे, शस्त्रास्त्रनिपुण, महाबलाढ्य चौघे वीर धनुर्धर पार्थावर धांवून आले. परंतु एकट्या कौंतेयानें त्या चौघांचेंहि निवारण केलें.

(४) राजा, दुःशासनानें एका भल्ल बाणानें विराटपुत्राला विद्ध केलें आणि दुसरा बाण पार्थाच्या वक्षःस्थलावर सोडला. तेव्हां अर्जुनानें आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या शरानें त्याचें सुवर्णमय धनुष्य तोडून टाकिलें व गृध्रपंखांनीं भूषित केलेल्या पांच बाणांनीं त्याच्या हृदयावर प्रहार केले. त्यावेळीं पार्थाच्या बाणांनीं पीडित झालेला तो दुःशासन युद्ध सोडून पळून गेला.

त्यानंतर हे भारता, धृतराष्ट्रपुत्र विकर्णानें महा धनुर्धर परंतप पार्थाला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. तेव्हां शत्रुतापन अर्जुनानें आपल्या नतपर्व शरानें त्याच्या ललाटावर वेध केला. तेव्हां विद्ध झालेला तो दुर्योधनाचा भ्राता रथांतून खालीं पडला.

राजा, तें पाहून त्याचें रक्षण करण्याची इच्छा करणारे दुःसह आणि विविंशति पार्थावर धांवून गेले आणि त्यांनीं अर्जुनावर तीक्ष्ण शरांची वृष्टि केली. तेव्हां धनंजयानें त्या दोघांना गार्धपत्रयुक्त शरांनीं विद्ध करून एकाच वेळीं त्यांच्या अश्वांचाहि वध केला. याप्रमाणें ज्यांचीं अंगें छिन्न-भिन्न झालीं आहेत व अर्जुनानें अश्वांचा वध केल्यामुळें जे विरथ झाले आहेत असे ते दोघे धृतराष्ट्रपुत्र हताश झाले. तें पाहून त्यांचे अनुचर धांवून आले आणि त्यांनीं त्या दोघांना दुसऱ्या रथांत घालून रणांगणांतून दूर नेलें. तेव्हां हे कुरुश्रेष्ठा, अचुक लक्ष्यवेध करणारा महाबलाढ्य किरीटमाली अजिंक्य बीभत्सु सर्व दिशांतील कौरवांवर प्रहार करूं लागला. ४. ४. ६१.

अध्याय ६२ वा.

[१ एकत्र जमून युद्ध करणाऱ्या कुरुवीरांचा अर्जुनानें रणांत केलेला संहार.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, अर्जुनाचें तें अद्भुत कर्म पाहून कौरवांचे सर्व महारथ एकत्र होऊन त्याच्या रथावर चाल करून आले. तेव्हां धुक्यानें पर्वतांना जसें आच्छादून टाकावें, तसें पार्थानें आपल्या शरजालांनीं त्या सर्व महारथांना झांकून टाकिलें. त्यावेळीं मदोन्मत्त गजांचा चीत्कार, अश्वांचें खिंकाळणें व शंख, भेरी इत्यादि रणवाद्यांचा कर्कश ध्वनि, यांचा फार मोठा नाद झाला. अर्जुनाच्या सहस्रावधि बाणांनीं मनुष्यें व अश्व यांच्या पोलादि कवचांचा भेद करून त्यांना विद्ध केलें. राजा, रणामध्यें अतिशय त्वरेनें शर सोडणारा तो पार्थ शरदृतूंतील मध्याह्नकालच्या निर्मल किरणांनीं युक्त असलेल्या सूर्याप्रमाणें शोभला.

हे कुरुश्रेष्ठा, सव्यसाची धनंजयाच्या शरवृष्टींनीं त्रस्त झालेले रथी व अश्वसादी आपापले रथ व अश्व सोडून भूमीवर इतस्ततः धावूं लागले. पायदळ सैन्यानेंहि तोच मार्ग स्वीकारला. त्या शूर योद्धयांचीं ताम्र, रौप्य व पोलादि कवचें अर्जुनाच्या शरवृष्टीनें फुटून त्यांचा फार मोठा शब्द होऊं लागला. ती सर्व रणभूमि तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध झालेले गज, अश्व व त्यांवर आरूढ झालेले योद्धे यांच्या मृत शरीरांनीं भरून गेली; ज्यानें हातांत धनुष्य धारण केलें आहे, असा धनंजय त्या रणभूमीवर जणुंकाय नृत्यच करूं लागला.

राजा, त्या समरांगणांत विजेच्या कडकडाटाप्रमाणें पार्थाच्या गांडीव धनुष्याचा प्रचंड टणत्कार ऐकून त्रस्त झालेलीं सर्व कौरवसैन्यें त्या महायुद्धांतून परत फिरलीं. ती सर्व युद्धभूमि सुवर्णाचीं कुंडलें व शिरस्त्राणें धारण केलेल्या मस्तकांनीं व सुवर्णमालांनीं आच्छादून गेलेली दिसत होती. त्यावेळीं बाणांनीं छिन्नविच्छिन्न झालेलीं गात्रें व धनुष्यासह इतर हस्ताभरणांनीं युक्त असलेले बाहु यांनीं पृथ्वी आच्छादित झाली. पार्थाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं सैनिकांचीं मस्तकें पडत असतांना आकाशांतून होणाऱ्या अश्मवृष्टीचाच भास झाला.

हे भरतर्षभा, याप्रमाणें रुद्रस्वरूपी धनंजयानें भयंकर पराक्रम करून, तेरा वर्षें ज्या क्रोधाचा निरोध करून ठेविला होता, त्या क्रोधाग्नीचा धृतराष्ट्रपुत्रांवर वर्षाव केला. त्या पांडवाचा सैन्याला दग्ध करून टाकणारा तो पराक्रम पाहून सर्व कुरुयोद्धे दुर्योधनाच्या समक्ष स्वस्थ बसले. त्यावेळीं हे भारता, विजयिश्रेष्ठ अर्जुन त्या सर्व सैन्याला भयभीत करून आणि सर्व महारथांना रणांतून पळावयास लावून सर्वत्र निर्भयपणें फिरूं लागला.

राजा, युगांतीं कालानें निर्माण केलेल्या घोर नदीप्रमाणें त्या श्रेष्ठ धनुर्धरानें त्या समरभूमींत रक्ताची नदी प्रवृत्त केली. त्यांत अस्थि हेंच शेवाळ, धनुष्यबाण याच नौका, योद्धयांचे केंस हेंच तीरावरील हिरवें गवत आहे, असें भासलें. कवचें व शिरस्त्राणें यांनीं ती नदी व्याप्त होऊन गेली होती. त्यांत हत्ती हेच कांसव व मत्त गज हेच जलगज होते. मेद, वसा, व रक्त यांचा प्रवाह वहाणारी ती नदी भय वाढविणारी होती. तेथें विकराल आणि विशाल श्वापदांच्या ओरडण्याचा भयंकर ध्वनि पसरला होता. त्यांत तीक्ष्ण शस्त्रें हेच नक्र असून कच्चें मांस खाणाऱ्या शृगालादि हिंस्रपशूंनीं ती आवृत झाली होती. मोत्यांचे हार याच त्या नदीच्या लाटा, विचित्र अलंकार हेच बुड-

बुडे व शरसंघ हेच आवर्त होते. त्या दुस्तर नदींतील गज हेच नक्र व मोठाले रथ हींच बेटें असून शंख आणि दुंदुभी यांच्या ध्वनींनीं ती नादित झाली होती.

हे भारता, अशा प्रकारची ही दुस्तर शोणितनदी पार्थानें निर्माण केली व आपल्या शरसंधानाच्या कौशल्यानें सर्वांना थक्क करून सोडिलें. ४. ४. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ कर्ण-दुर्योधनादिकांनीं केलेला महा-अस्त्रांचा प्रयोग. २ पार्थानें केलेला ऐंद्रास्त्राचा प्रयोग. ३ सर्वांचें पलायन.]

(१) वैशंपायन—राजा पारिक्षिता, याप्रमाणें पार्थानें त्या सर्व कुरु-योद्धयांचा पराभव करून त्यांना पळावयास लाविलें असतां दुर्योधन, कर्ण, दुः-शासन, विविंशति, पुत्रासह द्रोण आणि महारथ कृप हे सव वीर क्षुब्ध होऊन धनंजयाला मारण्याची इच्छा करीत आपापलीं दृढ धनुष्यें सज्ज करून पार्थावर पुनः चालून आले. त्यावेळीं हे महाराजा, ज्याच्या ध्वजावरील पताका अचल आहे व ध्वजाग्रावर वानर आरूढ झाला आहे, अशा सूर्यासारख्या तेजस्वी रथांतून धनुर्धर पार्थ त्या सर्वांशीं प्रतियुद्ध करण्यास पुढें सरसावला.

राजा, पृथापुत्राच्या रथासमीप येतांच रथिश्रेष्ठ कृप, कर्ण व द्रोण या तिघांनीं दिव्य अस्त्रांनीं पराक्रमी धनंजयाचें निवारण केलें. वर्षाकालच्या मेघाप्रमाणें शर-समूह सोडणाऱ्या कौरव वीरांनीं चोहोंकडून धनंजयावर अविच्छिन्न शरवृष्टि केली. त्याच्या समीप जाऊन ते वीर पिसाऱ्यानें भूषित झालेले तीक्ष्ण बाण व दिव्य अस्त्रें यांनीं मोठ्या आस्थेनें व वेगानें त्याला आच्छादित करूं लागले. त्यामुळें पार्थावर सोडलेल्या दिव्य अस्त्रांनीं त्याच्या शरीरावरील दोन अंगुळें जागाहि उघडी राहिली नाहीं.

(२) त्यावेळीं महारथ अर्जुनानें हंसून आदित्यासारखें तेजस्वी ऐंद्रास्त्र आपल्या गांडीव धनुष्याला जोडिलें आणि शरवृष्टीनें सर्व कुरूंना आच्छादून टाकिलें. तेव्हां ज्याचीं किरणें सभोंवार पसरलीं आहेत अशा आदित्याप्रमाणें तो वीर समरामध्यें शरांची वृष्टि करीत उभा राहिला. त्या प्रसंगीं अर्जुनाचें तें प्रसिद्ध गांडीव धनुष्य मेघांतील विद्युल्लतेप्रमाणें, पर्वतावरील वणव्याप्रमाणें किंवा इंद्रधनुष्याप्रमाणें शोभलें.

(३) हे कुरुश्रेष्ठा, पर्जन्य पडूं लागला असतां अंतरिक्षांत जेव्हां विद्युत् चमकते तेव्हां सर्व दिशा व पृथ्वी जशी प्रकाशित होते, त्याप्रमाणें गांडीवाच्या तेजानें दाही दिशा प्रकाशित झाल्या. त्यावेळीं हे भारता, गज व सर्व रथिश्रेष्ठ मूर्च्छित झाले. सर्व योद्धे गोंधळून गेले. ते किंकर्तव्यतामूढ होऊन युद्धांतून पराङ्मुख झाले. याप्रमाणें हे भरतर्षभा, तें सर्व भग्न झालेलें सैन्य स्वजीविताविषयीं निराश होऊन दाही दिशांकडे पळून गेलें. ४. ४. ६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ भीष्मार्जुनांचें शस्त्रास्त्रांनीं अतिमानुष युद्ध. २ तें पाहून संतुष्ट झालेल्या इंद्रानें दिव्यपुष्पवृष्टीनें त्या दोघांचा केलेला सत्कार. ३ अर्जुनानें केलेला भीष्माचा पराभव आणि त्याचें पलायन.]

(१) वैशंपायन—हे पांडवेया, ते सर्व योद्धे अर्जुनाकडून मारले जात आहेत, असें पाहून भारतांचा पितामह शांतनव भीष्म आपलें सुवर्णालंकृत श्रेष्ठ धनुष्य व मर्मभेदक तीक्ष्ण शर घेऊन धनंजयावर धांवला. सूर्योदयाच्या वेळीं पर्वत जसा शोभिवंत दिसतो, तसा त्यावेळीं मस्तकावर शुभ्र छत्र असलेला तो नरश्रेष्ठ शोभला. त्या गंगापुत्रानें धृतराष्ट्रपुत्रांना आनंद देत शंखनाद केला आणि अर्जुनाला उजवी घालून त्याचें निवारण केलें.

राजा, याप्रमाणें भीष्म येत आहे, असें पहातांच संतुष्ट झालेला कौंतेय मेघधारांचें ग्रहण करणाऱ्या अचल पर्वताप्रमाणें स्वस्थ चित्तानें त्याचा स्वीकार करण्यास सज्ज झाला. त्यानंतर वीर्यवान् भीष्मानें फूत्कार सोडणाऱ्या सर्पाप्रमाणें महा वेगवान् आठ शर पार्थाच्या ध्वजावर सोडिले व त्या बाणांनीं पांडुपुत्राच्या ध्वजाला भिडून त्यांवर बसलेल्या देदीप्यमान वानराला व भूतगणांना विद्ध केलें.

तेव्हां पांडवानें तीव्रधारेच्या रुंद भल्लबाणानें भीष्माच्या छत्राचा छेद केला असतां तें तत्काल भूमीवर पडलें. लगेच कौंतेयानें तीक्ष्ण शरांनीं भीष्माचा ध्वज, रथाचे दोन्ही अश्व व त्याचे पार्ष्णिसारथि यांस सत्वर विद्ध केलें. त्यावेळीं तें सहन न होऊन हा सव्यसाची विजय आहे, हें जाणत असूनहि गंगापुत्रानें त्यावर दिव्य अस्त्र सोडलें. तेव्हां महामेघाचा स्वीकार करणाऱ्या पर्वताप्रमाणें त्या धनुर्धरानें त्याचा स्वीकार केला आणि भीष्म व पार्थ या दोघां वीरांचें बलि व इंद्र यांच्या युद्धाप्रमाणें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध झालें.

राजा, सैन्यासह सर्व कौरव पहात असतां त्यांच्या समक्ष भीष्म व पार्थ यांनीं युद्धांत परस्परांच्या भल्ल बाणांचा भल्ल बाणांनींच छेद केला. तेव्हां ते अंतरिक्षांत वर्षा-ऋतूंतील काजव्याप्रमाणें शोभले. त्यावेळीं उजव्या व डाव्या हातांनीं शर सोडणाऱ्या पार्थाचें गांडीव धनुष्य मंडलाकार दिसलें. त्यानंतर मेघ जसा पर्जन्यवृष्टीनें पर्वताला आच्छादून टाकितो, त्याप्रमाणें अर्जुनानें शेंकडों तीक्ष्ण शरांनीं भीष्माला झांकून टाकिलें. तें पाहून भीष्मानें अद्भुत शरवृष्टि करून त्या बाणांचें व पार्थाचेंहि निवारण केलें. तेव्हां ते सर्व तुटलेले बाण अर्जुनाच्या रथाकडे परत आले.

त्यानंतर पार्थाच्या रथांतून शलभांच्या पंक्तीप्रमाणें बाण सुटूं लागले व त्यानें पुनः शेंकडों शरांनीं भीष्माला विद्ध केलें. तथापि भीष्मानें आपल्या असंख्य तीक्ष्ण बाणांनीं त्यांचें निवारण केलें. तें पाहून सर्व कौरव 'धन्य धन्य' असें म्हणूं लागले. 'खरोखर, भीष्मानें पार्थाशीं युद्ध करून हें अतिशय दुष्कर कर्म केलें. हा शांतनव भीष्म, देवकीसुत वासुदेव किंवा महाबलाढ्य भारद्वाज द्रोणाचार्य, यांच्यावांचून या दक्ष व चपल धनंजयाशीं अन्य कोणता वीर युद्ध करण्यास समर्थ आहे; समरांगणांत याचा वेग दुसरा कोण सहन करूं शकणार!' असे उद्गार चोहोंबाजूंनीं ऐकूं येऊं लागले. ते दोघे महाबलाढ्य भरतश्रेष्ठ अस्त्रांनीं अस्त्रांचें निवारण करीत खेळत असतां सर्व प्रेक्षकांची दृष्टि मोहित झाली.

त्या संग्रामामध्यें ते दोघे निष्णात वीर प्राजापत्य, ऐंद्र, आग्नेय, दारुण रौद्र, कौबेर, वारुण, याम्य आणि वायव्य या दिव्य अस्त्रांचा परस्परांवर प्रयोग करीत संचार करीत असतां त्यांना पाहून सर्व प्राणी विस्मित झाले आणि 'धन्य धन्य पार्थ! धन्य भीष्माचार्य! भीष्म व पार्थ यांच्या या युद्धांतील हा महान् अस्त्रप्रयोग मनुष्यांमध्यें कधींहि दिसणें शक्य नाहीं' असें म्हणाले.

हे पारिक्षिता, याप्रमाणें त्या दोघां सर्वास्त्रवेत्त्यांनीं प्रथम अद्भुत अस्त्रयुद्ध केलें. नंतर ते शस्त्रयुद्धास प्रवृत्त झाले. प्रथम पार्थानें भीष्माचें सुवर्णमय धनुष्य आपल्या तीक्ष्ण शरानें तोडून टाकिलें. तेव्हां एका निमिषांतच त्या महारथ भीष्मानें दुसरें धनुष्य घेऊन तें सज्ज केलं आणि धनंजयावर अनेक शरांचा वर्षाव केला. अर्जुनानेंहि भीष्मावर असंख्य तीक्ष्ण बाण सोडिले व भीष्मानेंहि पार्थावर विपुल शरवृष्टि केली. याप्रमाणें त्या दोघां दिव्यास्त्रवेत्त्या महात्म्यांनीं परस्परांवर तीव्र शरांचा मारा चालविला असतां ते दोघेहि वीर शस्त्रविशारद असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें कांहींच विशेष दिसला नाहीं.

त्यानंतर किरीटमाली कौंतेयानें आणि शांतनव गांगेयानें दाही दिशा शरांनीं आच्छादून टाकिल्या. तें अद्भुत युद्ध पाहून कांहीं लोक ' पार्थाहून भीष्म श्रेष्ठ आहे ' व कित्येक ' पार्थ भीष्माहून वरिष्ठ आहे ' असें म्हणूं लागले. हे राजन्, धनंजयानें भीष्माच्या शूर रथरक्षकांचा वध करतांच त्यांनीं पार्थाच्या रथाजवळच शयन केलें. त्यावेळीं रणांगण शत्रुरहित करण्याची इच्छा करणाऱ्या पार्थाच्या गांडीव धनुष्यापासून सुटलेले सुवर्णपृष्ठयुक्त शुभ्र बाण आकाशांत हंसपंक्ती-प्रमाणें शोभले.

(२) हे भारता, सव्यसाची धनंजयाचें तें दिव्य अस्त्रांचें विचित्र युद्ध पहाण्या-साठीं अंतरिक्षांत इंद्रासह सर्व देव जमा झाले. तो अद्भुत विचित्र अस्त्रप्रयोग पाहून प्रतापवान् चित्ररथ गंधर्व अतिशय हृष्ट होऊन देवेंद्राला म्हणाला— " हे सुरेश्वरा, पार्थाच्या धनुष्यापासून सुटलेले व कोठेंहि आसक्त न होतां वेगानें अचुक जाणारे हे शर पहा. या जिष्णूचा हा विचित्र दिव्यास्त्रप्रयोग खरोखर अतिमानुष आहे. हा मनुष्यामध्यें कोठेंच दिसत नाहीं. धनंजय गांडीवधनुष्य घेतो केव्हां, त्यावर शर जोडतो केव्हां आणि ते सोडतो केव्हां, यांतील अंतर सुद्धां आम्हांला दिसत नाहीं. आकाशांत तळपत असलेल्या मध्याह्नींच्या प्रखर सूर्याकडे जसें पहावत नाहीं, तसें सैन्याच्या मध्यभागीं असलेल्या या पांडुनंदनाकडे पहाण्यास कोणी समर्थ नाहीं. त्याचप्रमाणें हा गंगापुत्र भीष्महि लोकांना दुष्प्रेक्ष्य झाला आहे. ते दोघेहि कुरुश्रेष्ठ तुल्य परा-क्रमी, प्रख्यात धनुर्धर, युद्धांत दुर्जय आणि अद्भुत कर्मे करणारे आहेत. "

हे भारता, याप्रमाणें गंधर्वानें पार्थ व भीष्म यांच्या युद्धाची प्रशंसा केली असतां देवराज इंद्रानें दिव्य पुष्पवृष्टि करून त्यांचा सत्कार केला.

(३) त्यानंतर, हे राजन्, शांतनव भीष्मानें पार्थाला डाव्या बाजूला विद्ध केलें, तेव्हां आदित्याप्रमाणें तेजस्वी बीभत्सूनें आपल्या रुंद पात्याच्या गार्ध्र-पत्रयुक्त बाणानें भीष्माच्या धनुष्याचा छेद केला आणि दहा बाणांनीं त्याचा पराभव करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या गांगेयाच्या वक्षःस्थलावर वेध केला. तेव्हां त्या शरप्रहारानें पीडित झालेला तो युद्धदुर्धर्ष महाबाहु भीष्म मूर्छित होत असतां रथाची दांडी धरून उभा राहिला. त्यावेळीं त्याच्या महारथाचें आणि अश्वांचें रक्षण करणाऱ्या सारथ्यानें, अशा प्रसंगीं काय करावें, याचा यथाशास्त्र विचार करून भीष्माचा रथ समरांगणांतून पलीकडे नेला. ४. ४. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ सिंहनाद करून युद्धार्थ आलेल्या दुर्योधनाशीं पार्थाचें युद्ध. २ त्याच्या संरक्षणासाठीं मोठ्या वेगानें आलेल्या विकर्णाच्या गजाचा एका शरानें वध. ३ दुर्योधनाच्या हृदयावर वज्रप्राय शराचा प्रहार. ४ युद्धांतून परत फिरणाऱ्या दुर्योधनाला पार्थाचें निर्भर्त्सनापूर्वक पुनः युद्धार्थ आह्वान.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें युद्धभूमीचा अग्रभाग सोडून भीष्मानें पलायन केलें असतां धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन आपल्या रथाची पताका मोकळी सोडून सिंहनाद करीत धनुष्य घेऊन पार्थावर धांवून गेला आणि त्यानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून शत्रुसैन्यांत निर्भयपणें संचार करणाऱ्या पार्थाच्या ललाटाला भल्ल बाणानें विद्ध केलें. त्यावेळीं एकाच शिखरानें युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें त्या सुवर्णपंखयुक्त बाणानें विद्ध झालेला पार्थ शोभला. त्या बाणानें क्षत पडलेल्या त्याच्या ललाटांतून उष्ण रक्त वाहूं लागलें. सुवर्ण पृष्ठानें युक्त असलेला तो विचित्र बाण त्याच्या ललाटाचा भेद करून अतिशय शोभला.

(२) राजा, दुर्योधनाच्या बाणानें वेध केल्यामुळें ज्याचा क्रोध अतिशय वाढला आहे अशा पार्थानें दुर्योधनावर विषाग्नीसारख्या तीव्र शरांचा वर्षाव केला. ते दोघेहि अजमीढकुलोत्पन्न पुरुषश्रेष्ठ परस्परांवर प्रहार करूं लागले. तें पाहून पर्वतासारख्या विशाल मदोन्मत्त गजावर आरूढ होऊन विकर्ण पुढें सरसावला. त्याच्या बरोबर गजाचें रक्षण करणारे चार रथ होते. तो वेगानें कुंतीपुत्रावर धांवून आला. तेव्हां धनंजयानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून मोठ्या वेगानें एक तीक्ष्ण बाण सोडिला व त्या गजेंद्राच्या गंडस्थलावर मधोमध वेध केला. त्या वेळीं इंद्रानें सोडलेलं वज्र जसें पर्वताचें विदारण करून आंत शिरतें, तसा पार्थानें सोडलेला गार्ध्रपत्रयुक्त शर पृष्ठभागासह त्या गजाच्या गंडस्थलाचा भेद करून त्वरेनें आंत शिरला आणि वज्राघातानें पर्वतशिखर जसें खालीं पडावें, तसा पार्थाच्या शरानें पिडीत झालेला तो गजराज कंपित होऊन भूमीवर पडला. तेव्हां आपला श्रेष्ठ गज पडलेला पहातांच भयभीत झालेला विकर्ण मोठ्या त्वरेनें खालीं उतरला आणि आठशें पावलें पळत जाऊन विविंशति-भ्रात्याच्या रथावर चढला.

(३) राजा, याप्रमाणें पार्थानें त्या मेघासारख्या प्रचंड गजेंद्राचा आपल्या वज्रतुल्य बाणानें वध करून तशाच प्रकारच्या तीव्र शरानें दुर्योधनाचें वक्षःस्थल

विद्ध केलें. तेव्हां गजेंद्र, राजा दुर्योधन, विकर्ण व त्याचे रक्षक या सर्वांना जर्जर झालेलें पाहून गांडीवांतून सुटलेल्या तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध झालेल्या प्रमुख योद्धयांनीं रणांगणांतून सत्वर पलायन केलें. अशाप्रकारें पार्थानें श्रेष्ठ गजाचा वध केला आहे व आपले सर्व योद्धे पळ काढीत आहेत, हें पाहून कुरुश्रेष्ठ दुर्योधन ज्या बाजूला पार्थ नाहीं, त्या बाजूला रणांतून पळून जाऊं लागला.

हे भारता, युद्धामध्यें पराभूत होऊन आपल्या बाणानें विद्ध झाल्यामुळें रक्त ओकणारा हा दुर्योधन आपल्याला चुकवून पलायन करीत आहे, हें पाहून किरीटीनें आपले दंड थोपटले आणि सिंहनाद करून दुर्योधनाला म्हटलें—

(४) " हें सुयोधना, विपुल यश आणि कीर्ति संपादन करावयाची सोडून युद्धांतून निवृत्त होऊन असा पळून कोठें चाललास ? अरे, अद्यापि तुझा विजय झाल्याचीं जयवाद्यें वाजूं लागलीं नाहींत ! मग इतक्यांतच संग्राम सोडून कोठें चाललास ? हे नरेंद्रा, राज्यापासून च्युत झालेल्या युधिष्ठिराच्या आज्ञेंत वागणारा त्याचा कनिष्ठ भ्राता आणि पृथेचा तिसरा पुत्र हा मी पार्थ तुझ्यापुढें दंड ठोकून उभा आहें व तुला युद्धाचें आह्वान करीत आहें. तरी आतां परत फिर. युद्धांत प्राणत्याग करणें हें नरेंद्राचें लक्षण आहे, युद्धांतून पलायन करणें, हें नव्हे. आपल्या द्यूतांतील जयाचें आतां स्मरण कर.

हे धार्तराष्ट्रा, पूर्वी तुझें जें हें ' दुर्योधन ' नांव ठेविलें, तें आज व्यर्थ झालें. कारण युद्ध सोडून पलायन करणाऱ्या तुझ्या अंगीं दुर्योधनता नाहीं. अरे आतां तुझें युद्धामध्यें पुढून व मागून रक्षण करणारें कोणीहि नाहीं. यास्तव हे शूरा, तूं युद्धांतून पळ काढ आणि या पांडुपुत्रापासून आपल्या प्रिय प्राणांचें रक्षण कर." ४. ४. ६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ युद्धासाठीं परत फिरलेल्या दुर्योधनाबरोबर इतर योद्धयांचें अनुगमन. २ अर्जुनाचें त्या सर्वांशीं तुमुल युद्ध. ३ अर्जुनाच्या संमोहनास्त्रानें भीष्माखेरीज सर्वांची मूर्च्छा आणि मूर्च्छित झालेल्या सर्व वीरांचें उत्तरानें केलेलें वस्त्रापहरण. ४ मूर्च्छा उतरल्यावर भीष्माच्या वचनावरून सर्व कौरवांचें स्वनगरीस गमन. ५ अर्जुनाचें भीष्मादिकांना वंदन व दुर्योधनाचें किरीटच्छेदन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, याप्रमाणें पार्थानें उपहासपूर्वक युद्धाचें आह्वान केलेलें ऐकून माहातानें अंकुश टोंचला असतां मत्तगज जसा आवेशानें

परत फिरतो, तसा अर्जुनाच्या टोंचणाऱ्या वाग्रूपी अंकुशानें संतापलेला दुर्योधन युद्धभूमीकडे परत वळला. राजा, पायानें डवंचलेला सर्प जसा क्षुब्ध होऊन उलटून धांवतो, तसा अर्जुनाच्या वाक्प्रहारानें तिरस्कृत केलेला तो असहिष्णु महारथ रथांतून वेगानें पार्थावर धांवला. पार्थाच्या बाणांनीं ज्याचीं गात्रें विद्ध झालीं आहेत त्या दुर्योधनाला परत वळलेलें पहातांच कर्ण क्षणभर स्तब्ध उभा राहिला आणि दुर्योधनाचें रक्षण करण्यासाठीं त्याच्या डाव्या बाजूला जाऊन त्याला साह्य करूं लागला.

राजा, त्या वेळीं शांतनव भीष्महि आपल्या सुवर्णालंकारयुक्त अश्वांच्या रथांतून पुढें झाला आणि दुर्योधनाच्या मागें राहून पार्थाच्या शरांपासून त्याचें संरक्षण करूं लागला. त्याचप्रमाणें द्रोण, कृप, विविंशति व दुःशासनादि वीर तत्काल परत फिरले आणि आपापलीं प्रचंड धनुष्यें सज्ज करून दुर्योधनाच्या पुढें उभे राहिले.

(२) भरतश्रेष्ठा, ते सर्व कौरव जलौघाप्रमाणें ससैन्य परत फिरलेले पाहून, सूर्य जसा मेघसमूहाला संतप्त करितो, तसा धनंजय त्या कौरवचमूला ताप देऊं लागला. त्या वेळीं अनेक मेघ जलधारांनीं पर्वताला जसे व्यापून टाकितात, त्याप्रमाणें त्या सर्व कौरववीरांनीं पार्थावर सर्व बाजूंनीं दिव्य अस्त्रें सोडून त्याच्यावर शरांचा वर्षाव केला.

तें पाहून हे राजेंद्रा, धनुर्धर पार्थानें त्या कुरुश्रेष्ठांच्या अस्त्रांचें प्रति-अस्त्रांनीं निवारण करून त्यांजवर वज्रतुल्य अनिवार्य संमोहन अस्त्राचा प्रयोग केला. त्या वेळीं त्या महाबलवान् कौंतेयानें तीक्ष्ण धारेच्या शरांनीं आणि गांडीव धनुष्याच्या टणत्कारानें शत्रूंचीं मनें व्यथित केलीं. नंतर शत्रूंचा नाश करणाऱ्या पार्थानें दोन्ही हातांनीं आपला श्रेष्ठ देवदत्त शंख घेऊन त्याचा प्रचंड ध्वनि केला. त्या नादानें सर्व दिशा, उपदिशा, आकाश व पृथ्वी दुमदुमून गेली. तो भयंकर शंखनाद ऐकून सर्व कुरुश्रेष्ठ मोहित झाले आणि क्षणभर आपापलीं धनुष्यें टाकून शांत होऊन बसले.

(३) हे पांडवेया, याप्रमाणें ते सर्व कौरववीर मूर्च्छित झालेले पहातांच पार्थाला विराटकन्या उत्तरेच्या शब्दाची आठवण झाली व तो मत्स्यपुत्राला म्हणाला—" राजपुत्रा, जोंवर हे कौरव सावध झाले नाहींत, तोंवर शत्रूंच्या मध्यभागीं जा आणि द्रोणाचार्य व कृपाचार्य यांचीं पांढरीं शुभ्र वस्त्रें, कर्णाचें

सुंदर पीतवस्त्र, अश्वत्थामा व इतर राजे यांचीं नीलवस्त्रें काढून घेऊन ये. भीष्म मात्र मूर्च्छित झालेला नाहीं. तो या अस्त्राचें निवारण कसें करावें, हें जाणतो, असें मला वाटतें. यास्तव हे श्रेष्ठ वीरा, तूं या पितामहाला डावी घालून जा.

राजा, पार्थाचें हें वचन ऐकून विराटपुत्र आपल्या हातांतील अश्वांची रज्जु बाजूला ठेवून रथांतून खालीं उतरला आणि त्या महारथांचीं वस्त्रें आणून पुनः मोठ्या त्वरेनें रथारूढ झाला. त्यानंतर त्या राजपुत्रानें आपले सुवर्णकवचानें भूषविलेले चार जातिवंत श्वेत अश्व कौरवांच्या ध्वजयुक्त सैन्याच्या मधून चालविले आणि अर्जुनाचा रथ शत्रूंचें उल्लंघन करून पुढें नेला.

भारता, याप्रमाणें पार्थ सर्व सैनिकांना मूर्च्छित करून निघून जात असतां कुरुश्रेष्ठ भीष्माला तें सहन झालें नाहीं. त्यानें अतिशय क्षुब्ध होऊन अर्जुनावर बाण सोडिले, परंतु रणधुरंधर धनंजयानें तत्काल त्या बाणांचें निवारण करून भीष्माच्या अश्वांचा शरांनीं वध केला आणि दुसरे दहा तीक्ष्ण बाण सोडून त्या पितामहालाहि विद्ध केलें. राजा, अशाप्रकारें अर्जुनानें भीष्माचा युद्धांत पराभव करून त्याच्या सारथ्यालाहि वेध केला आणि मेघसमुदायाचें विदारण करून सहस्ररश्मि भास्कर जसा प्रकाशतो, तसा कौरवांचा रथसमूह फोडून बाहेर पडलेला किरीटमाली पार्थ आपल्या रथांत स्वस्थ उभा राहिला.

(४) हे राजन्, त्यानंतर सर्व कौरवसैन्य सावध झालें आणि त्यांनीं महेंद्रतुल्य पार्थाला रणांगणांतून बाहेर पडलेलें पाहिलें. तेव्हां अर्जुन कौरवांच्या हातून मोकळा सुटून निघून जात असलेला पहातांच दुर्योधन मोठ्या त्वरेनें म्हणाला—"हे वीरहो, तुम्हीं या पार्थाला असा मोकळा कसा सोडलांत? आतां हा अर्जुन मूर्च्छित झालेल्या तुमचें 'तुम्ही पुनः येथून हालणार नाहीं' अशा रीतीनें मर्दन करील. त्यानें या पूर्वींच तुमचे प्राण घेतले नाहींत, हें आपलें भाग्य समजा."

दुर्योधनाचें हें अपमानकारक भाषण ऐकून भीष्म हंसून म्हणाला—"अरे, इतका वेळ तुझी बुद्धि कोठें गेली होती? आणि तूं जो आपलें विचित्र धनुष्य व बाण टाकून स्वस्थ बसला होतास त्यावेळीं तुझा पराक्रम कोठें लपला होता! यावर तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, तर मग आम्ही मोहित झालों असतां पार्थानें आमचा वध कसा केला नाहीं? तर हे दुर्योधना, ऐक. हा बीभत्सु असें निर्दय कर्म करणारा नाहीं. त्याचें मन पापकर्मांत कधींहि प्रवृत्त होत

नाहीं. त्रैलोक्याचें राज्य जरी मिळत असलें, तरी त्यासाठींहि तो धर्मात्मा कधीं स्वधर्माचा त्याग करणार नाहीं. हे कौरवहो, पार्थाच्या या श्रेष्ठ पापभीरुत्वामुळेंच त्यानें तुमचा वध केला नाहीं आणि तुम्ही आज जिवंत राहिलांत.

आतां, हे कुरुश्रेष्ठा, या सर्व कौरवांना परत फिरूं दे आणि पार्थालाहि गायींना जिंकून घेऊन जाऊं दे. व्यर्थ मोहांत पडूं नको व आपल्या स्वार्थाला मुकूं नको."

(५) राजा, पितामहाचें हें आत्महितपर वचन ऐकून तो अतिशय असहिष्णु दुर्योधन भग्नमनोरथ होऊन निश्वास टाकीत स्वस्थ बसला. तेव्हां भीष्माचें हितवचन व त्याचा परिणाम लक्षांत घेऊन आणि धनंजयाचा क्रोधाग्नि प्रदीप्त होत असलेला पाहून दुर्योधनाचें रक्षण करणाऱ्या त्या सर्व कौरववीरांनीं स्वनगरीकडे परत फिरण्याचा निश्चय केला.

हे भरतश्रेष्ठा, त्या कौरवसैन्याला परत जात असलेलें पाहून पार्थ अतिशय संतुष्ट झाला आणि त्यांच्याशीं भाषण करणाच्या इच्छेनें त्यानें आपला रथ पुनः परत फिरविला.

पण त्यावेळीं त्यांच्याशीं संभाषण करण्यास अवकाश न मिळाल्यामुळें त्या पांडवश्रेष्ठानें प्रथम वृद्ध पितामह शांतनव भीष्म व गुरु द्रोणाचार्य यांना मस्तकानें वंदन केलें. नंतर द्रौणि, कृप व मान्य कौरव यांना विचित्र शरांनीं अभिवादन केलें आणि एका शरानें दुर्योधनाच्या मस्तकावरील रत्नजडित मुकुटाचा छेद केला. त्यानंतर धनुर्धरानें त्या बाल्हीक-सोमदत्तादि सर्व मान्य वीरांचा निरोप घेतला आणि गांडीवाच्या टणत्कारानें सर्व लोकांना नादित केलें. त्या वीराच्या देवदत्तशंखाचा प्रचंड ध्वनि होतांच शत्रूंचीं मनें विदीर्ण झालीं.

राजा, याप्रमाणें शत्रुसैन्याचा पूर्ण पराभव करून तो किरीटमाली पार्थ सुवर्णमालायुक्त ध्वजानें शोभणाऱ्या रथांत विराजमान झाला. ते सर्व कौरव परत गेलेले पाहून धनंजय हृष्ट चित्तानें उत्तराला म्हणाला—" हे वैराटे, तूं गायींना जिंकिलें आहेस, आतां अश्वांना मागें वळीव. शत्रु निघून गेले आहेत, यास्तव आतां आपल्या नगरीकडे आनंदानें परत फिर."

जनमेजया, पार्थाचें कौरवांशीं झालेलें तें अद्भुत युद्ध पाहून अंतरिक्षांतील देवहि संतुष्ट झाले आणि अर्जुनाच्या शौर्याची प्रशंसा करीत ते आपापल्या सुरभवनांत परत गेले. ४. ४. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ शरण आलेल्या कुरुसैनिकांना पार्थापासून अभयप्राप्ति. २ स्वगृहांतील पांडवांचें वास्तव्य प्रकट न करतां कौरवांचा पराभव राजपुत्रानेंच केला, असें प्रसिद्ध करण्याविषयीं पार्थाची उत्तराला प्रेरणा व उत्तराची अंशतः मान्यता. ३ शमीजवळ येऊन त्यावर शस्त्रांची स्थापना. ४ उत्तराचा जयघोष करण्यासाठीं गोपालांचें प्रेषण व त्यांच्यामागून बृहन्नलेसह उत्तराचा नगरप्रवेश.]

(१) **वैशंपायन**—हे पारिक्षिता, अशाप्रकारें त्या विशालाक्ष कौंतेयानें संग्रामामध्यें सर्व कुरूंना जिंकून विराटाचें विस्तीर्ण गोधन परत आणिलें. त्याच्या हातून शरविद्ध झालेले ते सर्व कौरव निघून गेले असतां युद्धांतून पळून गेलेले जे असंख्य कुरुसैनिक गहन वनांत लपून बसले होते, ते बाहेर आले आणि भयभीत होऊन पार्थापुढें हात जोडून उभे राहिले. ते क्षुधा व तृषा यांनीं व्याकुल झाले होते. त्यांचे केंस मोकळे सुटले असून, विदेशांत पडलेले ते दीन झाले होते. श्रांत झालेल्या त्या सर्वांनीं अर्जुनाला प्रणाम करून म्हटलें—" हे प्रभो, आम्हांला काय आज्ञा आहे ?"

तें ऐकून पार्थ म्हणाला—हे सैनिकहो, तुमचें कल्याण असो. तुम्ही खुशाल परत जा. भिऊं नका. मी आर्तांचा वध केव्हांहि करीत नसतों. तुम्हांला पूर्ण अभय आहे, जा.

राजा, उदारात्म्या पार्थाचें हें आश्वासनपर वचन ऐकतांच तेथें जमलेल्या त्या सव योद्ध्यांनीं आयु, कीर्ति व यश वाढविणाऱ्या आशीर्वादांनीं त्या श्रेष्ठ पृथापुत्राचें अभिनंदन केलें.

त्यावेळीं परत जाणाऱ्या शत्रूंना सोडून एखाद्या मत्त गजाप्रमाणें विराट-नगरीच्या अभिमुख जाणाऱ्या पार्थाकडे पहाण्यासहि ते कौरव समर्थ झाले नाहींत.

(२) त्यानंतर मेघाप्रमाणें वेगानें आलेल्या त्या कुरुसैन्याला पळावयास लावून तो परंतप पार्थ मत्स्यपुत्राला दृढ आलिंगन देऊन म्हणाला—" हे उत्तरा, तुझ्या पित्यापाशीं सर्व पांडव रहात आहेत, ही गोष्ट तुला एकट्यालाच काय ती ठाऊक आहे. तूं नगरांत प्रवेश केल्यावर ती कोणाला सांगूं नको. कारण हें ऐकून विराटराजा भीतीनें प्राणच टाकील. यास्तव हे राजपुत्रा, तूं नगरांत प्रवेश केल्यावर पित्याच्या समीप जाऊन हें सर्व कृत्य तूं स्वतःच केलें आहेस, असें त्याला निवेदन कर, 'कौरवांची ध्वजयुक्त प्रचंड सेना मींच जिंकिली व गायींना शत्रूंच्या हातून मींच सोडवून आणिलें' असें सांग."

उत्तर म्हणाला—हे सव्यसाचिन्, तूं जें अद्भुत कर्म केलेंस त्याला उपमाच नाहीं. असा पराक्रम करण्यास मी खरोखर समर्थ नाहीं. परंतु जोंवर तूं अनुज्ञा दिली नाहींस, तोंवर मी तुझ्याविषयीं पित्याजवळ अक्षरहि काढणार नाहीं.

(३) राजा, याप्रमाणें शत्रुसैन्याला जिंकून व कौरवांच्या सर्व धनाचें हरण करून शरानें विद्ध झालेला बीभत्सु पुनः श्मशानांत आला आणि त्या शमीवृक्षापाशीं उभा राहिला. त्यावेळीं त्याच्या रथध्वजावरील अग्नीसारखा देदीप्यमान असलेला तो महाकपि सर्व भूतगणांसह उड्डाण करून अंतरिक्षांत गेला. सर्व माया नाहींशी झाली व रथावर पूर्ववत् विराटाचा सिंहाकार ध्वज पुनः झळकूं लागला.

तेव्हां विराटपुत्र पांडवाचें तें यशस्वी श्रेष्ठ धनुष्य आणि शर शमीवृक्षावर ठेवून आपल्या महात्म्या किरीटी सारथ्यासह मोठ्या संतोषानें मत्स्यनगरीकडे वळला. उत्तर शस्त्रें वृक्षावर ठेवीत आहे, तों इकडे पार्थानें तें श्रेष्ठ युद्धकर्म केल्यावर आपल्या केसांची वेणी घातली, अलंकार धारण केले आणि पुनः बृहन्नलेचा वेष घेऊन तो उत्तराचा सारथि झाला. त्यानें त्या विराटपुत्राच्या अश्वांची रज्जु आपल्या हातीं घेतली व मोठ्या संतुष्ट चित्तानें नगरीकडे रथ चालविला.

जनमेजया, ते सर्व दीन झालेले कौरव पराजित व परवश होऊन हस्तिनापुराकडे निघून गेले असतां विराटनगराकडे परत येतांना मार्गामध्यें पार्थ उत्तराला म्हणाला—" राजपुत्रा, हीं सर्व धेनूंचीं खिल्लारें त्यांच्या गोपालांसह परत येत आहेत, पहा ! तरी आतां आपण येथें थोडा वेळ थांबूं या. आपल्या या श्रांत झालेल्या अश्वांना पाणी पाजून त्यांना किंचित् विसावा देऊन आपण अपराह्णकालीं विराटनगरीला जाऊं. तोंपर्यंत हे वीरा, या गोपालांना तुझ्या आज्ञेनें त्वरित पुढें जाऊं दे आणि ही प्रिय वार्ता प्रसिद्ध करून नगरींत तुझा जयघोष करूं दे. "

(४) फाल्गुनाच्या या वचनाप्रमाणें उत्तरानें शीघ्रगामी दूतांना बोलावून तत्काल अशी आज्ञा केली—" हे गोपालांनो, तुम्ही सत्वर नगरींत जा आणि शत्रूंचा पराभव झाला व गायीं जिंकून परत घेतल्या, अशी राजाच्या विजयाची घोषणा करा. "

राजा, याप्रमाणें ते दोघे मत्स्य व भारतवीर परस्परांशीं संकेत करून पुनः शमीजवळ आले आणि विजयानें संतुष्ट झालेल्या त्या वीरांनीं तेथें काढून ठेव-

लेले आपले अलंकारादि घेऊन आपल्या रथाला व स्वतःला भूषित केलें. नंतर बृहन्नला-सारथ्यासह तो विराटपुत्र शत्रूचा पराभव करून व कौरवांपासून गोधनादि हरण करून संतुष्ट चित्तानें स्वनगरीस आला. ४. ४. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ विराटाचा स्वनगरींत प्रवेश व पौरांनीं केलेला सत्कार. २ कौरवांचा पराभव करण्यास एकटा उत्तर गेला आहे, असें अंतःपुरांत कळल्यावर राजाचें त्याच्या रक्षणार्थ योधप्रेषण. ३ उत्तरानें पाठविलेल्या दूतांनीं केलेली जयघोषणा. संतुष्ट झालेल्या राजाची नगर शृंगारण्याविषयीं आज्ञा. उत्तराला राजकुमारांचें सामोरें जाणें. ४ हृष्ट झालेल्या राजाची कंकाला द्यूतप्रेरणा. राजाची उत्कट इच्छा पाहून कंकाची अनिच्छेनें द्यूतप्रवृत्ति. ५ विराटाची स्वपुत्रपराक्रमप्रशंसा, बृहन्नलेच्या साह्यानें उत्तर विजयी झाला असें कंकाचें विधान. तें ऐकून क्रुद्ध झालेल्या विराटाचें कंकाच्या मुखावर अक्षक्षेपण. ६ कंकाच्या नाकांतून रुधिरस्राव व सैरंध्रीनें त्याचें पात्रांत केलेलें ग्रहण. ७ उत्तराचा सभेंत प्रवेश. ८ उत्तराच्या वचनानें विराटाचें कंकक्षमापन. ९ कंकाचा रक्तस्राव थांबल्यावर बृहन्नलेचा सभेंत प्रवेश. १० विराटाचे उत्तराला युद्धाविषयीं प्रश्न.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजेंद्रा, इकडे गोधन जिंकून विराटराजा चारी पांडवांसह हृष्ट चित्तानें सत्वर आपल्या नगरीस परत आला. संग्रामांत त्रिगर्तांचा पराभव करून व आपल्या सर्व गायी परत मिळवून तो मत्स्यराज पांडुपुत्रांसह विजयश्रीनें अतिशय शोभला. आसनावर बसलेल्या व मित्रांचा हर्ष वाढविणाऱ्या त्या वीराच्या सभोंवार चारी पांडवांसह सर्व वीर बसले. ब्राह्मणांसह सर्व प्रजाजनहि त्याचें अभिनंदन करावयास उपस्थित झाले. त्या सर्वांनीं सैन्यासह मत्स्यराजाचा मोठा सत्कार केला. तेव्हां ब्राह्मण व प्रजाजन यांस निरोप देऊन तो विराटराजा अंतःपुरांत गेला आणि ‘ उत्तर कोठें आहे ?’ असें विचारूं लागला. तेव्हां अंतःपुरांतील स्त्रिया व कन्या त्या राजास असें सांगूं लागल्या—

“ हे महाराज, या नगरीच्या उत्तर दिशेंतील गोधन कौरवांनीं हरण करून नेलें, ही वार्ता ऐकतांच अतिशय क्रुद्ध झालेला उत्तर एकटाच कौरवांना जिंकून धेनु परत मिळविण्यासाठीं अति साहसानें निघून गेला आहे, बृहन्न-

लेला आपलें सारथ्य करावयास सांगून तो महावीर आपलें गोधन हरण करून न्यावयास आलेल्या भीष्मादि सहा अतिरथ्यांवर चालून गेला आहे. कौरवांच्या सैन्यांत शांतनव भीष्म, कृप, कर्ण, दुर्योधन व द्रोण हे सहा रथी प्रामुख्यानें उपस्थित झाले आहेत."

(२) राजा जनमेजया, स्त्रियांचें तें भाषण ऐकून विराटराजा अतिशय भयभीत झाला. बृहन्नलेला सारथि करून एकाकी उत्तर प्रचंड कौरवसेनेवर चालून गेला आहे, हें ऐकतांच तो आपल्या सर्व प्रमुख मंत्र्यांस म्हणाला—"कौरव व इतर राजे त्रिगर्तांचा पराभव झाला आहे, असें ऐकून युद्ध करावयास कधींहि सज्ज होणार नाहींत. यास्तव त्रिगर्तांच्या युद्धामध्यें अक्षत असलेलें फार मोठें सैन्य घेऊन तुम्ही सर्व उत्तराच्या रक्षणार्थ सत्वर निघून जा."

इतकें बोलून त्या भूपालानें अश्व, गज, रथ, पदातिसंघ व विचित्र शस्त्राभरणांनीं युक्त असलेले महावीर, यांस शत्रूंवर चाल करून जाण्यासाठीं सत्वर तयार करून तो आपल्या चतुरंग सेनेस म्हणाला—"तुम्ही अति त्वरेनें शत्रूवर चाल करून जा. पण माझा कुमार उत्तर जिवंत आहे कीं नाहीं हें प्रथम पहा. ज्याचा सारथि क्लीब आहे तो माझा प्रियपुत्र उत्तर जिवंत असेल, असें मला वाटत नाहीं."

राजा, आपला आश्रयदाता विराटराजा पुत्रासाठीं अतिशय व्याकुल झाला आहे, असें पाहून युधिष्ठिर हंसून त्याला म्हणाला—"हे नरेंद्रा, बृहन्नला जर उत्तराचा सारथि असेल तर कौरव आज तुझ्या गायी नेऊं शकणार नाहींत, हें मी तुला निश्चयानें सांगतों. भूपते, बृहन्नला सारथि असल्यावर तुझा पुत्र कौरवांसह सर्व भूपालांना व देव, असुर, सिद्ध आणि यक्ष यांनाहि समरांत जिंकण्यास समर्थ आहे, असें तूं समज."

(३) भारता, युधिष्ठिर मत्स्यराजाला असें आश्वासन देत आहे, तोंच उत्तरानें पाठविलेले शीघ्रगामी दूत विराटनगरींत येऊन उत्तराचा विजय झाल्याची वार्ता सर्वांना निवेदन करूं लागले. राजाच्या मुख्य मंत्र्यानें विराटराजापाशीं येऊन राजपुत्राचा उत्तम विजय व कौरवांचा पराजय निवेदन केला. विजयी उत्तर आपल्या अक्षत सारथ्यासह स्वनगरीकडे परत येत आहे, असेंहि कथन केलें. तो म्हणाला—"हे प्रभो, तुझ्या अजिंक्य पुत्रानें कौरवांचा पूर्णपणें पराजय करून आपलें गोधन परत मिळविलें आहे व तो परंतप उत्तर आपला सारथि, रथ व अश्व यांसह कुशल आहे."

तें ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला—कौरव पळून गेले व आपल्या धेनु त्यांच्यापासून परत मिळविल्या, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. पण हे प्रभो, तुझ्या पुत्रानें कौरवांना जिंकलें यांत मला कांहीं आश्चर्य वाटत नाहीं, कारण बृहन्नला ज्याचा सारथि आहे, त्याचा विजय निश्चयानें होणारच !

हे कुरुश्रेष्ठा, आपल्या महापराक्रमी कुमाराचा तो अपूर्व विजय ऐकून विराटाला अतिशय हर्ष झाला. त्याचें शरीर नखशिखांत रोमांचित झालें. विजयाची वार्ता आणणाऱ्या दूतांना वस्त्रादिकांचीं पारितोषिकें देऊन त्यानें संतुष्ट केलें आणि तो मंत्र्यांस म्हणाला—" या नगरींतील सर्व राजमार्ग पताकांनीं अलंकृत करा. सर्व देवतांची पुष्पोपहारांनीं पूजा करा. कुमार, मुख्य मुख्य योद्धे, अलंकारांनीं भूषित झालेल्या गणिका व मंगल वाद्यें यांसह तुम्ही माझ्या विजयी पुत्राला सामोरे जा. एक मनुष्य हातांत मोठी घंटा घेऊन व मत्त हत्तीवर बसून सर्व राजधानीभर प्रत्येक चव्हाट्यावर माझ्या विजयाचा घोष करीत फिरूं दे. राजकन्या उत्तरा मंगलवेष धारण करून अनेक कुमारिकांसह माझ्या पुत्राचें स्वागत करावयास सामोरी जावो."

राजा, विराटाचें हें वचन ऐकून सर्व नागरिक अतिशय हृष्ट झाले. कुमारिका व स्त्रिया हातांत दधि, दुर्वा व मंगल आरती घेऊन राजकुमाराचें स्वागत करावयास आपापल्या गृहापुढील मार्गावर उभ्या राहिल्या. सर्व नगरी मंगल वाद्यांच्या ध्वनींनीं दुमदुमून गेली. तरुण व शुभ स्त्रिया उत्तम वेष धारण करून विजयी राजपुत्राची मार्गप्रतीक्षा करीत उभ्या राहिल्या. सूत व मागध विजयी राजा व राजपुत्र यांची सुस्वर स्तुति करूं लागले.

(४) हे पारिक्षिता, याप्रमाणें विजयी राजपुत्राचें मोठ्या संतोषानें स्वागत करावयास सव नगर उत्सुक झालें आहे, असें पाहून विराटराजानें आपली सेना, कन्या व गणिका यांस पुढें पाठविलें व तो मोठ्या आनंदानें म्हणाला—" हे सैरंध्रि, फांसे घेऊन ये. कंका, ये, आपण आतां द्यूत खेळूं."

मत्स्यराजाचें हें भाषण ऐकून ज्येष्ठ पांडव त्यास म्हणाला—" हृष्ट झालेल्या द्यूतकाराशीं द्यूत करूं नये, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. तूं आज पुत्रविजयानें हृष्ट झाला आहेस. यास्तव यावेळीं तुझ्याशीं द्यूत करण्याची माझी इच्छा नाहीं. हे नरेंद्रा, मी तुझें प्रिय करण्याची इच्छा करीत आहें. यास्तव यावेळीं हें द्यूत राहूं दे."

विराट—हे द्विजा, द्यूतावांचूनहि तुजपासून रक्षण करण्यास योग्य असें माझें कोणतेंच धन नाहीं. स्त्रिया, गायी, सुवर्ण व दुसरेंहि जें कांहीं धन आहे, तें सर्व तुझेंच आहे.

यावर कंक पुनः म्हणाला—हे मानद राजेंद्रा, अनेक दोषांनीं युक्त असलेल्या या द्यूतानें तुझें कोणतें हित होणार ! हे प्रभो, द्यूतामध्यें अनेक दोष आहेत. यास्तव तें सर्वदा वर्ज्य करावें. पांडुपुत्र युधिष्ठिराला तूं पाहिलें असशील, निदान त्याचें नांव तरी ऐकिलें असशील. त्या महात्म्यानें द्यूतामध्यें आपलें ऐश्वर्यसंपन्न विस्तीर्ण राष्ट्र व देवांसारखे चार भ्राते, यांस शत्रूकडून हरविलें. म्हणून मला हें द्यूत मुळींच रुचत नाहीं. तथापि तुझी फारच इच्छा असेल तर ये. आपण खेळूं या.

(५) जनमेजया, त्यानंतर त्या उभयतांचें द्यूत सुरू झालें असतां मत्स्यराज हर्षातिरेकानें पांडवाला म्हणाला—"कंका, माझ्या पुत्रानें आज युद्धांत केवढें महत्कार्य केलें पहा ! शांतनव भीष्मासारख्या महारथ्यांना आज त्यानें युद्धांत जिंकिलें, हें खरोखर फारच मोठें आश्चर्य आहे."

तेव्हां महात्मा युधिष्ठिर विराटाला म्हणाला—"हे वीरा, बृहन्नला ज्याचा सारथि आहे, तो राजपुत्र युद्धांत कसा विजयी होणार नाहीं ! त्यांत आश्चर्य तें कसलें ! मला त्यांत कांहींच आश्चर्य वाटत नाहीं."

युधिष्ठिराचें हें सत्यवचन ऐकून राजा मत्स्य अतिशय क्रुद्ध झाला व त्या पांडवाला म्हणाला—"हे ब्राह्मणाधमा, तूं माझ्या पुत्राच्या बरोबर त्या क्लीबाची प्रशंसा करीत आहेस काय ? अरे, तुला काय बोलावें आणि काय बोलूं नये, हें कळत नाहीं. म्हणूनच तूं माझा असा अपमान करीत आहेस. माझा तो शूर पुत्र भीष्म-द्रोणादि सर्व वीरांना कां बरें जिंकणार नाहीं ! हे ब्रह्मन् , मित्रत्वामुळें मी तुझा हा अपराध सहन करीत आहें. तुला जिवंत रहाण्याची इच्छा असेल तर पुनरपि असें बोलूं नको."

क्रुद्ध झालेल्या विराटाचें हें भयप्रद वचन ऐकूनहि सत्यप्रतिज्ञ वीर युधिष्ठिर म्हणाला—" अरे, भूपाला, ज्या सैन्यामध्यें द्रोण, भीष्म, द्रौणि, कर्ण, कृप, राजेंद्र दुर्योधन व तसेच इतर महारथ धनुर्धर आहेत त्या युद्धांत बृहन्नलेवांचून दुसरा कोण विजयी होईल ! हे मत्स्यराजा, भीष्म-द्रोणादिकांशीं युद्ध करण्याचें सामर्थ्य दुसऱ्या कोणामध्येंहि नाहीं. तुला त्या बृहन्नलेचा प्रभाव

ठाऊक नाहीं. देवगणांसह साक्षात् देवेंद्र जरी समोर आला तरी त्याच्याशींहि तो महात्मा प्रतियुद्ध करील. त्याच्या बाहुबलाची बरोबरी करील, असा पुरुष यापूर्वी झाला नाहीं व पुढेंहि होणार नाहीं. शत्रूशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला असतां त्याला फार मोठा हर्ष होत असतो. ज्यानें देव, दानव व मानव या सर्वांस जिंकिलें आहे, असा साह्यकर्ता मिळाल्यावर तुझा कुमार उत्तर विजयी कां बरें होणार नाहीं !"

कंकाचें हें वचन ऐकून विराटराजा फारच क्षुब्ध झाला व म्हणाला—" हे ब्राह्मणा, मी तुला वारंवार सांगत असूनहि तूं त्या षंढाचीच प्रशंसा करीत आहेस ! आपली जीभ आवरून धरीत नाहींस, यास्तव यावेळीं तुला शासनच केलें पाहिजे. कारण नियंता नसेल तर कोणीच धर्माचरण करणार नाहीं."

(६) राजा, इतकें बोलून क्रुद्ध झालेल्या मत्स्यराजानें कंकाची निर्भर्त्सना करीत त्याच्या मुखावर हातांतील फांसा जोरानें फेंकला. त्याचा युधिष्ठिराच्या नाकावर प्रहार होऊन त्यांतून रक्तस्राव होऊं लागला. तेव्हां त्या धर्मात्म्या पृथापुत्रानें तें रक्त भूमीवर पडण्यापूर्वीच आपल्या दोन हातांच्या अंजलींत धरिलें आणि बाजूला उभ्या असलेल्या द्रौपदीकडे पाहिलें. त्याचा अभिप्राय ओळखून भर्त्याच्या चित्ताला अनुसरणाऱ्या त्या साध्वी पांचालीनें तत्काल एक जलपूर्ण सुवर्णपात्र आणिलें आणि युधिष्ठिराच्या नाकांतून वहाणारें रक्त त्यांत धरिलें.

(७) राजा, इकडे पौरजनांकडून विविध सुगंधित पुष्पांचा शुभ वर्षाव होत असतां अत्यंत संतुष्ट झालेला राजपुत्र उत्तर सामोऱ्या गेलेल्या सर्व स्त्रीपुरुषांच्या मिरवणुकीसह नगरांत प्रवेश करून राजमंदिराजवळ आला आणि पित्याला आपलें आगमन सूचित करण्यास द्वारपालास पाठविलें. तेव्हां त्या प्रतिहारीनें अंतःपुरांत प्रवेश करून विराटराजाला म्हटलें—" हे महाराज, बृहन्नला ज्याचा साह्यकर्ता आहे, असा राजपुत्र उत्तर राजद्वारीं उभा आहे. " राजा, त्या प्रतिहारीचें तें अमृततुल्य भाषण ऐकून हृष्ट झालेला मत्स्यराजा त्यास म्हणाला— " जा, जा, दोघांनाहि सत्वर घेऊन ये. मी त्यांच्या दर्शनाविषयीं अतिशय उत्सुक झालों आहें. "

---

१ नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥

राजाचें हें त्वरावचन ऐकून द्वारपाल जाऊं लागला असतां कुरुराज त्याला हळूच म्हणाला—" अरे बाबा, एकट्या राजपुत्रालाच आंत येऊं दे. बृहन्नलेला इतक्यांत आणूं नको. कारण संग्रामावांचून माझ्या शरीरावर जो कोणी क्षत पाडील किंवा अंगांतून रक्त काढील त्याला जिवंत सोडावयाचें नाहीं, असें त्याचें निश्चित व्रत आहे. माझ्या नाकांतून रक्त गळत आहे, हें पाहून तो अतिशय क्रुद्ध होईल व हा अपराध सहन न झाल्यामुळें सैन्य, वाहनें व अमात्य यांसह राजा विराटाचा नाश करील. यास्तव तूं माझें हें हितवचन ऐक व त्याला इतक्यांत आंत सोडूं नको. "

जनमेजया, त्यानंतर तो द्वारपाल बाहेर गेला व राजाचा ज्येष्ठपुत्र पृथिवींजय अंतःपुरांत आला. त्या वीरानें आपल्या पित्याच्या चरणांवर मस्तक ठेवून कंकालाहि अभिवादन करण्यासाठीं त्याच्या समीप गेला. तों कंक भूमीवर एका कोपऱ्यांत बसला आहे, त्याच्या नाकांतून रक्त वहात आहे व सैरंध्री त्याच्याजवळ जलपात्र घेऊन उभी आहे, असें त्याला दिसलें. त्याबरोबर तो राजपुत्र अति त्वरेनें आपल्या पित्याला म्हणाला—" हे राजन्, या निरपराध महात्म्याला कोणीं बरें ताडन केलें ? हा असा अस्वस्थ कां दिसत आहे ? हें महत्पाप कोणीं केलें ? "

हें ऐकून विराट म्हणाला—वत्सा, मींच या शठाला ताडन केलें. तो एवढ्याच शिक्षेला पात्र नसून त्याला याहूनहि अधिक शिक्षा केली पाहिजे. कारण मी तुज शूराची प्रशंसा करूं लागलों असतां हा त्या षंढाची प्रशंसा करितो ! "

(८) विराटराजाचें हें वचन ऐकतांच उत्तर भयभीत होऊन त्यास म्हणाला—"हे तात, तूं हें फार मोठें अकार्य केलें आहेस. यास्तव आतां अगोदर याला सत्वर प्रसन्न कर. हें घोर ब्रह्मविष तुझा समूल नाश न करो. "

राजा, प्रिय पुत्राचें हें वचन ऐकून राष्ट्राची वृद्धि करणारा विराट भस्मानें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणें राहिलेल्या कौंतेयाची क्षमा मागूं लागला. तेव्हां क्षमेची याचना करणाऱ्या त्या मत्स्यराजाला पांडुपुत्र म्हणाला—" हे राजन्, मीं तुला कधींच क्षमा केली आहे. खरोखर मला क्रोध कधींच येत नाहीं. माझ्या नाकांतून गळणारें हें रक्त जर भूमीवर पडलें असतें, तर हे महाराज, सर्व राष्ट्रासह तुझा नाश झाला असता, यांत संशय नाहीं. हे भूपाला, तुझ्या या अकार्याविषयीं मी तुला दोष देत नाहीं, कारण हर्षप्रसंगीं बलवान्

प्रभूच्या हातून असें अन्यायाचें कृत्य घडतच असतें. हृष्ट झालेला मनुष्य दृप्त होत असतो आणि दृप्त झालेला तो धर्माचें अतिक्रमण करूं लागतो, असा नियम आहे. त्याला अनुसरून दुसऱ्याची निंदा न करणाऱ्या मला तूं जें ताडन केलेंस तें योग्यच आहे."

(९) भारता, त्यानंतर युधिष्ठिराचा रुधिरस्राव थांबला असतां बृहन्नला अंतःपुरांत आली आणि विराटराजाला व कंकालाहि अभिवादन करून उभी राहिली. इतक्यांत युधिष्ठिराची क्षमा मागून आपल्या श्रेष्ठ आसनावर बसलेला विराटराजा समरांगणांतून विजयी होऊन परत आलेल्या पुत्राची पार्थाच्या समक्ष प्रशंसा करूं लागला.

(१०) विराट—हे पुत्रा, खरोखर तुझ्या योगानेंच मी आज पुत्रवान् झालों आहें. तुझा हा पराक्रम पाहून तुझ्या कैकेयी मातेला अतिशय आनंद होत आहे. तुझ्यासारखा पुत्र या पृथ्वीतलावर कोणाला पूर्वीं झाला नाहीं व पुढें होणार नाहीं. जो वीर एकसारखे एक सहस्र बाण सोडीत असतांनाहि त्यांच्या लक्ष्याचा वेध झाल्यावांचून रहात नाहीं, किंवा जो हजार लक्ष्यांवर एकाच वेळीं बाण सोडीत असतांहि त्यांतील एकहि बाण व्यर्थ जात नाहीं त्या कर्णाशीं, या मनुष्यलोकीं ज्याच्या तोडीचा दुसरा योद्धाच नाहीं, अशा शांतनव भीष्माशीं, वृष्णिवीर, कौरव व इतर सर्व क्षत्रिय यांचा आचार्य व सर्व शस्त्रधारण करणारांमध्यें श्रेष्ठ अशा त्या धनुर्धर द्रोणाशीं, आचार्यपुत्र शूर अश्वत्थाम्याशीं, संग्रामामध्यें ज्याचें दर्शन होतांच शत्रु हतबल होतात, त्या कृपाशीं, त्याचप्रमाणें आपल्या मोठमोठ्या बाणांनीं पर्वतालाहि विदीर्ण करणाऱ्या दुर्योधनराजाशीं तुझा समरांगणांत समागम कसा झाला ? माझे शत्रु आज पराभूत झाले आहेत, त्यामुळें माझ्या अंगावरून हा सुखावह वायु वहात आहे. कौरवांनीं हरण करून नेलेलें माझें गोधन तूं त्यांचा पराभव करून परत आणिलेंस, हें तूं आज फारच महत्कृत्य केलें आहेस. त्या सर्व बलाढ्य शत्रूंना भयभीत करून व युद्धांत त्यांना पळावयास लावून एखाद्या सिंहानें आपलें भक्ष्य शत्रूपासून जसें सोडवून आणावें, तसें तूं आपलें सर्व गोधन हिरावून आणिलें आहेस ! तरी हे वत्सा, तुला हें महत्कार्य कसें करतां आलें ! ४. ४. ६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ उत्तरानें विराटाला 'देवपुत्रानें कौरवांना जिंकलें' असें सांगून त्याच्या पराक्रमाचें केलेलें वर्णन. २ त्याच्या दर्शनाची इच्छा करणाऱ्या राजाला तो दोन-तीन दिवसांनीं प्रकट होईल, असें अभिवचन. ३ पार्थानें युद्धांत हरण करून आणलेल्या वस्त्र-भूषणादिकांचें उत्तरेला केलेलें समर्पण. ४ पार्थाचा उत्तराशीं युधिष्ठिराच्या सत्काराचा संकेत.]

(१) **उत्तर** म्हणाला—हे तात, मीं गायींनाहि जिंकिलें नाहीं किंवा शत्रूलाहि पराजित केलें नाहीं. तें सर्व अद्भुत कृत्य कोणा एका देवपुत्रानें केलें. त्या देवपुत्रानें शत्रुसैन्य पाहून भयभीत झालेल्या व रणांगणांतून पळणाऱ्या मला परत फिरविलें. त्याच वज्रदेही तरुणानें रथाच्या अग्रभागीं स्थित होऊन धेनूंना जिंकून परत आणिलें आणि कौरवांचा पराभव केला. हा सर्व त्या वीराचा पराक्रम आहे, माझा नव्हे.

हे महाराज, त्याच श्रेष्ठ धनुर्धरानें आपल्या अचुक बाणांनीं कृप, द्रोण, अश्वत्थामा, कर्ण, भीष्म आणि दुर्योधन या सहा रथी कौरवांना समरांगणांतून पराङ्मुख केलें. त्या महाबलाढ्य वीरानें विकर्णाला त्याच्या गजासह विद्ध केलें. हे तात, भयभीत झालेल्या राजपुत्र दुर्योधनाला तो देवात्मज म्हणाला—" हे कौरवनंदना, तुझें आतां हस्तिनापुरांत संरक्षण होईल, असें मला वाटत नाहीं. यास्तव कोठें तरी देशांतरीं निघून जा व आपला जीव वांचीव. नाहीं तर येथें तुझ्या सैन्यासमक्ष तुझा नाश होईल. अरे मूढा, पलायन करून कांहीं तूं सुटणार नाहींस. युद्धाला उभा रहा. युद्धांत जय मिळविलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील आणि मरण पावलास तर स्वर्गाला प्राप्त होशील."

हे प्रजापालका, तो देवपुत्र असें बोलला असतां तो नरव्याघ्र दुर्योधन रथांतून क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें फूत्कार सोडीत आपल्या अमात्यासह परत फिरला आणि त्यानें वज्रासारख्या तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि केली. तें पाहून हे तात, माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आणि माझ्या उरांत धडकी भरली; परंतु त्या देवपुत्रानें दुर्योधनाची सिंहासारखी सेना आपल्या शरवृष्टीनें उधळून टाकिली आणि मूर्च्छित झालेल्या त्या सर्व कुरूंचीं वस्त्रें हरण करून तो सिंहासारखा पराक्रमी योद्धा हंसत उभा राहिला. एखाद्या मत्त सिंहानें वनचर मृगांची जशी गाळण उडवावी, त्याप्रमाणें त्या एकट्या वीरानें सहा रथिश्रेष्ठांचा पराभव केला.

(२) पुत्राचें हें भाषण ऐकून हृष्ट झालेला विराट आश्चर्यानें म्हणाला—"हे वत्सा, तो महायशस्वी पराक्रमी देवपुत्र कोठें आहे ? पुत्रा, कौरवांनीं हरण केलेलें माझें गोधन ज्या वीरानें युद्धांत जिंकून परत मिळविलें, त्या महाबलवान् धनुर्धराला पहाण्याची माझी इच्छा आहे आणि ज्यानें माझ्या गायींचें व तुझेंहि रक्षण केलें त्या देवकुमाराचा सत्कार करण्यास मी अतिशय उत्सुक झालों आहें."

उत्तर—हे महाराज, तो महाबलाढ्य देवपुत्र तेथेंच अंतर्धान पावला; परंतु तो उद्यां किंवा परवां प्रकट होईल, असें मला वाटतें.

(३) वैशंपायन—जनमेजया, याप्रमाणें उत्तरानें गुप्तवेषानें रहात असलेल्या पांडवाचें वर्णन केलें, परंतु विराटराजानें त्याला ओळखलें नाहीं. त्यानंतर महात्म्या विराटाच्या अनुज्ञेनें पार्थानें विराटकन्या उत्तरेला युद्धांतून हरण करून आणलेलीं विविध प्रकारचीं मूल्यवान् व नवीं वस्त्रें अर्पण केलीं. तेव्हां त्या वस्त्रांचा स्वीकार करून ती राजकन्या अतिशय संतुष्ट झाली.

(४) राजा, विराटपुत्रानें अशा प्रकारें पांडवांचें वास्तव्य गुप्त राखलें असतां पार्थानें प्रकट होण्याच्या दिवशीं युधिष्ठिरानें सभेंत राजासनावर बसण्याची कशी योजना करावयाची याचा उत्तराशीं संकेत केला आणि त्याप्रमाणें सर्व घडवून आणिलें. तेव्हां मत्स्यपुत्रासह सर्व पांडव संतुष्ट झाले. ४. ४. ६९.

येथें चवथें गोहरणपर्व समाप्त झालें.

वैवाहिकपर्व ५.

अध्याय ७० वा.

[१ पांडवांचें राजवेषानें विराटसभेंत गमन, युधिष्ठिराचें राजसिंहासनावर उपवेशन. २ विराटाचा आक्षेप. ३ अर्जुनानें केलेलें युधिष्ठिराचें वर्णन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, त्यानंतर उत्तर गोग्रहणाच्या तिसऱ्या दिवशीं त्या पांची पांडव भ्रात्यांनीं स्नान करून शुभ्र वस्त्रें परिधान केलीं आणि योग्य समयीं अज्ञातवासाच्या व्रताची समाप्ति करून ते प्रकट झाले. सभाद्वारांत जसे मत्त गज शोभतात, तसे युधिष्ठिराला पुढें करून आलेले ते

आते शोभले. ते सर्व अग्नितुल्य तेजस्वी वीर विराटाच्या सभास्थानीं जाऊन नृपालाच्या श्रेष्ठ आसनावर बसले. तेव्हां ते अग्निगृहांतील पंचाग्नींप्रमाणें भासले.

(२) हे राजा, याप्रमाणें ते राजासनावर बसले असतां मत्स्यराज विराटभूपति राजकार्याचा विचार करण्यासाठीं त्या सभास्थानीं आला. तेव्हां प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें तेजस्वी दिसणाऱ्या त्या श्रीमान् पांडुपुत्रांना पाहून क्रुद्ध झालेल्या नृपतीनें क्षणभर स्थिर स्थित होऊन विचार केला आणि मरुद्गणांनीं उपासना केलेल्या इंद्राप्रमाणें चारी भ्रात्यांनीं परिवेष्टित झालेल्या देवस्वरूप युधिष्ठिराला तो 'कंक' ब्राह्मणच आहे, असें समजणारा विराटराजा किंचित् क्रोधानें म्हणाला—"हे कंका, तूं निष्णात द्यूतकार आहेस म्हणून तुला मीं सभासद करून सभेंत बसण्याची अनुज्ञा दिली. पण असें असतांना आज तूं राजभूषणें धारण करून या सिंहासनावर येऊन बसलास, हें आहे काय ?"

(३) हे भारता, विराटराजाचें हें निंदायुक्त सरोष वचन ऐकून अर्जुन हंसून म्हणाला—"हे मत्स्यराजा, हा धर्मात्मा इंद्राच्या अर्ध्या आसनावर बसण्यासहि समर्थ आहे. हा ब्राह्मणांचें पूजन करणारा, ज्ञानी, यज्ञशील, दृढव्रत व दाता आहे. हा साक्षात् धर्माचाच अवतार व वीर्यवानांतील श्रेष्ठ आहे. याच्यासारखा बुद्धिमान् या लोकीं एकहि पुरुष नाहीं. हा तपोनिष्ठ आहे. हा सचराचर त्रैलोक्यांतील विविध अस्त्रांत प्रवीण आहे. याला जें ज्ञान आहे तें देव, असुर, मनुष्य, राक्षस, श्रेष्ठ गंधर्व, यक्ष, किन्नर व सर्प यांतील एकाहि वीराला नाहीं व यापुढेंहि त्यांस तें होणार नाहीं. हा दीर्घदर्शी, महातेजस्वी, सर्व प्रजेला प्रिय आणि यज्ञ व धर्म यांत परायण असलेला पांडवांतील अतिरथ आहे.

हे विराटराजा, हा महर्षींच्या तोडीचा राजर्षि सर्व लोकांत प्रसिद्ध आहे. हा बलवान्, बुद्धिमान्, दक्ष, सत्यवादी, जितेंद्रिय, कुबेरासारखा धनवान् आणि इंद्रासारखे यज्ञ करणारा आहे. सव लोकांचें रक्षण करणाऱ्या महातेजस्वी मनूप्रमाणें प्रजेवर अनुग्रह करणारा हा महातेजस्वी कुरुश्रेष्ठ धर्मराज आहे. हे राजा, उदय पावणाऱ्या सूर्यप्रभेसारखी या युधिष्ठिराची कीर्ति वर्धिष्णु आहे. सूर्योदय होतांच त्याचीं किरणें जशीं सर्व दिशांना प्रकाशित करितात, तसें या महात्म्याचें यश दश-दिशांत पसरलें आहे.

हे राजन्, हा धर्मराज जोंवर कुरुदेशांत होता, तोंवर याच्या मागोमाग दहा हजार वेगवान् गज व सुवर्णालंकारांनीं भूषविलेले व सुलक्षणी अश्वांनीं युक्त असलेले तीस हजार उत्कृष्ट रथ जात असत. ऋषि ज्याप्रमाणें इंद्राची स्तुति करितात, त्याप्रमाणें रत्नजडित कुंडलें धारण करणारे आठशें सूत मागधांसह स्तुति करीत याला अनुसरत होते. देव जसे धनेश्वर कुबेराची उपासना करितात, तसे सर्व नृपाल व कौरव या पृथ्वीपतीची दासाप्रमाणें सेवा करीत होते. हे मत्स्याधिपा, या सम्राटानें सर्व भूपालांना मांडलिक करून त्यांना स्वेच्छेनें किंवा अनिच्छेनेंहि वैश्यांप्रमाणें कर देण्यास भाग पाडिलें होतें.

हे नरेश्वरा, या सुव्रतधारी प्रभूच्या आश्रयाला ऐशीं हजार महात्मे स्नातक होते. हा श्रेष्ठ राजा, वृद्ध, अनाथ, पङ्गु व अंध यांचें आणि प्रजेचें पुत्रवत् पालन करीत असे. या राजानें धर्म, दम व अक्रोध यांचें व्रत निग्रहानें पाळलेलें असून हा ब्राह्मणप्रिय व सत्यवादी आहे. या धर्मात्म्याच्या तपस्तेजानें शकुनि व कर्ण यांसह दुर्योधन आणि सर्व कौरव तप्त होतात. हे मत्स्यराजा, या नृपश्रेष्ठाच्या अगणित गुणांचें वर्णन करतां येणेंहि शक्य नाहीं. असा हा नित्य धर्मनिष्ठ असलेला, अतिशय दयावान्, श्रेष्ठ पांडव, महाराज युधिष्ठिर या राजासनावर बसण्यास कसा बरें योग्य नाहीं!" ४. ५. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ अर्जुनानें विराटाला करून दिलेला भीमादि इतर भ्रात्यांचा परिचय. २ उत्तरानें केलेलें अर्जुनाच्या पराक्रमाचें वर्णन. ३ अर्जुनानें उत्तरेचा स्नुषात्वानें केलेला स्वीकार.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, अर्जुनाचें हें वक्तृत्वपूर्ण भाषण ऐकून विस्मित झालेला विराटराजा म्हणाला—हे वीरा, हा राजा जर कुंतीपुत्र युधिष्ठिर आहे, तर याचा भ्राता अर्जुन कोणता ! बलवान् भीम कोणता ! त्याचप्रमाणें नकुलसहदेव आणि यशस्विनी द्रौपदी कोणती ! द्यूतामध्यें पराभूत झाल्यापासून त्या पांडुपुत्रांचा कांहींच वृत्तान्त मला कळला नाहीं.

अर्जुन—हे नराधिपा, 'बल्लव' या नांवानें तुझा पाक करणारा जो सूद तोच हा भयंकर वेगवान् पराक्रमी भीमसेन होय. याच वीरानें गंधमादन पर्वतावर कुबेराच्या अनुचरांचा संहार करून द्रौपदीसाठीं सुगंधी कमलें

आणिलीं. दुरात्म्या कीचकांचा वध करणारा गंधर्व हाच होय. यानेंच तुझ्या अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या पुढें व्याघ्र, आस्वलें, वराह इत्यादि क्रूर पशूंना गत-प्राण केलें.

हे विराटराजा, हे दोघे माद्रीपुत्र आहेत. यांतील हा तुझ्या अश्वशालेचा अध्यक्ष तंतिपाल, परंतप नकुल होय आणि हा गोरक्षक ग्रंथिक सहदेव आहे. राजा, ही कमलपत्राक्षी, सुमध्यमा सुहासिनी सैरंध्री द्रौपदी होय. याच राज-कन्येकरितां कीचकांचा वध झाला. हे मत्स्यराजा, भीमाचा अनुज आणि या माद्रीपुत्रांहून ज्येष्ठ असलेला अर्जुन मीच आहें, हें तूं ऐकलें असशीलच. हे महाराज, गर्भवासामध्यें असलेल्या बालकांप्रमाणें अज्ञातवासांत असलेले आम्ही तुझ्या या राजगृहांत अतिशय सुखानें राहिलों.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें अर्जुनानें त्या वीर पांची पांडवांची वर्णन केलें असतां संतुष्ट झालेल्या उत्तरानें तत्काल अर्जुनाचा पराक्रम कथन करण्यास आरंभ केला. तो उत्तर पुनः त्या पांची पांडुपुत्रांचा पृथक् पृथक् निर्देश करीत राजाला म्हणाला—" हे तात, हा सुवर्णासारखा गौरवर्ण, सिंहासारखा पुष्ट, सरळ व मोठी नासिका असलेला, दीर्घ व पुष्ट बाहूंनीं युक्त असलेला, तांबड्या कमल-पत्रासारखे नेत्र असलेला कुरुराज युधिष्ठिर आहे.

हा पहा, मत्त गजेंद्रासारखा गमन करणारा, तप्तसुवर्णासारखा गौरवर्ण, विशालस्कंध आणि दीर्घ व स्थूल बाहु यांनीं युक्त असलेला वृकोदर आहे.

हा याच्या बाजूला, मोठें धनुष्य धारण करणारा, गजेंद्रासारखा शोभणारा, सिंहाप्रमाणें स्कंध असलेला, गजगतीनें गमन करणारा, पद्मासारखे नेत्र असलेला श्यामवर्ण तरुण वीर धनंजय आहे.

हे दोघे धर्मराजाच्या समीप असलेले, विष्णु व महेंद्र यांच्याप्रमाणें शोभ-णारे, माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव आहेत. सर्व मनुष्यलोकांत शील व बल यांमध्यें या पुरुषोत्तमांच्या तोडीचा एकहि वीर सांपडणार नाहीं.

यांच्या बाजूला सुवर्णासारखी दिव्य कांति, साक्षात् गौरीप्रमाणें प्रभा आणि नीलकमलाप्रमाणें वर्ण यांनीं युक्त असलेली व साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणें शोभ-णारी ही द्रौपदी होय."

(२) हे भारता, याप्रमाणें त्या पांची पांडवांचें वर्णन केल्यावर तो विराटपुत्र राजाला अर्जुनाचा पराक्रम सांगूं लागला. उत्तर म्हणाला—" हे महाराज,

सिंह जसा मृगांचा वध करितो, तसा हा वीर शत्रूंचा संहार करणारा आहे. या पृथापुत्रानें त्या कौरवांच्या रथसमुदायांत संचार करून सर्व रथिश्रेष्ठांचा पराभव केला. याच धनुर्धरानें त्या संग्रामांत सुवर्णाच्या शृंखला व कटिबंध यांनीं युक्त असलेल्या एका महान् गजेंद्राला जेव्हां एका बाणानें विद्ध केलें, त्यावेळीं त्याचे दोन्ही दांत भूमींत शिरले. याच वीरानें युद्धांत कौरवांचा पराजय करून गायींना जिंकून परत आणिलें. हे तात, याच्या शंखनादानें तर माझे दोन्ही कान बधिर होऊन गेले."

हे परिक्षिता, पुत्राचें हें वचन ऐकून प्रतापवान् मत्स्यराजा त्याला म्हणाला— "वत्सा, माझ्या हातून युधिष्ठिराचा फार मोठा अपराध घडला आहे. यास्तव आपण पांडवांना प्रसन्न केलें पाहिजे. मला हाच काल योग्य दिसतो. तुझी जर संमति असेल तर राजकन्या उत्तरा अर्जुनाला अर्पण करावी, असें मला वाटतें."

उत्तर म्हणाला—राजा, या आर्यांना प्रसन्न करण्यास हाच समय योग्य आहे. हे महाभाग पांडव वस्त्रादिकांनीं पूजनीय व वाणीनें गौरव करण्यास सर्वथा योग्य आहेत.

विराट म्हणाला—हे पुत्रा, संग्रामामध्यें मी तर शत्रूच्या हातीं सांपडलोंच होतों, परंतु या भीमसेनानें मला सोडविलें आणि गायींना जिंकून परत आणिलें. खरोखर या वीरांच्या बाहुबलामुळेंच युद्धांत आमचा जय झाला. यास्तव हे वत्सा, आपण अमात्यांसह या पांडवश्रेष्ठ सानुज युधिष्ठिराला प्रसन्न करून घेऊं या. तुझें कल्याण असो. आम्हीं अज्ञानानें जर कांहीं दुरुक्ति बोललों असलों, तर या धर्मात्म्या पांडवानें त्या सर्वांची आम्हांला क्षमा करावी.

जनमेजया, त्यानंतर मत्स्यराज विराटानें संतुष्ट होऊन व आपल्या पुत्रांशीं संकेत करून उत्तरेच्या विवाहाचा निश्चय केला. त्या महात्म्यानें राजदंड, कोश, नगरें, यांसह आपलें सर्व राज्य युधिष्ठिराला अर्पण केलें. नंतर तो मत्स्यराज धनंजयाला उद्देशून 'धन्य धन्य, आम्ही आज कृतार्थ झालों' असें म्हणाला. त्या सेनाधिपति विराटराजानें युधिष्ठिरादि सर्व भ्रात्यांस पुनः पुनः आलिंगन देऊन त्यांच्या मस्तकांचें अवघ्राण केलें. त्या पांडवांना पाहून त्याची तृप्ति होईना.

तेव्हां तो हृष्ट झालेला मत्स्याधिपति विराट युधिष्ठिराला म्हणाला—हे नृपश्रेष्ठा, तुम्ही सर्व वनांतून सुरक्षित परत आलां, हें पाहून मला अतिशय संतोष वाटत आहे. दुरात्म्या कौरवांचे सर्व नियम व आपल्या प्रतिज्ञा पाळून तुम्ही अज्ञातवासाच्या प्रतिज्ञेंतूनहि निर्विघ्नपणें पार पडलांत, ही अतिशय आनंदाची गोष्ट घडली. आतां हे वीरहो, माझें हें राज्य व इतर सर्व संपत्ति मी या पृथापुत्राला अर्पण करीत आहें, तरी पांडवांनीं निःशंकपणें त्याचा स्वीकार करावा आणि सव्यसाची धनंजयानें माझ्या उत्तरा-कन्येचें पाणिग्रहण करावें. तो पुरुषश्रेष्ठच तिला योग्य पति आहे.

(३) राजा जनमेजया, मत्स्यराजाचें हें वचन ऐकून युधिष्ठिरानें धनंजयाकडे पाहिलें, तेव्हां ज्येष्ठ भ्रात्याचा आशय जाणून अर्जुन म्हणाला—" हे विराटराजा, तुझ्या या कन्येचा मी स्नुषा म्हणून स्वीकार करितों. मत्स्य व भारत या आपल्या उभय कुलांचा असा संबंध जडणें उचितच आहे." ४ ५. ७१.

अध्याय ७२ वा.

[१ विराटकन्येशीं अर्जुनानें विवाह केल्यास लोकापवादाला अवकाश मिळेल म्हणून तिचा स्नुषात्वानें परिग्रह. २ अभिमन्यूसाठीं कन्यादानाचा अंगीकार. ३ युधिष्ठिराची अनुज्ञा. ४ विराट व युधिष्ठिर यांचें वासुदेवादि सुहृदांकडे दूत-प्रेषण. ५ पांडवांचें उपप्लव्य नगरींत गमन. ६ सर्व नृपालांसमक्ष उत्तरेचा विवाहोत्सव.]

(१) **वैशंपायन**—हे पारिक्षिता, अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून किंचित् विस्मित झालेला विराटराजा पार्थाला म्हणाला—" हे पांडवश्रेष्ठा, मी अर्पण करीत असलेल्या माझ्या या कन्येचा तूं भार्यात्वानें स्वीकार कां बरें करीत नाहींस ?"

राजाचा हा प्रश्न ऐकून अर्जुन म्हणाला—हे नृपाला, मी तुझ्या अंतःपुरांत रहात असल्यामुळें तुझ्या या कन्येला सर्वदा पहात असें. तिनेंहि मजवर एकांतांत व समूहांत पित्याप्रमाणें विश्वास ठेविला होता. मी गायनामध्यें प्रवीण असलेला तिचा नृत्यशिक्षक असल्यामुळें तिचें मजवर अतिशय प्रेम असून ती तुझी दुहिता मला गुरूप्रमाणें पूज्य मानिते. यास्तव मीं तिच्याशीं विवाह करणें योग्य नाहीं.

शिवाय हे मत्स्यराजा, मी तुझ्या या उपवर राजकन्येच्या सहवासांत वर्ष-भर एकत्र राहिलों आहें. तेव्हां मीं तिच्याशीं विवाह केला असतां माझ्या ब्रह्मचर्याविषयीं तुला व लोकांनाहि संशय येण्याचा संभव आहे. तस्मात्, हे नृपश्रेष्ठा, मी तुझ्या कन्येला 'दुहिता' असें संबोधून माझ्या पुत्रासाठीं तिची मागणी करीत आहें. त्यायोगानें मी शुद्ध, जितेंद्रिय व दमनशील अस-ल्याचें सिद्ध होऊन तुझी कन्या, माझा पुत्र किंवा मी, यांतील कोणांविषयींच कोणालाहि संशय येणार नाहीं. कारण हे परंतपा, तुझ्या कन्येचा मीं भार्यार्थ परिग्रह केल्यास 'या दोघांचा पूर्वीपासूनच संबंध असेल,' असा मिथ्या लोकाप-वादहि कदाचित् प्रवृत्त होईल. त्याची मला फार भीति वाटते. यास्तव हे राजन्, तुझ्या उत्तराकन्येचा मी स्नुषात्वानें स्वीकार करितों.

हे विराटराजा, माझा पुत्र महाबाहु अभिमन्यु साक्षात् वासुदेवाचा भागि-नेय आहे. तो देवकुमारासारखा असलेला सौभद्र चक्रपाणि श्रीकृष्णाला अतिशय प्रिय असून सर्व अस्त्रांत प्रवीण आहे. यास्तव हे नराधिपा, तो सौभद्रेय तुला योग्य जामात व तुझ्या कन्येला अनुरूप वर आहे.

विराट म्हणाला—हे पांडुनंदना, तुझ्यासारख्या धर्मज्ञ व ज्ञानसंपन्न कुरुश्रेष्ठाचा विचार अशा प्रकारचा असावा हें योग्यच आहे. यास्तव हे कौंतेया, तुला जें उचित दिसेल, तसेंच तूं कर. माझा महाप्रतापी अर्जुनाशीं संबंध जडला, यांतच माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या.

जनमेजया, विराटराजा असें बोलला असतां, कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें मत्स्य व पार्थ यांच्यांतील या विवाहसंबंधाला आपली अनुमति दिली. तेव्हां हे भारता, मत्स्याधिपानें व धर्मराजानें वासुदेव आणि इतर सर्व आप्त सुहृद् यांच्याकडे निमंत्रण करण्यासाठीं दूत पाठविले.

(५) हे राजा, त्यानंतर पांडवांचें तेरावें वर्ष संपलें असतां ते पांची भ्राते विराटनगरीसमीपच असलेल्या उपप्लव्यनगरींत जाऊन राहिले. तेथें गेल्यावर अर्जुनानें आपला पुत्र अभिमन्यु, वासुदेव आणि यादव यांस आनर्त देशाहून आणविलें. युधिष्ठिरावर प्रेम करणारे काशिराज व शैब्य आपल्याबरोबर दोन अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आले. महाबलाढ्य यज्ञसेन द्रुपदराजा एक अक्षौहिणी सैन्यासह आला. द्रौपदीचे सर्व वीर पुत्र, अजिंक्य शिखंडी व सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ धृष्टद्युम्न हेहि येऊन पोंचले.

जनमेजया, तेथें जमलेले सर्व नृपाळ अक्षौहिणी सेनेचे पालक, शूर, युद्धामध्यें देह ठेवण्यास तत्पर, यज्ञामध्यें विपुल दक्षिणा देणारे व वेदाध्ययनसंपन्न होते. त्या सर्व श्रेष्ठ भूपतींना आलेलें पहातांच धर्मनिष्ठ मत्स्यराजानें भृत्य, सैन्य व वाहनें यांच्या योगानें त्यांचा यथाविधि सत्कार केला आणि आपली कन्या अभिमन्यूला अर्पण करून तो अतिशय संतुष्ट झाला

भारता, तेथें जमलेल्या सर्व क्षत्रियांत पुढील मुख्य मुख्य नृपतिहि आले होते. वनमाली वासुदेव, बलराम, कृतवर्मा, हार्दिक्य, युयुधान सात्यकि, अनाधृष्टि, अक्रूर, श्रीकृष्णाचा पुत्र सांब, बलरामात्मज निशठ हे सर्व अभिमन्यूला त्याच्या सुभद्रामातेसह घेऊन आले होते. त्याचप्रमाणें युधिष्ठिराचा सारथि इंद्रसेन इतर सेवकांसह वर्षभर दूर राहिला होता, तोहि आपल्या सर्व रथादि समुदायासह प्राप्त झाला. राजा, त्यांनीं आपल्याबरोबर दहा हजार गज, एक लक्ष अश्व, एक कोटि रथ आणि एक निखर्व पायदळ आणिलें होतें. महाद्युतिमान् भगवान् श्रीकृष्णाच्या मागोमाग वृष्णि, अंधक व भोज या कुलांतील अनेक बलाढ्य वीर आले होते.

राजा या मंगलप्रसंगीं वासुदेवानें महात्म्या पांडवांना पृथक् पृथक् आहेर केला व त्यांस विविध प्रकारचीं रत्नें, मूल्यवान् वस्त्रें व सुंदर स्त्रिया अर्पण केल्या. त्यानंतर मत्स्य आणि पार्थ या दोन प्रसिद्ध कुलांचा संबंध जोडणारा हा विवाह यथाविधि करण्यांत आला. पांडवांशीं आप्तसंबंध जडलेल्या मत्स्यराजाच्या राजमंदिरांत शंख, भेरी, दुंदुभि इत्यादि मंगलवाद्यें वाजूं लागलीं. मृगादि नानाविध शेंकडों पवित्र पशूंचा वध झाला. त्याचप्रमाणें मैरेयादि उंची पेयांची व विपुल मद्याची अभिवृद्धि झाली.

हे कुरुश्रेष्ठा, त्या विवाहमंडपांत गायक, कथेकरी, नट, भाट, सूत, मागध इत्यादि स्तुतिपाठ गाऊं लागले. मत्स्यराजाच्या कुलांतील सुस्वरूप श्रेष्ठ स्त्रिया रत्नालंकारांनीं भूषित होऊन सुदेष्णाराणीला पुढें करून तेथें आल्या. त्या सर्व स्त्रिया अतिशय रूपवती व उत्तम अलंकारांनीं जरी युक्त होत्या, तरी त्या सर्वांचा द्रुपदकन्या पांचालीचें रूप, यश व ऐश्वर्य यांच्या योगानें पराभव झाला. राजा, त्या ठिकाणीं राजतनया उत्तरा उत्तम अलंकार व भूषणें धारण करून महेंद्रकन्येप्रमाणें स्थित होती. तिच्या भोंवतीं या सर्व स्त्रिया उभ्या राहिल्या.

त्यानंतर हे राजन्, अर्जुनानें विराटकन्येचा आपल्या पुत्रासाठीं स्वीकार केला. त्याचप्रमाणें इंद्रतुल्य रूप धारण करणाऱ्या कुंतीपुत्र महाराज युधिष्ठिरानें त्या राजकन्येचा स्नुषात्वानें अंगीकार केला आणि भगवान् श्रीकृष्णाला पुढें करून महात्म्या सौभद्राचा विवाह करविला. त्यावेळीं विराटराजानें जामाताला वायूसारखे वेगवान् सात हजार अश्व व दोनशें प्रमुख गज अर्पण केले. यांशिवाय आणखीहि विपुल धन दिलें. नंतर अग्नीमध्यें यथाशास्त्र आहुत्या देऊन व ब्राह्मणांचें पूजन करून आपलें सर्व सैन्य, राज्य व जीवितहि पांडुपुत्राला समर्पण केलें.

राजा, याप्रमाणें धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें विवाहविधि केला असतां अच्युतानें आणलेलें सर्व धन ब्राह्मणांना वांटून टाकिलें. सहस्रावधि धेनु, विविध प्रकारचीं रत्नें, वस्त्रें व भूषणें, मुख्य मुख्य वाहनें व शय्या, अशीं नाना प्रकारचीं दानें दिलीं आणि विविध व रुचकर भोजनांनीं व पेयांनीं लोकांना संतुष्ट केलें. हे भरतर्षभा, अशाप्रकारें त्या महोत्सवप्रसंगीं हृष्ट-पुष्ट जनांनीं व्यापिलेली ती मत्स्यराजाची नगरी अतिशय शोभली. ४. ५. ७२.

(पांचवें वैवाहिक-उपपर्व समाप्त झालें.)

येथें चवथें विराटपर्व संपलें.

यापुढें पांचवें उद्योगपर्व सुरू होईल, त्याचा हा आद्य श्लोक आहे.

वैशंपायन म्हणाला—

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः।
विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥१॥